

О. Барвінський

Огляд історії

укр. літ.

6942
Кружок „Рідної школи“
ім. Лесі Українки
в ПОЛТВІ.

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСКИЙ.

4/1.

В. З.

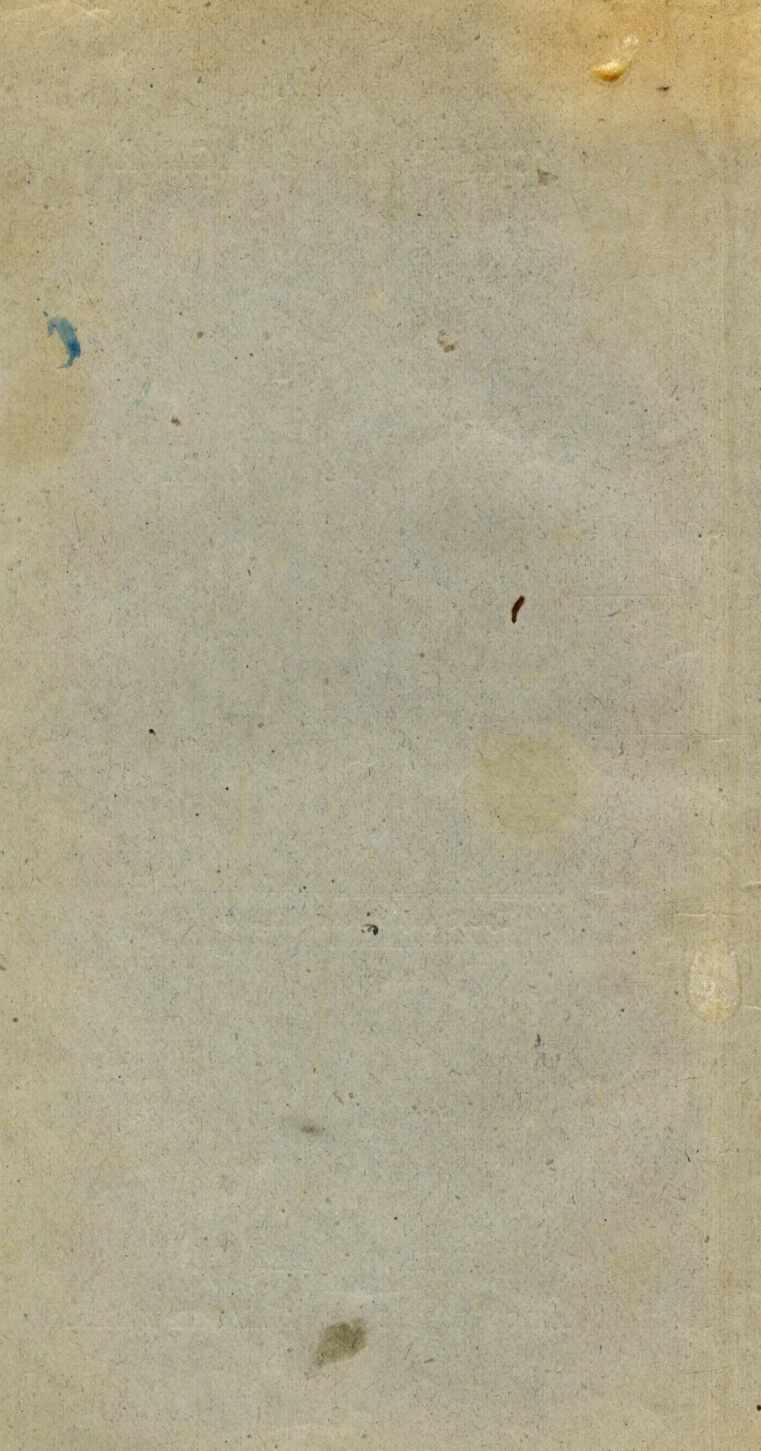
ОГЛЯД ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

76 256.

Третє справлене виданє.

У ЛЬВОВІ, 1922.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ А. БАРДАХА.

06 с. 10
ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ОГЛЯД ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

ВСТУП ДО „ВИБОРУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ДЛЯ УЧИТЕЛЬСКИХ СЕМІНАРИЙ“.

Третє справлене виданє.

У ЛЬВОВІ, 1922.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ А. БАРДАХА.

8242. 89y
5-246-

ч. 1.

Ч. 1.

Ч. 256.

32.736

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

хаш

Aug 9 1952

2

Ш 5(2=4u)-3
14. 19. XII 95
89179.09 (075)
Золусати

Львівська Філія
Бібліотеки АБ-УРСР

323450

Львівська державна
наукова бібліотека
214

ЗМІСТ.

	Стор.
Вступні відомости	1—8
Що називаємо історією української літератури і яка її задача	1—2
Поділ історії української літератури	2—5
Український нарід і язик (мова)	5—6
Християнство і грамота у Словянці на Руси	6—8
Перша доба старорусского письменства (988—1453)	8—32
Початки письменства	9—15
а) Перекладне письменство	9—13
Памятники церковного письменства	10
Памятники різних наук і відомостей пригідних в життю	11
Памятники історичного і землеписного змісту	11—12
Памятники літературного характеру	13
б) Саморідне письменство	13—15
Характер і форма тогочасного письменства	14—15
I. Перший відділ першої доби. Процвіт руского письменства	15—28
1. Богословске письменство і проповідництво	15—16
2. Житєписи	17—18
3. Літописанє	18—19
Початкова літопись	18—19
Київска літопись	19
4. Памятники правничого і законодавч. письменства	19—20
5. Поучні (дидактичні) твори — „Поученія“	20—21
6. Старинна руска поезія	21—27
„Слово о Полку Игоревѣ“	22—26
Відгомін „Слово о Полку“ і єго наслідования	27
7. Подорожі („Хождєнія“)	27—28
Загальний погляд на письменство і просвіту в 1-ім від. I-ої доби	28
II. Другий відділ першої доби. Застій і упадок письменства	29—32
1. Богословске (духовне) письменство	30—31
2. Літописи	31—32
Друга доба (середня) старорусского письменства (1453—1798)	33—73
1. Політичні події	33—34
2. Релігійні події	34—36
3. Почини гуманізму	36—37
4. Реформація	37—38
5. Книгопечатанє	38—46

	Стор.
6. Змагання до організації Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви	40—46
7. Школи	42—46
I. Перший відділ II доби (1453—1569)	46—51
1. Церковні твори	47
2. Повісті	47—48
3. Історичні твори	49—50
I. Руско-литовські літописи	49—50
II. Львівська літопись	50
4. Урядоване і законодавство	50—51
Судебник Казимира Ягайловича	50—51
Литовський Статут	51
II. Другий відділ II доби (1569—1778)	51—73
1. Полемічні твори	52—53
2. Проповідні твори	53—55
3. Послання	56—57
4. Научні твори	57—59
а) Богословські	57—58
б) Граматики і словарі	58
в) Систематичні виклади історії	58—59
5. Книжна руска поезія. Вірші	59—64
Драматичне письменство	60—64
Початки української драми	61
Вертеп	61—62
Шкільна драма	64
Вплив історичних і суспільних обставин від половини XVII ст. на українське письменство	64—66
6. Історичне письменство	66—68
Літопись Самовидця	66—67
Самійло Величко	67
Григорій Грабянка	67—68
Димитрій Туптало. Літописні збірники	68
7. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства	68—72
Климентій Зіновійв	68—70
Григорій Сковорода	70—72
Духове і літературне життя в правобережній і наддністрянській Україні	72
Дбалість українських владик про образоване і подвижене духовенства	72—73
Усна словесність (народна)	74—85
I. Народні думи й пісні	75—80
II. Народні казки, легенди, перекази й анекдоти	81—83
III. Народні пословиці, приповідки, примовки, загадки і заклинання	84—85
Третя (новочасна, народна) доба українського письменства від виступу Котляревського 1793	86
1. Народний напрям	87—88
2. Романтизм	88
3. Розвиток наук	88—89
4. Відродина слов'янських народностей	89—90
5. Загально-європейські струї	90
6. Політичні обставини	90—91
7. Перевага живої народної мови в письменстві на Придніпрянщині	91

	Стор.
Іван Котляревський	91—93
Полтава перше огнище умового укр. життя	93
Харків друге „ „ „	93—94
Петро Артемовський-Гулак	94
Олексій Павловський	94
Кн. Микола Цертелєв	94
Михайло Максимович	95
Романтичний напрям в укр. письменстві	95—96
Початки українського словянофільства	96
Григорій Квітка (Основяненко)	95
Евгеній Гребінка	97—98
Осип Бодяньський	98
Амвросій Метлинський	98
Київ — третє огнище літературного й умового українського руху	98—99
Кирило-Методіївське Братство	99—100
Становище Шевченка в літературі	100—101
Відносини української літератури до народу і головні єї прикмети	101—102
Властивини української літератури до польської і московської	102—103
Почини народної літератури української в Га- лицині	103
Дбалість австрійських монархів про долю Ру- синів	103—104
Неясне розумінє про українську мову і народ- ність	104
Почин українського шкільництва народного	104—105
Перше просвітнє українське товариство	105
Відгомін слов'янських відродін у наддніпрян- ській Україні	105
Досліди української історії і мови	105—106
Вплив романтизму на розбудженє національної свідомости. „Руска Трійця“. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький	106—107
Почин народної літератури М. Устиянович, А. Могилянський, І. Лозинський	107—109
Конституція розбуджує нове життя	109—110
„Собор руских учених“. Галицька руск. Матиця Народний Дім, Ставропігійський Інститут	110—111
Прояви живішого народного і літературного руху	111
Об'єднательний напрям у Галицько-руським пись- меньстві. Денис Зубрицький і Антін Петру- шевич	111—113
Реакція проти об'єднательного напряму	113
Віднова діяльності українських письменни- ків 60-их років. Петербург осередком духо- вого і літературного руху	113—116
Шевченко, Костомарів, Вілозерський, М. Вовчок, Максимович, Ол. Навроцький, Глібів, Рудан- ський, Стороженко, Мордовець, Кониський.	
Змаганє до всенародної просвіти. Недільні українські школи	116—117
Володимир Антонович, Тадій Рильський.	

Неприхильний зворот. Заборона українських шкіл і книжок. Упадок „Основи“	117—118
Пилип Морачевський, Номіс.	
Оживлене духового розвитку і письменства в Галичині	118—119
Богдан Дідицький.	
Літературна діяльність Русинів-народовців	119—123
Федір Заревич, Володимир Шашкевич, Ксенофонт Климкович, Євгеній Згарський, Данило Тяничкевич, Анатоль Вахнянин, Павлин Свеніцький (Іван Гушалевиц, Василь Ільницький, Ізидор Шараневич), Омелян Партицький, Корнило Устиянович, Омелян Огоновський, (Євгеній Желехівський, Володимир Навроцький, Осип, Олександр і Володимир Барвіньський, Іван Верхратський)	
Народні відродини Буковинських (Надпрутських) Русинів	124—125.
Осип Юрій Федькович, Ізидор Воробкевич (Данило Млака), Григорій Воробкевич (Наум Шрам)	
Вплив наддністрянських і надпрутських відродин на Придніпрянщину. Київ знов осередком умового і літературного життя	125—128.
Володимир Антонович, Олександр Русів, Микола Лисенко, Михайло Драгоманів, Константин Михальчук, Федір Вовк, Борис Грінченко, Панас Мирний.	
Заборона українського письменства в Росії	128—129
Львів головним осередком українського життя і письменства	129—130
Народні товариства й інститути	130—131
Вплив заборони українського письменства в Росії на літературний рух у Наддністряниці	131
Новіші струї в українськiм письменстві:	
Михайло Драгоманів, Іван Фрапко, Степан Ковалів, Наталя Кобринська, Осип Маковей, Тимотей Бордуляк, Богдан Лепкий, Андрій Чайковський, Григорій (Григорієвич) Цеглинський, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко, Катря Гриневичева, Константина Малицка	131—137
Оживлене літературного руху на Придніпрянщині	137
Український театр	138
Нові письменники на Придніпрянщині:	
Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Надія Кибальчич, Дніпрова Чайка, Агафангел Кримський, Любов Яновська, Микола Чернявський, Володимир Винниченко, Василь Стефаник, Михайло Яцків, Лесь Мартович, Денис Лукиїнович, Антін Крушельницький, Леся Українка, Людмила Старицка-Черняхівська, Володимир Самійленко, Павло Грабовський (Граб), Мусій Конопенко (Школи-	

ченко), Іван Стещенко, Євгеній Тимченко, Петро Ніщинський, Василь Мова, Олександр Навроцький, Іван Манжура, Василь Щурат, Василь Пачовський	138—142
Заране конституційної весни в Росії	143
Головним осередком стає знов Київ	143—144
Національно-культурні взаємини поміж українськими землями. Поширене просвітної і наукової роботи	145—146
Головні прикмети і напрями української літератури XIX столітя	146—151
1. Романтизм	147—148
2. Реалізм, націоналізм і демократизм	148—149
3. Натуралізм, модернізм, декадентизм і сим- волізм	149—151
Головні форми і зміст української літератури XIX ст.	151—153
Наукове письменство	153—154
Українська історіографія	154—155

Вступні відомости.

Що називаємо історією української літератури і яка єї задача? Літературою називаємо збір усіх умових творів, якими нарід від найдавніших часів виявив мовою, письмом або печатно свої почування, свої змагання, свій світогляд і стан просвіти в різних добах свого розвитку. Особливо в поетичних творах (чи то віршованих, чи прозових), в т. зв. красній літературі або белетристиці¹⁾, виявляє ся різниця духа українського народу від інших народів і тому в тіснійшій розуміню поетичні твори (віршовані і прозові), красну літературу, називаємо народною літературою.

Назва — література походить від лат. вислову littera (буква). До єї обсягу належать усі писані, рукописні і печатні твори, в котрих виявило ся умове жите народу, єго почування, звичаї, світогляд, настрої й ідеї; в тім розуміню називаємо літературу також письменством. Крім писаних творів або писань належать до обсягу літератури також єї словесні поетичні твори, що появили ся без пера і паперу і в народі устним переказом переходили від покоління до покоління, поки їх у новіших часах не записано з народних уст. Се — устна словесність народна (устна література) в супротивности до писаної літератури або письменства. Устна словесність, витворена під впливом уяви і чувства, має поетичне знамя.

Але в добі письменности розвиває ся під впливом умового і наукового образования також наукова література побіч красної або белетристичної. До наукової літератури вчисляємо всі твори, в котрих виявляє ся умова

¹⁾ Красною літературою або белетристикою (з французького belles-lettres) називають сю вітку поетичної і прозової літератури, котра обіймає лірику, повість, новелу і драму, а крім того описи подорожній, фейлетони й естетично-літературну критику. Авторів сих творів звуть белетристами.

діяльність народу, всі досліді з різних обсягів наук (філософії, історії, вимови і т. п.). Наукова література надає напням і пособляє розиткови просвіти.

Письменство служило в українських землях головнo державі, церкві і школі, а лише поступенно проникло більше або менше в широкі народні верстви; словесність устна є власністю і скарбою широких народних верств. Характеристичною прикметою української літератури є рівнобіжність і близкість усної словесности і письменства. В усній словесности відбила ся історична доля і всі культурні переміни народу, почавши з доісторичної і дохристиянської аж до нинішньої доби. З другого боку в письменстві навіть найдавніші твори виявляють прикмети живої народної мови і народного життя. Протягом часу обопільний вплив усної словесности і письменства в умовій творчості народу стає щораз сильніший і тісніший, а в ХІХ ст. проявив ся з повною силою.

Історія української літератури зображає розвиток українського письменства й усної словесности, почавши від найдавніших часів. Вона вияснює, який вплив на розвиток письменства, письменників і їх творів мали історичні і культурні відносини; які зміни проявили ся протягом часу в змісті і у формі літературних творів; що пособляло, а що спиняло розвиток письменства; який вплив мало письменство на своє суспільство і на інші народи; яку звязь має рідне письменство з іншими літературами. А що література є зеркалом, в котрім відбиває ся дух народу, його світогляд і степен ь його просвіти в різних добах, тимто історія літератури зображає хід культурного розвитку народу і доповняє історію народу.

Поділ історії української літератури. Протягом тисячолітньої історії проявили ся в українській літературі різні зміни і степені розвитку і тому ділимо історію української літератури на три головні доби:

І. Доба старинна від введення християнства на Русі до упадку Царгорода (988—1453 р.).

ІІ. Доба середня від упадку Царгорода до виступу Івана Котляревського (1453—1798 р.).

ІІІ. Доба новочасна від виступу Котляревського (1798 р.) до нинішніх днів.

І. Перша, старинна доба літератури починає ся із введенням християнства на Русі за кн. Володимира В. (988 р.) з Візантії (Царгорода), коли з християнською вірою принесено на Русь богослужебні книги з Болгарії, писані старослов'янським язиком (котрий названо також староболгарським або церковно-слов'янським). В сій добі проявляє ся в літературі вплив Візантії і Болгарії, звідки

проникала просьвіта на Русь, а література в сій добі має византийсько-болгарсько-церковний характер. З поглядом на язык сю добу літератури можемо назвати також словянсько-руською.

Старинну добу ділимо на два відділи:

1. *Відділ процвіту письменства* до 1240 р. т. є. до нападу Татар. Письменство, котре вже зараня виявило таку творчість високої ідейної зрілості і літературної краси, занепадає наслідком татарського погрому. Київ, мати руских гбродів, зруйнований Татарами, втратив провід на Русі; наслідком татарських наїздів ослабила ся духова звязь між Києвом і Царгородом та південно-словянськими землями (Болгарією і Сербією), особливо, коли ще на Балкан вдерли ся Турки (Латинське цїсарство, бій на Косовім полі), багато давних письменних памятників загинуло а літературна діяльність занепадала. Після занепаду Києва політичне життя найшло пристановище в Галицко-Володимирськім князівстві (особливо за короля Данила).

2. *Відділ застою і занепаду літератури* (1240—1453 р.). Татарські наїзди надовго здержали просьвіту на Русі а татарське ярмо, що опісля налягло також на Галицко-Володимирське князівство, не позволяло думати про школи, просьвіту і літературу. Всеж таки і в самім Києві не затратила ся традиція: давні памятники зберегли свою стійність і повагу, а руска народність задержала своє значінє не тільки в старім осередку Русі, в Києві, але й на заході, в Галицко-Володимирськім князівстві, де продовжувала ся літературна діяльність, хоч наслідком татарського лихолітя вельми змарніла.

II. *Друга, середня доба* триває від упадку Царгорода (1453 р.) аж до появи „Енеїди“ Івана Котляревського (1798 р.) на Україні, а „Русалки Дністрової“ Маркіяна Шашкевича (1837 р.) в Галичині і виступу Федьковича (1861) на Буковині. Після злуки Галицкої Русі з Польщею (1340 р.), а ще більше із злукою вел. князівства Литовско-руського (1386 р.) підпадає Русь поступенно латинсько-польському і західно-європейському культурному впливови (гуманізм, реформація). Відорвана від свого головного осередка, Києва, звертає ся тепер Русь, так сказатиб, лицем до Заходу, входить в політичні і державні взаємини з Польщею і західною Європою. Одначе мимо сих історичних подій руске письменство протягом цілого ще століття не змінило ся, лише зубожіло, бо не давало ніяких нових і цікавих що до змісту засобів. Під впливом гуманістичних теорій Заходу розвинув ся макаронічний язык (перецінювано книжний язык, а не доцінювано народної мови), а тісніша звязь Русі

і Литви з Польщею, установлена Люблинською унією (1569 р.), відбиває ся могучим латинсько-польським впливом в язиці цілого руского письменства. Значінє церковно-слов'янського язика поза Церквою занепадає, а письменний язик підпадає впливам білоруского говору з примішкою польських і латинських висловів. (Вильно стає одним з осередків тодішнього письменства, а князі литовско-руські, від Витовта почавши, переймають по галицько-волинських князях політичний провід усеї Руси).

Однак і ся тіснійша зв'язь Руси і Литви з Польщею після Люблинської унії побіч відємних сторін мала також і користний вплив. Через Польшу приходила із західної Європи просвіта і шкільна наука (церковно-схолястичного, але європейського характеру). Ся просвіта і наука звернула літературну діяльність і письменство на Руси на новий шлях якраз тоді, коли українській народності загрожувала поважна небезпека загибелі. Крім того сприяє літературній діяльності отся обставина, що окраїни Руси беруть на себе з конечности продовженє історичної праці і заходів Владислава Варненського, Яна Ольбрахта, Жигимонта І. (Кокоша війна) і повстає з вільного населеня погранича — козаччина (Остап Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецький, Запорожска Січ) — явище економічного й суспільного характеру, появляють ся козацькі реєстри (за Жигимонта II. Августа і Баторія). Козаччина при діяльній участі Церкви (братств) несе засновки культурного житя щораз дальше в стени (Конашевич Сагайдачний). На жаль, пізнійші кроваві усобиці, помилки і непорозуміння спинили отсю працю. Але найшла вона, супроти чужого широким верствам народним макаронічного язика, прегарний багатий вираз у чисто-народних історичних думках і піснях, де відбив ся попри тім також вплив старинної церковно-руської і старорускої поезії. — Другу, середню добу літератури ділимо на два відділи:

1. *ослабленє літературної творчости на Руси. Письменство Білої Руси (1453—1569) і*

2. *відділ зараня культурних і релігійно-національних відродин Руси (1569—1778).*

Нові політичні, суспільні і культурні обставини, дозріли до повного розвитку якраз в часі Люблинської унії (козаччина, земляни¹⁾, реорганізація Церкви) і приневолювали руске суспільство способити ся до тих нових умо-

1) Землянами називали, під впливом устрою витвореного Люблинської унії, заможних людей, що замість данини мали поставити одного або більше кінних воївків. До сеї верстви землян війшли не тільки земські бояри, але й багатші міщани й селяни.

вин і вимог духового життя тай розбудили его з просоня і безладности, в котру попало воно в попередних століттях культурно-національного упослідження і безрадности. Завязки нового життя (церковні братства з братськими школами і печатнями) витворюють ся в нових огнищах, спершу у Вильні і Полоцку, потім в Острозі заходами кн. Острожского (Біблія, Академія), відтак заходами міщанства у Львові (Ставропігійська школа), в Києві (Могилянська Академія) ітп. і стають на довго опорою просвіти, науки і письменства всеї Руси.

З політичним розділом і роздвоєнем України в Переяславськім (1654 р.) і в Андрусівськім договорі (1667 р.) настає знов занепад культурного життя і письменства, котре мало в собі тільки цікавого і цінного зароду. Українські письменники, учені і державники переходять на службу в Московщину і заносять туди просвіту і науку з Києва, коли тимчасом се старе жерело просвіти чимраз більше висихає, а московська централізація придавлює в лівобічній Придніпрянщині українську народність, мову і літературу. Правобічна Придніпрянщина і Галицька Русь, позбавлена такої опори, якою з почину XVII. століття був Київ (прилучений по Андрусівськім договорі з лівобічною Придніпрянщиною стало до Московщини), підлягають щораз більше культурному і національно-політичному впливови Польщі.

Книжне письменство в середній добі що до язика наближає ся щораз більше до живого народного слова і крім того в половині XVI ст. витворив ся також народний епос у думах.

ІІІ. Третя, новочасна доба, видала з виступленем Котляревського (1798) на Придніпрянщині, Шашкевича в Галичині (1837 р.) і Федьковича на Буковині (1861 р.) письменство в живій народній мові, щиронародне також змістом і духом. Тимто літературу сеї доби звемо народною українською, бо обнімає всі землі заселені українським народом. Лише Закарпатська Русь не бере доси повної, живої участі у відродинах українського народного життя.

Український нарід і язик (мова) Український нарід належить до широко розвітвленої семі Слов'ян, котрі в доісторичній добі були східними сусідами Німців (Германів) і своїми оселями в тих часах сягали на захід в область Висли, за Карпати і в панонський низ, а на південь по долішній Дунай. Живучи в тіснім сусідстві, говорили Слов'яни мовою поміж собою близькою і зрозумілою (праслов'янською), поки перегодом з тої балтійсько-слов'янської спільности виринули ріжницї в говорах і витворили ся го-

ловні, споріднені з собою, побратимчі словянські мови (мови), а іменно.

1) західно-словянські: (вимерлий полабський), лужицко-сербський, чеський (із словацьким наріччям) і польський (з кашубським говором); 2) південно-словянські: болгарський (званий давнійше словенським) з мертвим староболгарським (або старо- чи церковно-словянським), сербсько-хорватський і словінський; 3) східно-словянські: московський (званий великоруським), білоруський і український (званий українсько-руським, руським або також мало- або южноруським).

Область українського мови займає колишню південну Росію¹⁾, в колишній Австро-Угорщині — східну Галичину (на Підгір'я аж по Татри), північно-східну Буковину і колишню північно-східну Угорщину, а крім того оселі доволі численних переселенців у східній Азії (над Амуром т. зв. Зелений клин), у північній і південній Америці (в Зєдинених Державах, Канаді і Бразилії). На тій широкій області проявляють ся в українській мові різні питомості, після котрих розрізняємо в ній кілька наріччій, говорів або діалектів. На основі живої мови народної виробив ся письменський (літературний) мови український нової доби, котрий мимо значно від себе відділених і розділених на різні держави областей представляє незвичайну єдність, до чого чимало причиняють ся незначні різниці в говорах і наріччях.

Християнство і грамота у Словян і на Русі. Першою важною подією в історичнім розвитку Словян було введення християнства. Ся подія в IX ст. мала незвичайно велике значіння, бо побіч двох чинників тодішньої культури в східній і західній Європі, побіч грецького і латинського мови, ввійшов до церкви ще третій — словянський мови, а з церкви до всіх царин прилюдного життя. Се дало почин першій грамоті²⁾, дало спромогу розвитку письменства і просвіти. Було се ділом словянських апостолів, братів свв. Кирила (Константина) (827—869) і Методія († 885) з Солуня, синів грецького патриція Льва³⁾. Молодий брат Константин, визначав ся незвичайними здібностями, займав ся пристрасно наукою, приняв у монашім чині ім'я Кирила, і здобувши собі основну освіту викладав філософію (названий длятого філософом) та був проповідником. Для проповід-

¹⁾ В Європі живе около 33 мільйони, в Азії і Америці около 2 мільйони — отже разом около 35 мільйонів Українців.

²⁾ Слово грамота (з грецького) стало назвою урядового письма взагалі (н. пр. грамотний, грамотій, грамотність).

³⁾ гл. Читанка для II р. учит. сем. 2 вид. стор. 75—78 (Свв. Кирил і Методій).

ничих цілий злучив ся з ним старший брат у монастирі на Олімпі, котрий спершу був управником одної македонської області. В Солуні, головнім місті переважно словянської Македонії, навчили ся вони словенського (староболгарського) язика, котрим говорили там Словени (звані опісля Болгарами). Оба брати вибрали ся на апостольство до Словен над Чорним морем, котрі платили данину Хазарам. В дорозі до Хазарів віднайшов сьв. Кирил мошці сьвященомученика, папи римского Климента в Корсуні¹⁾, і з ними виправив ся до Хазарів, де багато людей приняло християнство, (опісля завіз їх до Риму).

Словянські апостоли не тільки проповідували Христову віру, але й дали почин до словянського письма і письменства. Сьв. Кирил уложив (863 р.) на взір старинної грецької азбуки словянську азбуку т. зв. глаголицю (кирилицю уложено опісля на взір пізнійшої грецької азбуки). Відтак переложив він з Методієм вибір з євангелія й апостола для богослужень і літургічні книги македонсько-болгарським наріччям, псалми, пісні й церковні обряди. Се діло словянських апостолів мало незвичайні наслідки, бо перекладом сьв. Письма на старословянський (старо-болгарський язик) зробили вони сей язик около половини IX ст. язиком літературним. Задля тодішньої близькості словянських наріччій між собою сей язик був легкодоступний иншим словянським племенам і став загальним церковним язиком усіх Словян, навернених у словянським обряді на Христову віру, а проповідь їх обгорнула тоді Моравію, Панонію, Чехію і Польщу та сягала до Висли.

Сьв. Письмо і церковні книги були отже першими проявами письменства у Словян. Тому називаємо се найдавнійше письменство — церковно-словянським, а язик єго також церковно-словянським (старословянським або староболгарським). Нині язик сей є мертвий. Не є він матерію, але сестрою инших словянських язиків: староруского, старопольского і ин. і зберіг найдавніші форми та є підвалиною і ключем язикових дослідів инших словянських язиків.

Яко богослужебний і літературний язик Церкви розширив ся старословянський язик вельми скоро по словянських землях, де відправляло ся богослуженє в тім язичі. Ученики словянських апостолів принесли на Русь готовий язик і переложені на нїм церковні книжки. Заразом був він державним і урядовим язиком (як у західній Європі латинський язик), а крім того язиком шкільної науки і го-

¹⁾ Корсунь, Херсонес таврійський на побережю Чорноморя, недалеко нинішнього Севастополя.

товим взірцем для літературного (книжкового) язика. Тим язиком були списані договори кн. Олега й Ігоря з Греками, збережені в початковій літописі і се був початок староболгарського письменства в Київській Русі. Християнська громада в Києві послуговувалася в богослуженні староболгарським язиком.

Але хоч сей язик був близький і споріднений із староруским, всеж таки був чужий і в перших уже починах у старорускیم письменстві проявився вплив народної мови. Переписці староболгарських книг на Русі мимохіть або й свідомо, для ліпшого зрозуміння змінювали церковно-слов'янські звуки і форми на старорускі і заступали церковно-слов'янські вислови старорускими. Тим то церковно-слов'янський язик не являвся в наших церковних книгах в первісній староболгарській формі, але зрученим. Читаючи церковно-слов'янські книги, вимовляємо старослов'янські звуки по українськи. Отже від XI ст. можемо сей книжний язик на Русі звати руско-слов'янським, а тодішня Русь не бачила konieczности витворювати окреме письменство в старорускій мові, бо письменники, майже виключно духовні, вважали церковно-слов'янський язик готовим літературним (книжним) язиком, пригідним до вислову гадок і піддержуванню високою повагою Церкви.

Перша доба староруского письменства. (988—1453)

Початки письменства.

а) Перекладне письменство.

Першу просвіту принесено на Русь разом з християнством з Візантії. Християнство, введене за кн. Володимира В. (988 р.), стало державною релігією і прийняло ся без опору, в части силою княжої поваги, а в части й тому, бо вже перед охрещенєм Руси були в Києві християни і сьвященики, були й книжки переложені з грецкогo старословянським язиком. Апостолованє сьв. Кирила і Методія і винайденє ними словянського письма, мали велике культурне значінє і для Руси. З південно-словянських країв (Болгарії і Сербії) приходили на Русь у перших часах християнства сьвященики і церковні півці, що були zarazом першими учителями в приходських і монастирських школах. Особливо монастир сьв. Пантелеймона на Атонській горі був таким духовим розсадником, що піддержував літературну взаємність Руси з Болгарією і Сербією. Черці, що приходили звідтам, приносили з собою на Русь словянські книжки або перекладали їх з грецкогo та переписували. Книжки тогочасні писано в виді печатних букв письмом званим кирилицею або уставом: упрощене і більш заокруглене письмо, що вийшло з XIV ст. в житє, називали полууставом; вонс творило перехід до скорописи. Книжки писано на пергаменї, а в XVI ст. писано на паперї витворюванім із шмат.

Взагалї південно-словянські краї були посередниками релігійної і духовної звязи та літературної взаємности Руси з Візантією, а та звязь з Болгарією і Сербією сягає ще й пізнійших часів (до XIV і XV ст.). Сумежність границь, спорідненє язика і спільність церковного язика, та сама

віра — скріпляли зв'язь Руси з Болгарією. Сі взаємини навіязувалися ще й перед християнством (похід кн. Св'ятослава на Болгарію).

Твори південно-слов'янського письменства, витвореного під впливом Византиї, заносили найчастіше паломники (богомольці) на Русь. Се майже виключно перекладне письменство (з грецького) творить початковий відділ старорускої літератури і тому має византийський характер; було воно zarazом підвалиною просвіти й учености на Русі.

Сі пам'ятники діставалися на Русь двома дорогами: одна з них, так сказатиб, урядова, йшла з Царгороду Чорним морем і Дніпром до Києва, котрою йшло на Русь і християнство як державна релігія на Русі; друга — з придунайських слов'янських країв (Болгарії і Сербії) через нинішню Волицину, Буковину і Галичину. Сею останньою дісталися окрім церковних книг також численні апокрифічні твори й еретичні науки.

Найпильнішою потребою рускої Церкви в перших часах було — утвердити Русь у християнській вірі. Тимто письменство і що до змісту і що до форми було релігійне і мало церковний характер.

а) Пам'ятники церковного письменства:

1. Остромирове Євангеліє, переписане з болгарської рукописи для Новгородського посадника Остромира (1056—1057 р.), свояка вел. князя київського Ізяслава Ярославича.

2. Переклади частин св. Письма, проповіді Отців Церкви: св. Іоана Золотоустого, Василя В., Григорія Богослова, Іоана Дамаскинського, Атаназія й ин.

3. Збірники ріжних поук Отців і учителів Церкви: „Ізмарагд“¹⁾, „Златая Цпь“ (золотий ланцух), „Шестоднев“²⁾ і т. и.

4. Патерики³⁾, котрі послужили взірцем Київсько-печерському Патерикови, що має не тільки історичне, але й літературне значінє.

5. Толковє Євангеліє, євангеліє з поясненнями, **Толковая Псалтир**, псалтир⁴⁾ з поясненнями і т. зв. **Учительні Євангелія** т. є євангелія і науки на основі євангелія написані, були улюбленими книжками до читання.

¹⁾ Ізмарагд.

²⁾ поясненє книг Мойсея про сотворенє шестидневне св'їта і ріжні явища природи.

³⁾ патер — отець, отже патерик — збірник житій св. Отців або отечник.

⁴⁾ Псалтир був також шкільним учебником, на котрім училися читати.

б) *Памятники різних наук і відомостей пригідних в життю :*

1. Два збірники Святослава Ярославича, списані з рукописи болгарської, що була перекладом з грецького, зладженим для болгарського князя Симеона. Сі збірники переважно духовного, в частині історичного і філософічного змісту, а виїмки сих збірників взяті в значній частині із сьв. Отців Церкви. Зладжені вони старослов'янською мовою, але скрізь сю основу пробивають ся прикмети живої мови рускої, які мимохіть насували ся рускому переписцеві. Тимто сі збірники (1073 і 1076 р.) є в певній мірі першими більшими пам'ятниками рускої мови, а цікаві ще й тим, що містять образ кн. Святослава Ярославича з жінкою і синами (перший український портрет).

2. Пчоли, (рід енциклопедий) після византийських взірців, подавали відомости з цілого обсягу середньовічного знання, як про Сократа, Платона, Аристотеля, Софокля й інші постаті клясичного сьвіта та їх житє і науку. Такі збірники, були улюбленою книжною формою на Руси. І нині у нас любують ся в збірниках і альманахах.

в) *Памятники історичного і землеписного змісту :*

1. Палєя ¹⁾ подає виклад старозавітної історії на основі Біблії. Відтак переходить у літописний збірник оповідань з Біблії і всесьвітної історії (Хронограф), і подає відомости історичні, біографічні, географічні, природничі а при тім чимало апокрифічних оповідань і повістей.

2. Літописи (хроніки) починають ся старозавітними оповіданнями і переходять відтак до історії Сходу і Византиї.

3. Християнская топографія (землеписні відомости).

4. Апокрифи (або ложні, заборонені книги) відгравали важну роль в рускій літературі. Вони розширювали старі і новозавітну історію, списану в книгах сьв. Письма, подробицями, чужими, незаними в канонічних (одобренних Церквою) книгах. Сотворенє сьвіта, доля перших людей, патріархів, жидівських царів, описані в Старім Завіті коротко і тому лишали багато в сьв. Письмі невияснених питань, що розбуджували релігійну цікавість. Старозавітні апокрифи, в формі і тоні біблійних писань, оповідають про перших родичів, їх упадок і прогнанє з раю, а новозавітні про прихід Месії, єго земне житє, діла апостолів, подвиги сьвятих і мучеників, Пр. Богородиці, н. пр. Ходженє Пр. Богородиці по муках; Слово о Лазаревім воскресеню, про конець сьвіта, страшний суд, загробне житє і т. и.

¹⁾ вислів грецький, означає старий завіт.

Найважніші старозавітні апокрифи є: „Сказаніє о Адамѣ и Евѣ“, в котрім розказано про житє в краю і гріх перших родичів: „Книга Еноха“ (се є легєнда про грїхопадєнє ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд); „Откровеніє Авраама“ (оповіданє про єго суд над грїшниками і розмова єго із смертю); „Исходъ Мойсєєвъ“ (казочна історія про гнобленє жидів і їх вихід із землі фараонів); „Сказаніє о царѣ Саламонѣ“, (котре подає оповіданя про мудрі суди Соломонові); але найбільше популярним було оповіданє про Соломона і Китовраса (про будову сьвятині). З новозавітних апокрифів замітні: „Хожденіє Богородици по мукамъ“ (Вибір з укр. літ. 3. вид. стор. 34.), „Хожденіє апостола Павла по мукамъ“ (пророцтва про страшний суд і антихриста), на котрім Дант, італійський поет з кінця XIII і початку XIV ст., Фльорентинець, оснував свою „Божественну комедию“. (Пор. також переказ про Мадєєве ложе, Міцкевича *Uciezka*, й инші).

Апокрифи, багатий релігійний епос, переповнений східними казками і новозавітними легєндами розповсюджував ся з християнством на азійськїм Сході й європейськїм Заході. Сї памятники стали загально звісними легєндами і переказами та відбили ся в письменстві, в народній поезії, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковнім мистецтві. Вони розповсюджували ся письмом і переказом, а особливо богомольці (паломники) промостили їм дорогу в народні верстви. Основою тих оповідань є народний переказ орієнтального походженя, а часто перерібка релігійного поганьського міту. Апокрифічні книги прийшли до нашого письменства з Византиї в рукописах південно-словянських, на що вказує їх давна назва „болгарских басень“.

Після татарського нападу, в добі занепаду просьвіти на Руси, навіть мало осьвічені духовні послугували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і супроти волі Церкви і тямучого духовенства війшли вони в нарід, склонний до дивоглядних забобонів. Біблійні теми апокрифів служили поетам всяких народностей жерелом їх творів; (на їх основі повставали середньовічні містєрії (див. низше), поеми Данта, Мільтона ¹⁾ і Кльопштока ²⁾).

З апокрифами звязані т. зв. „ложні молитви“, забобонні заклинаня і замовлюваня, віщованя (виклади снів і щоденних подій житя розширились дуже між народом і полипили сліди в устній словєсности).

¹⁾ Англійський поет († 1674 р.) написав поему „Утрачений рай“.

²⁾ Німецький поет († 1803 р.) написав поему „Мєсїяда“.

г) *Памятники літературного характеру (півдуховного, півсвітського змісту):*

1. Повісти і новелі дісталися з византийською духовною літературою на Русь через південно-словянські краї. Головним їх жерелом була Індія і взагалі Схід, звідки ці твори перейшли в Європу (в V—VII ст. до Хр.). Хрестоносні походи причинилися відтак до ще живішої обміни західних і східних тем казочних (з чого вийшли лицарські романи). (Н. пр. Повість про Варлаама й Йоасафа, гл. Вибір стор. 63).

2. Легенди і духовні казки, в котрих із священного переказу часто остає лише назва особи або події, а все инше є чистою вигадкою фантазії, мають головню поучну основу. Жерелом тих творів є Схід а особливо Індія. Вони показують нам релігійно-моральний світогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід християнство і під якими впливами зложився у народу погляд на віру і релігію. Із старозавітних легенд замітні н. пр. про Соломона, з новозавітних про „Хожденіє І. Христа и апостоловъ“, про св. Миколая, котрий з почином XIII ст. став неначе народним руским святым, про св. Володимира і хрещенє Руси, про св. Бориса і Гліба.

Коли легенда прибирає гумористичні прикмети, тоді переходить у сатиричну анекдоту. Сюди належать численні легенди про духів тьми (дияволів, чортів), котрі втратили свою страшну силу, а стали немічними і слабими так, що нераз мужик, крепак глумить ся над ними і перехитрює їх (гл. Вибір стор. 144).

3. Духовні стихи мали метою протиділати поганському світоглядові народу і утверджувати християнство та релігійність. Початок і кінець світа, житє Спасителя і святих, нагороди на страшнім суді праведників і кари грішників — се найзвичайніші теми духовних стихів. (Гл. Вибір стор. 85—89). Духовні стихи співали звичайно старці, звані „перехожими каліками“ (від обуви званої по лат. caliga), що яко богомольці ходили по святих місцях (особливо до св. Землі і до Єрусалима) за милостиною.

б) Саморідне староруске письменство.

Твори перекладної византийсько-болгарської літератури були взірцями і дали почин до питомого руского письменства в старинній Руси. А що тоді головню розходило ся о потреби рускої Церкви, о християнську просвіту народу, а письменниками були майже виключно духовні і монахи, тимто старинна руска письменність служила головню тій цілі і тому мала переважно церковний характер. Отже головними формами старинно-руского пись-

меньства були Слова, Послання, Поученя, Збірники моральних речень ітп. Взірцями християнського життя були образи давних подвижників Христової віри, передані в т. зв. Патериках (житєписи свв. Отців Церкви), а під впливом тих образів являють ся і в рускій Церкві благочестиві мужі, котрих житє і подвиги дали почин до витвореня окремого роду письменства — патериків або житий святих, київско-печерских угодників.

Природна потреба, зберегти в памяти нащадків замітні події рускої Церкви і держави, дали почин літописям і історичним творам, котрі вже в початках рускої літератури займають визначне місце.

Благочестивий звичай руских богомольців, спільний всім середньовічним народам, відвідувати святі місця, зродив окрему форму творів у стариннім рускім письменстві т. зв. Хождения або Паломники (описи подорожий).

Крім тих форм письменства маємо ще пам'ятники законодавства, важні для історії язика, звичаїв і духового розвитку руского народу. — Поетична творчість народу виявила ся майже виключно в устній словесности, а з книжних творів поетичних, окрім деяких уривків вставлених у літописах, зберіг ся майже одинокий вельми цінний пам'ятник: Слово о полку Ігоря (Пісня про похід Ігоря). — Осередком просвіти і літературної діяльності від самого почину письменства аж до половини XII ст. був на полудні Київ, на півночі — Новгород.

Характер і форма тогочасного письменства. Староруске письменство виробило ся під впливом византийської і болгарської літератури і ддятого першими починами літературними в давній Русі були переклади і переписування творів тих літератур. Просвіта розповсюджувала ся по малу не тільки з самого почину введеня християнства, але й протягом всеї старинної доби. Шкіл було небогато, і то лише по більших осередках, а наука в них не виходила далеко поза межі звичайної грамотности. Учили читати, писати, числити і співати, а на висших ступнях ще й грецької мови ¹⁾. Всі інші знання здобувано читанєм книг („почитаніє книжное“). Задля того переписуване книг, котрим занимали ся книжні люди, мало велике і важне значінє і вважало ся тоді до певної міри літературною діяльністю. Хто умів читати і прочитанє розуміти, того вважали тоді ученим, а літописи згадують з похвалами про

¹⁾ В західних землях давньої Русі вчили ся також латинської і німецької мови. Особливо в канцелярії Галицько-Волинських князів XIV ст. вельми цінили латинську мову.

таких людей і називають їх вельми ученими або книжними, великими філософами ітд. В часах, коли не відоме ще було книгопечатанє, було переписуванє книг конечним способом до розповсюдження просвіти і грамотности. А особливо на Русі писанє книг уставом або полууставом було трудним і повільним ділом, що вимагало багато часу і терпеливості. Тимто книжки були вельми дорогі¹⁾. Навіть князі і княгині занимали ся переписуванєм книг (св. княжна Евфросинія Полоцька, Володимир Василькович Волинський), а деякі закладали бібліотеки, як Ярослав Мудрий. Сей князь велів також перекладати книги з грецького на словянський язык. Також на Атоні, де по тамошніх монастирях проживали і Русини, займали ся переписуванєм і перекладами книг. Там перенесено після овлади Царгорода Турками багато книг, там проживало багато учених монахів.

I. Перший відділ першої доби. Процьвіт руского письменства.

Українські землі були головними огнищами староруского письменства, однак із староруских творів заціліло майже виключно лише то, що зберегло ся на півночі, а північні переписці значно поспували в тих творах староруску мову. З дотепер відомих творів, почавши від XI ст., бачимо, що твори сеї доби визначали ся житєм, полетом, свіжою силою і поетичним настроєм.

1. Богословске (духовне) письменство і проповідництво. Слідом византийських отців Церкви виступають на Русі святиї з саморідними взірцями церковної вимови. В тогочаснім проповідництві на Русі бачимо два напрями (як би дві школи). „Поученіє братіи“ новгородского архієпископа **Луки Жидати** й проповіді ігумена **Теодозія Печерского** (гл. Вибір стор. 5.) визначають ся приступністю змісту, простотою складу, і глибоким релігійним настроєм, поучують о правдах і засадах Христової віри і обовязках для Бога і людей²⁾. Другий напрям — визначає ся наслідуванєм византийської красомовности, символічними порівняннями (н. пр. між старим а новим Завітом),

¹⁾ Володимир Ярославович Галицький заплатив за молитвенник 8 гривен кун (більш 30 корон) тоді, коли ціна челядина (слуги) виносила 5 гривен.

²⁾ Преп. Теодозій був ігуменом основаного св. Антонієм київско-печерского монастиря. Він навчав не тільки братію, але й нарід і писав послання до сучасних князів Ізяслава і Святослава, котрим нераз робив докори що до їх несправедливості. Була се сильна і рішуча вдача, глибоко перенята ідеєю християнства.

бистроумними порівняннями і зворотами, силою і багатством висловів та поетичною живописністю.

Зпоміж перших проповідників визначає ся слово першого руского митрополита в Києві, **Ілариона**, (в половині XI століття) „О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истинѣ Іисусъ Христомъ бывшей“ і з ним злучена „Похвала кагану (князеві) нашему Владимиру“ (гл. Вибір стор. 1—4). Воно визначає ся всіми прикметами великого духовного проповідника, глибоким знанем сьв. Письма й історії Церкви, сильним християнським чутем, національним настроєм, правильним розкладом гадок, остроумними порівняннями і зворотами, простотою викладу, багатством слова, живим і поетичним полетом. З любовю і одушевленем говорить він про Русь, радує ся її величністю, а її слава дорога єму не тільки для того, що там запанувало християнство, але що се єго рідний край. Прославляє Володимира і славний город Київ, кличе одушевлений: „Радуй ся, обрадованна, Господь з Тобою“, а до Києва: „Радуй ся, благовірний городе, Господь з Тобою“. З такою історичною правдою, сердешністю і поетичною сьвіжістю міг „красне сонце Руси“ зобразити лише великий мистець, що довго вдивляв ся в діяльність Володимира. Сею похвалою Володимирови покориствовав ся при кінці XIII ст. Волинський літописець для прославлення Володимирського князя, Володимира Васильковича (гл. Вибір стор. 30).

Клим Смолятич, другий руский митрополит, „великий книжник і філософ, якому рівного не було в Рускій Землі“, вславив ся проповідями, з котрих зберегло ся тільки „Послание Ѡмѣ пресвитеру смоленському“. В ній вказує він, що крім праведного житя повинен духовний пастир мати високу осьвіту, щоби міг кермувати Церквою і розуміти сьв. Письмо. — В XII-ім столітї виступає **Кирил**, чернець а відтак єпископ **Турівський**¹⁾, що зєднав собі імя другого „Золотоустого“. В своїх проповідях (гл. Вибір стор. 4—5) звертає ся він головнo проти забобонів, ворожбитства і т. и., однак єго проповіді не тикають сучасного руского житя і не мають цїхи народности, але визначають ся високо поетичними порівняннями й образами. Формою зближає ся він до Ілариона. Дуже популярними були також молитви уложені Кирилом Турівським.

З похвалою в виді короткого огляду заслуг, появила ся **житєпись** („житіє“) яко опис подій з житя сьвятого.

¹⁾ Турів на Полісся, коло Пинська.

2. Житєписи. Житєписи святих близько підходять моралізуючим настроєм до проповідий. Вони містили ся в т. зв. патериках, то є в збірниках житєписий зложених у цілість. Такі житєписи були оповіданнями присвяченими звеличаню благочестивих подвигів або споминам про діла і муки святих осіб (н. пр. одна з найпопулярніших книжок на Русі, **Печерський Патерик**, списуваний у Київско-Печерській Лаврі). Основою Печерского Патерика служить оповіданє Нестора про перших печерських святих н. пр. про Теодозия враз з „посланнями“ Володимирского єпископа Симеона й Полікарпа, печерского черця. Симеон був печерским черцем (опісля єпископом Володимирско-Суздальским) і написав посланіє до Полікарпа, що нарікав на чернечу самоту. Симеон радив погодити ся із смирним монастирским житєм і долучив життя деяких печерських святих та оповіданє про засновини Київско-Печерского монастиря. Полікарп послухав рад і наук Симеона і опісля на основі устного оповіданя Симеона описав життя кількох печерських святих. З кількох оповідань Нестора і писань Симеона та Полікарпа утворив ся Печерський Патерик, до котрого опісля додавано інші житєписи.

Деякі з таких оповідань або житий святих увійшли як вставки до Початкової (найдавнішої) Літописи, написаної Нестором, н. пр. оповіданє про муки свв. Бориса і Гліба, повість про початок Печерского монастиря (хибно приписувана Несторові), про перших святих печерських (Вибір стор. 7) а також два твори монаха Печерської Лаври, преподобного Нестора, про Житє і похорони Бориса і Гліба і Житє Теодозия, ігумена печерского. Твори Нестора, а особливо **Житєпись свв. Теодозия** (XI ст), писані в доволі виробленій формі, складно і зручно, можна вважати першим взірцем справдішньої житєписи, уложеної після византийських первотворів на рускій основі. Опис домашнього життя Теодозия дає нам образ давнього руского життя, особливо родинного, під впливом християнських засад. До того або троха пізнійшого часу треба віднести легендарні оповіданя про „**Чуда свв. Миколая**“, одного з найпопулярніших на Русі святих, котрого з почином XIII ст. вважали мов би руским народним святим.¹⁾ В житєписях проявила ся головнo діяльність київської Печерської Лаври, в котрій проживало багато вельми начитаних черців.

32.736.

¹⁾ гл. Чит. для I р. учит. сем. 2 вид. стор. 44. і Вибір з укр. літератури 3 вид. стор. 38.

Львівська державна
наукова бібліотека

Львівська державна
бібліотека
АН УРСР

214 323450

З утвердженням християнства на Русі зливалось ся церковне житє щораз більше з народним, народний світогляд укладав ся під впливом церковного погляду. На такий основі витворив ся своєрідний легендарний епос в устах народу, котрий щораз більше проникав також у письменство. В перших письменних памятниках біблійна й євангельська історія була головним жерелом для легендарних оповідань, а тим способом той сам давний зміст про богоугодні подвиги і чуда розширив ся в ново навершенім християнськім світі на Сході і Заході. Тим способом поясняє ся схожість легенд, які витворювали ся на тій спільній основі. Для того легенда руских житєписий і чудесних оповідань має тільки подібности не лише з византийскою, але й із середньовічною західно-європейскою легендою в епічних оповіданнях.

3. Літописанє почало ся не лише в Києві і Новгороді, головних осередках давного руского житя, але й в інших старинних руских містах. В половині XI стол. повстала **Початкова Літопись** Начальна, („Повѣсть временныхъ лѣтъ“), котру опісля продовжувано, розширювано і перероблювано. Автором сеї літописи є преп. **Нестор**, чернець Київско-печерского монастиря (народ. около 1056 р. в Київщині, умер між 1113 а 1136 р.). Основою літописи послужили перекази народні й оповідання сучасників, самовидців, а також письменні жерела рускі і византийські (н. пр. Мадали і Гамартоля), переложені з грецкого язика в Болгарії.

Початкова Літопись, се богатий збірник оповідань з минувшини старинної Русі. Починає ся оповіданєм про поділ землі між синів Ноя після потопу та про розділ народів із заміткою, що словенський язык (нарід) пішов від Яфетового племені. Дальше оповідає про поселене Словян на Дунаю, а відтак про розселене по інших околицях і про назви різних словянських народів. Згадує опісля про поселене Словен над озером Ільменом і закладини над ним Новгорода, про дорогу з Варяг (Скандинавії) в Грецію через Чорне море (зване опісля Руским) і про проповідь св. Андрея на берегах сего моря і на київських горах.¹⁾ Дальше оповідає про звичаї словянських племен²⁾, а з р. 862 починає ся властива літопись про покликанє Варягів ізза моря і початок Рускої держави. До сеї Повісти временних літ війшли також деякі перекази (н. пр. про Кирила Кожемяку,³⁾ про боротьбу кн. Мстислава з Редедею,⁴⁾ договори Русі з Греками,⁵⁾ поученє кн. Володимира Мономаха дітям.⁶⁾)

¹⁾ Вибір стор. 10. ²⁾ тамже стор. 12. ³⁾ тамже стор. 12.

⁴⁾ тамже стор. 14. ⁵⁾ тамже стор. 60.

⁶⁾ Чит. д. II р. 2 вид. стор. 116 і Вибір стор. 39.

Мимо сеї збірної праці, довершеної протягом около 60 літ, і всіляких редакцій, має Начальна літопись¹⁾ вид деякої суцільности. Вся літопись навіяна духом християнської набожності і любовю до рідної землі. Літописцями і продовжателями Начальної Літописи були духовні. Тимто літопись лучить історичне оповіданє з релігійно-моральною поукою. Літопись визначає ся епічним способом оповіданя, живостою і образовостою, а навіть поетичним настроєм. У многих місцях форма літописи є драматична і тут відбив ся вплив біблійного оповіданя і руских пісень. Любов до рідної землі не переходить у загорілість, а визначає ся любовю правди і предметовим зображенєм історичних подій, не закриває слабих сторін і недотач, про котрі говорить з повною щиростою. Тимто ся літопись що до своєї вартости немає нічого собі рівного в сучасних літературах. Літопись писана церковно-словянським або старо-болгарським язиком, однак в ній стрічаємо багато слідів живої народної мови старорускої, особливо там, де літописець наводить народні перекази або розмови дієвих осіб.

Київська Літопись (гл. Вибір стор. 18) є продовженєм Початкової Літописи і доведена від 1110—1200 р. В склад сеї літописи війшли головнє київські записки а також всякі вставки, між иншими вельми живий і поетичний опис походу на Половців (гл. Вибір стор. 18.) Літописець оповідає більше про події Київської землі, ніж про инші області Руси, а характер і язик Київської Літописи зближений до Початкової. Особливу бачність звертає на любов братню і почутє єдності поміж князями.

4. Памятники правничого і закондатного письменства. Найдавнішими памятниками руского права є три **Договори Руси з Греками**, котрі поясняють взаємини поміж тими двома народами. Походять вони з X. ст. (907. і 911. за кн. Олега, 945. за кн. Ігоря і Святослава 971 р.²⁾ Переклад сих договорів був зладжений з грецької первописи а перший руский літописець вставив єго до своєї літописи, змінивши в децим вислови і реченя болгарско-словянські. З тих договорів дізнаємо ся, що для скріплення правди вимагали присяги: поганьська Русь присягала пе-

¹⁾ Начальна Літопись не дійшла до нас у первіснім списку. Найстарша збережена рукопись походить з початку XV ст., списана в полудневій Руси, доведена до 1292 р., а перехована в монастирі св. Іпатія (коло Костроми в півн. Росії) і тому названа Іпатським списком. Старший є Лаврентієвський список, списаний на півночі (імовірно в Суздалі) монахом Лаврентієм при кінці XIV ст.; а ще й инші пізнійші списки.

²⁾ Вибір стор. 60.

ред Перуном і кляла ся ще й богом скоту Велесом на холмі, а Русини-християни присягали в церкві сьв. Ілїї, де цілували хрест. Сї договори є доказом, що вже перед християнством на Руси були почини письменства.

Найдавнішим більших розмірів памятником руского правничого письменства і законодавства (у Словян взагалї) є „Руска Правда“ (значить Руске Право) з XI ст., приписувана кн. Ярославови Мудрому¹). Се був збірник звичаєв вироблених правних постанов, навіть старших від Ярослава. Опісля доповнено по смерти Ярослава сей збірник новими правними постановами за Ярославових синів, особливо кн. Володимира Мономаха. В Рускій Правді находимо багато староруских форм і висловів, задля того має вона важне значінє для дослїдів староруского языка.

Після постанов Рускої Правди оплачувано грошевою карою не тільки заподїяні материяльні шкоди, але й убийство. Найблизшим своякам убитого прислугувало право „кровової пїмсти“; але пізнійше заступлено кроваву пїмсту грошевою карою, плаченою князєви. За тїлесну шкоду комусь заподїяну можна було оплатити ся. Украдену річ мав злодій звернути і заплатити грошеву кару за обиду. Коновода проганняно з краю. Злодія, схопленого на крадежи, можна було вбити. Дослїджувано правди з підмогою сьвідків. Уживано також желїзної проби: позваний мав держати розжарене желїзо в руках або ступати по нїм босо. Як видержав се, вважав ся невинним. Руска Правда обмежила закорінену вже тоді на Руси лихву (за великі довги продавано довжника), давала охорону купцям, дбала про домашнє газдівство і рільництво.

Що до церковного права обовязував т. зв. *Номоканон* або *Кормчая*²) (книга законів) доповнена церковними уставами Володимира В. і Ярослава Мудрого.

5 Поучні (Дидактичні) твори — „Поученїя“. Староруске письменство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII і XIII ст. двох сьвітєских письменників, а іменно в. кн. Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—25) і якогось Данила, названого *Заточником*. Однак і твори сих двох останних письменників, хоч сьвітєских, не виріжняють ся духом, напрямом і цілим сьвітоглядом від духовних творів, бо автори їх черпали своє знанє з тогочасних збірників духовного змісту.

а) Поука Володимира Мономаха дітям. При недостатчі підручників про вихованє дітей, в котрих би також були виложені всесторонні обовязки чоловіка, проявляла ся потреба поук родичів дітям з порадами що до житя. Такі поуки мали значінє житєвих установ і звали ся звичайно

¹) Вибір стор. 61.

²) *Кормчая* розумїє ся „Книга“ походить від староруского *кормити*, нинїшне кермувати, управляти. — *Номоканон* — грецке слово зложене, значить: закон і правила.

„Домострой“. Першим взірцем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха“, одного з найбільш освічених і читаних князів руских, а при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родині добрі засади моральности і замилюване до науки. Мати єго була Грекиня, а отець єго знав пять язиків, котрих научив ся з власної охоти. „Поученіє Мономаха“ уложене під впливом византийских взірців а особливо на взір статі „Поученіє дітям“ у Збірнику Святослава.

Приводом до написаня „Поученя“ були в княжій рускій родині нещасні усобиці, що саме тоді ворушили рускою землею. Поука Мономаха визначає ся, при всім впливі тогочасного аскетизму і патріархальної самовлади, благородними, людяними думками і лагідним характером князя-автора.¹⁾

б) „Слово Даниїла Заточника“ є зложене з ріжних виїмок з сьв. Письма, з літописи, з народних приповідок і поговірок та інших жерел, а сам автор каже, що вибирав з ріжних книг, як пчола збирає соки з цвітів. Тимто „Слово“ схоже з давними поуками, із статями „Пчель“ і т. п. Слово Заточника містить біблійні приповідки і народні пословиці про розум і глупоту, про багатство і бідність, про добрих і лихих панів, про незгоду князів, про лихих бояр і судіїв. Твір сей вельми радо читали іменню задля того, що визначає ся питомим рускому народови гумором і сатиричним настроєм. Тимто зберіг ся він у численних списках. Сей пам'ятник кидає також цікаве світло на культуру тодішнього суспільства.

6. Старинна руска поезія. Нема ніякого сумніву, що в старинній добі руского письменства розвивала ся поезія з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того були ще приповідки, загадки і т. и. На се вказують не тільки черти збережених пізнійше творів народної словесности, але й порівнане з такими пам'ятниками інших народів. Про вистоване народної поезії свідчать навіть пам'ятники книжного староруского письменства. Духовні книжні твори, в дбалости про утверджене християнства, звертали ся проти останків поганьства і вказували на се, про що співали пісні або оповідали народні перекази. Тай у Початковій Літописи, в оповіданю про дохристиянський побит руских Словян, находимо згадки о „бѣсовскихъ игращахъ“, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руского черця Якова (в 2-гій полов. XI ст.) про „играніє, бѣсовское пѣніє, плясаніє“ (танці) і „гудѣніє“ (гудьбу). Князь Володимир Мономах у своїй Поуці дітям згадує про весільні пісні та й у пізнійших

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 116—119. Вибір стор. 39—40.

духовних творах забороняють християнам „бѣсовскіи игры, пѣснѣи мірскіи“ і т. и. В переказах заведених до Початкової Літописи — н. пр. про заснування Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира і Рогніду, Кирила Кожемяку, боротьбу кн. Мстислава з Редедєю і т. и.¹⁾ — находимо відгомін давного дружинного епосу²⁾. Галицько-Волинська Літопись містить натяки на пісні про кн. Романа; згадує про „словутного півця Митусу“, що не хотів покорити ся кн. Данилови — (деякі учені вважають єго лише церковним півцем) — і про „Піснь славы“, зложену в честь Галицьких князів Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами. Маємо також уривок пісні з руско-половецької боротьби про хана Отрока і гудця Оря в Іпатській літописи.

На сліди старорускої поезії вказують згадки про пісні Бояна (в Слові о Полку), відгомін давного дружинного епосу.

Релігійно-моральний напрям староруского книжного письменства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности очевидно не сприяли розвитку світської поезії, як се стало можливим у західній Європі (лицарська поезія, трубадури, мінезєнгери) а то, що витворило ся, не було допущене до письменства: „бісовскі пісні“ не нашли місця в книгах і в значній частині запропастилися. Се був великий ущерб для поетичного розвитку руского народу: народні перекази розбивали ся, забували ся і затрачували. Всеж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів (н. пр. у весільних обрядах і піснях).

„Слово о полку Игоревѣ“ є неперечно найгарнішим виразом старорускої поезії (Пісня про похід князя Ігоря на Половців в р. 1185.³⁾ Зберегло ся воно в одинокій рукописи, що після печатаного видання згоріло,⁴⁾ а хоч багато дослідників видадо коментарі і критичні розвідки, не встигли усунути деяких неясностей і незрозумілих місць.

Історична основа пісні. Бажаючи прославити ся побідою над Половцями, Ігор Свв'ятославич, кн. Новгороду Сіверского, виправив ся (1185 р.) з сіверськими князями —

¹⁾ Вибір стор. 14.

²⁾ Дружина військова, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолі, була найбільш діяльною верствою на Руси в княжій добі. Пісні, в котрих оспівувано події сей дружини, тварили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся в деяких колядах і щедрівках.

³⁾ Вибір стор. 40—59.

⁴⁾ Слово о Полку находило ся в рукописнім збірнику з XV або XVI ст. Відкрив сю рукопись гр. Олексій Мусин-Пушкин 1795 р. і видав 1800 р. Сей твір переложено на різні європейські язики, а також многі поети українські переклали сю пісню нинішньою мовою.

братом Всеволодом Курским (званим Буй-Туром), з сином Володимиром Путивельським і братаничем Сьвятославом Ольговичем, кн. Рильським, — над Дон. Тут стрітили їх Половці. В першій бою перемогли рускі князі, але опісля, відтяти від води і оточені хмарами кочовиків, понесли страшне поразення і потрапили в полон. Ігор утік звідтам з підмогою конюшого Овлура на Русь, а син Володимир оженив ся з дочкою половецького хана Кончака і по двох роках вернув на Русь із Всеволодом.

*Поет*¹⁾ неперечно користувався історичною основою події, поданої докладно в Київській Лїтописи.²⁾ Але побіч того подає поетичні подробиці, основані на мітичних повірях, всуває ліричні вставки і висловлює патріотичні почування з нагоди княжих усобиць і наостанку наводить вельми поетичний Плач Ярославни в Путивлі.

Зміст пісні. Невідомий по імені поет хоче оповісти про похід Ігоря по діям бувальщини, а не по замислам Бояна. Ігор виправляє ся з дружиною і війском на Половців, але нараз затьма сонця покриває все військо. Ще й інші зловіщі знаки тревожать Русинів. Ігор не зважає на зловіщі знаки. „Ліпше най нас порубають, як мають полонити“. Ігор хоче спису проломити кінець поля половецького, хоче голову свою положити або шоломом напити ся води з Дону. В п'ятницю рано Русини перемогли Половців, але вже другого дня природа посиляє знов зловіщі знаки: з моря ідуть хмари, лискають сині лискавиці. Вітри віють стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно течуть, порохи поля покривають, воєнні прапори гомонять. З усіх сторін обступають Половці руське військо, але князь Всеволод, брат Ігоря, боре ся з ними хоробро.

Тоді то чорна земля була копитами поорана і кістями засіяна а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього дня коло полудня упали хоругви (стяги) Ігореві. І там на березі бистрої ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся оба братя, Ігор та Всеволод, кождий з них попав ся в иншу неволю. І природі стало жаль руских лицарів. „Вяне трава від жалоців, а дерево з туги до землі похилилось“. Плачуть матери за своїми помершими хоробрими синами, ридають за своїми мужами а сестри за братами. Навіть стїни городів знемогли від смутку а туга обгорнула Київ.

1) Автор не відомий нам по імені, але з його твору можна догадувати ся, що був чоловіком сьвітським, сьвідком описуваних подій, імовірно дружинником Ігоря. Пісню написав між 1186, роком повороту Ігоря з полов. неволі, а 1187, роком смерті Ярослава Осмомисла, до котрого відзиває ся ще яко до живого.

2) Вибір стор. 18.

В тій хвилі сумній для Русинів відзиває ся поет до руских князів, особливо до Галицького князя Ярослава Осмомисла, щоби пімстити на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся в поганьску неволю. Але ніхто з князів не поспішає їм на допомогу. Поет знов згадує про незгоди князів (Сон і Плач Сьвятослава). А тимчасом Половці воюють руску землю. Вони обсадили місто Ігореве, Путивль, де на мурах городских дармо плаче-ридає Ярославна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем. Тимчасом Ігор утік щасливо з неволі. Ціла руска земля зрадувала ся тою веселою новиною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить єму траву на срібних своїх берегах та одягає єго теплими мраками під тінию зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем два хани половецькі, Кончак і Іза. Сонце сьвітить ясно на небі, князь Ігор вже в рускій землі. Дівчата радісно сьпівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, пішов до Києва, щоби там подякувати Матері Божій за виратуване з половецької, поганой неволі.

Поділ „Слова“. „Слово“ можна поділити на три часті. В першій описаний похід, бій з Половцями і полон князів. Спомин про побіду Сьвятослава Всеволодовича над Половцями служить переходом до другої часті „Слова“, що починає ся сном сего князя і містить у собі спомини про давнійших і візване до сучасних Ігореви князів, щоби вступили ся за „обиду сего времени“, за землю руску, за рани Ігореві. Третя часть обнимає плач Ярославни (Євфросинії, дочки Ярослава Володимировича Галицького), оповіданє про побіг Ігоря з неволі і яко закінченє — похвалу князям і дружині.

Провідна думка пісні є — *єдність рускої землі.* Представником сеї провідної ідеї робить автор київського князя Сьвятослава, котрому вкладає в уста візване до руских князів, називаючи се візване золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, звертає ся автор кілька разів до самолюбних, сварливих і завидливих руских князів з докорами. Ліпша минувшина тих часів, коли ще Русь не була роздроблена, навіває поетови часто ліричні вставки. Незгода між рускими князями викликає у автора пісні, що був очевидно щирим народолюбцем, тугу і жаль про руску землю і про розлад між рускими князями.

Поетична сторона пісні. Пісня про похід Ігоря зображає вірно з літописним оповіданєм не лише внутрішній лад дружинно-княжої доби Руси, єї побит, культуру, відносини і змагання, але й з літературно-мистецького погляду має важне значінє, бо в ній зберегла ся в головних чертах

народна поезія XII віку. Під впливом віщого Бояна, про котрого згадує автор пісні про похід Ігоря, надав він своєму творови епічний характер. Сей епічний характер виразився передовсім у мітольоґічнім живлі. Але хоч мітольоґічне живло поетови насуває поетичні, мистецькі образи, які і в Ігоревій добі не втратили ще значіння, всеж таки „Слово“ має християнську ціху, сам поет християнин говорить про церковний дзвін, про утрєню і храм Пр. Богородиці Пирогощої в Києві (образ Пр. Діви названий так від імени купця Пирогоща, що приніс сей образ Юрию Довгорукому).

Сьвітотгляд поета і форма пісні. При реліґійно-моральнім напрямі староруского письменства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох століть християнства так розкішно живописувати картини з поганьським сьвітотглядом, прикладаючи їх до Рускої землі, княжого роду і самої пісні. Деякі уважали „Слово о полку“ героїчною піснею класичною, інші твором народної поезії — народною думою. Однак се річ вже признана, що се твір одного автора, хоч невідомого по імені поета, котрий у своїм творі послуговувався тоді иншими народно-поетичними мотивами і літературними формами. Подібности цих народно-поетичних мотивів находимо і в героїчнім старорускім епосі (званім билинами)¹⁾, котрого основою служила вікова боротьба против азійських кочових племен, і в українських народних піснях та думах. Деякі критики порівнювали „Слово“ з найліпшими епічними західно-європ. творами: Нібелюґами, або з піснею про Ролянда, однак „Слово“ визначає ся перед тамтими епопеями прикметами незвичайної сьвітлої битової і поетичної та історичної вірности і реалізму.

Поетична краса і настрій „Слова“. Особлива краса „Слова“ проявляє ся в чудових поетичних картинах воєнного походу і бою, в живих картинах і символічних яви-

¹⁾ Се епічні пісні про героїв, званих богатырями, з напів-мітичною, напів-історичною ціхою. Назва билина походить від били т. є подія, минушина. Вони визначають ся епічним спокоєм, бо події в них оспівані вельми далеко відстають від звичайних людий. Основою билин є події з Київської землі, а герої тих подій громадають ся коло в. кн. Володимира. Билини збереглись на далекий півночі Росії, куди їх занесли переселенці з Русі, коли тут знов наступали нові політичні події, що давали теми до нових поетичних творів, які затерли в тямці народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезія козаччини, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того в думах зображено все так близьким дійсності, що се мимохіть викликає живу участь у сьпівців і звідси проявляє ся в думах сей ліризм, який так різко відбивав від епічного спокою билин.

щах природи та в ліричних вставках (як Плач Ярославни). Ціле оповіданє проникнуте патріотичним настроєм співця, що висловлює свій жаль ізза княжих межиусобиць та нападів поганців і, згадуючи славні подвиги давнійших часів, взиває до згоди й єдності. Сей настрій поета був загальним почуванєм найліпших людей тої доби і нераз находив вираз у літописи, в поуці кн. Мономаха, в церковній науці і в легенді. При тім настрою поета розкриває ся єго фантазії широкий овид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину; Руска Земля уявляє ся єму потомством мітичного Дажбога; тресьвітле сонце представляє ся божеством (господином); сим іменем знаменує поет вітер-вітрило і Дніпро-Словутицю; божество тьми, Див, кличе верху дерева; Обида представляє ся в виді дівичі; Полоцкий князь Всеслав перебігає вовкулакою дорогу Хорсови, богови сонця; сам автор окружений сявом „віщого“, спорідненого з божествами співця, слава рідної землі розносить ся широко й далеко, а в сучасну картину вплетені поетичні спомини з глибокої давнини. В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарської дружинної поезії, а в Плачі Ярославни — відгомін глибокої і тужливої лірики народної пісні.

Під впливом віщого Бояна автор Слова надав своєму творови епічний характер, котрий, проявивши ся передо всім мітольоґічним світоглядом, творить головну поетичну основу пісні і надає їй високопоетичної стійности. Вся природа представляє ся живучою, спочуває чоловікови, радіє в радості, віщує лихо і тужить у смутку. Символічні образи пісні, взяті з природи, є при всій простоті вельми живописні. Дерево з туги хилить ся до землі, цвіти посумніли з жалю. В оповіданю й описі уживає часто форми порівняня й уподобленя. Епічна повість переходить часто в ліричну думу, а сі ліричні вставки викликають спочуванє до згаданих у творі подій і осіб.

Пісня дійшла до нас у прозовій формі, але в многих місцях можна замітити звучну ритму а декуди навіть рим, з чого догадують ся, що первісно була вона зложена віршованим ладом. Написана пісня староруским язиком, котрий підляг зміні на церковно-словянський лад під впливом переписців.

„Слово“ зображає нам дружинно-боярську київську Русь з єї політичними ідеалами, думками і почуваннями, не схожими з тогочасною дійсністю. Воно є неперечно ориґінальним твором великої вартости історичної і поетичної.

Самими дружинними темами поетична творчість у старинній Русі не обмежала ся а обіймала ширші круги творчости. Так н. пр. в „Слові о Лазаревім воскрє-

сеню“¹⁾ маємо поетичний твір, котрий нагадує своїм складом ті поетичні твори, на які вказано вище, яко витвір літературного напряму кінця XII і XIII століття.

Відгомін „Слова о Полку“ і його наслідованя.
„Слово о полку Игоревѣ“ мало великий вплив на поетичну творчість у тогочаснім письменстві, про що свідчить відкритий уривок поеми з XIII ст. п. з. „Слово о погибели рускыя земли“,²⁾ що є найдавнішим доси знаним наслідованєм „Слова о полку“. З літературного боку не має воно великої ваги, бо єсть тільки реторичним і холодним его наслідованєм.

7. Подорожи. („Хожденія“). Скоро після заведення християнства на Русі було звичаєм ходити на прощу до св. місць. Такі подорожи богомольців при всяких перепонах і небезпечностях уважано богоугодним ділом. Ціллю сих подорожий була між іншими Атонська гора — де богомольці довше задержували ся, списували там книги і приносили домів багато рукописий і релігійних оповідань — а крім того св. Земля, Єрусалим і гріб Господній, звідки приносили пальмові вітки і тому звали їх паломниками³⁾. Задля того такі подорожи мали також важне просвітне значінє. Тямучі богомольці списували спомини про свої подорожи під заголовком „хожденіє, странникъ, паломникъ“. Найдавнішим памятником того рода є „Хожденіє игумена Даниїла“. Воно починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав св. Землю по довшім побиті в Царгороді. Там описані з великими подробицями св. місця і святині, а опис доповнений легендами й апокрифічними оповіданнями. З історично-літературного погляду є се перша проба опісля розвигото паломничого письменства, цікава зображеннями поглядів, прикметами стилю і языка. Оповіданє визначає ся великою простотою, точностю і богатством історичних та легендарних подробиць, щиростю, наївностю і любовю до рідного краю. Все, що автор оповідає і описує, подає на основі власних помічень, а сей паломник уважають західно європейські знавці самостійним і найосновнішим описом середньовічної Палестини. Автор сего паломника Данило називає себе игуменом Рускої Землі, а хоч не подає місця походження,

¹⁾ Вибір стор. 33.

²⁾ Перша его редакція п. з. „Задонщина“, — друга „О Мамаявомъ побойщѣ“, описує побіду кн. Дмитра Донського над татарским ханом Мамаєм на Куликовім полі (над горішнім Доном) 1380 р.

³⁾ називали їх також странниками або перехожими каліками (від латинського вислову caliga - рід обуви).

то можна здогадувати ся, що жив у Чернігівщині, бо порівнує ріку Йордан з рікою Сноюю (Сосною), котра пливе в Чернігівщині.

Сю подорож до сьв. Землі відбув Данило після першого хрестоносного походу за короля Бальдуїна.

Загальний погляд на письменство і просвіту в 1-ім відділі I-ої доби.

Зараз після заведення християнства на Русі зрозумів Володимир В., що просвіта може найбільше причинити ся до утвердження і розширення християнської віри. Тимто перші князі, Володимир Великий і Ярослав Мудрий, кладуть підвалини до просвіти засновинами шкіл передовсім по княжих столицях і при соборних (єпископських) церквах. З тих шкіл виходили сьвященники й інші церковні служителі, крім того писарі, що переписували книжки, і перекладники, що перекладали літературні твори з грецької мови. До сих шкіл ходили не лише діти сьвященників та церковної служби, але й діти знатних людей, дружинників та міщан. Через те просвіта ширила ся не лише між духовними, але й сьвітськими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про освіту жіноцтва. Тогочасні рускі князі були не лише письменні і любителі науки і просвіти; деякі навіть були учені і пособляли розширенню науки (Ярослав оснував бібліотеку при Софійськім соборі в Києві; отець Володимира Мономаха, кн. Всеволод, умів п'ять язиків; волинський князь Володимир Василькович названий у літописи „великим філософом і т. д.).

Головними огнищами тогочасної просвіти були монастирі, як се було і в цілій середньовічній Європі. Особливож славив ся Київско-Печерський монастир, з котрого вийшли перші рускі письменники а також живописці, музики й артисти. Взагалі в I-ій добі на чолі книжної просвіти і письменства передув духовенство, спершу в значній часті грецьке, опісля руске. Тимто тогочасне руске письменство мало духовний характер.

Твори перших руских письменників, — митрополита Іларіона, Теодозія Печерського, Нестора, Кирила Турівського й ин. — показують, що руске духовенство того часу осягнуло значну освіту, а Поука Володимира Мономаха, „Слово о полку“ і „Слово Данила Заточника“ стають певним доказом, що освіта окрім духовного стану проникала також і в інші верстви суспільства. Однак у ширших верствах була ще темнота, забобонність і прихильність до давних поганських звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірієм.

II. Другий відділ першої доби. Застій і упадок руского письменства.

В першій половині XIII ст. попала Русь у страшне лихолітє, що довело остаточно до історичного й етнографічного розділу між Русю і Московщиною (В. кн. Володимирсько-Суздальским). В 1240 р. Татари здобули і зруйнували давню столицю Руси Київ і огнище тодішньої культури Київсько-Печерський монастир та опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київський митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом повстає новий осередок політичного і церковного життя на півночі, а відтак тим осередком політичного державного і церковного життя і книжної просвіти стає Москва (від 1328 р.). Значінє Москви особливо скріпило ся після упадку Царгорода, коли вона на місце давньої Візантії стала столицею православ'я, а в. кн. московський Іван III., одруживши ся з византийською цїсарівною Софією Палеоложанкою, став неначе наслідником византийських цїсарів, називав себе самодержцем а навіть царем. Знищивши самостійність В. Новгорода (вдова посадника Марта Борецка), скинувши відтак татарске ярмо, виступав Іван III. як захитник Церкви всего православного Сходу, столиця єго і столиця митрополії Москва вважала себе неначе третім Римом. Тяжище пересував ся отже з Києва на північ. Київ упав і перестав бути осередком політичного і церковного життя та не міг вже ніколи вернути до давнього значін'я і богатства. Сї події здержали розвиток державного життя, що ще не встигло уложити ся і зміцнити. На довгий час спинив ся розвиток релігійної просвіти на Руси, залягла темнота і вкоренили ся в народі хибні вірування. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло багато пам'ятників староруского письменства. Зложили ся лише нові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про Батия і Золоті Київські ворота або Михайла Семилітка, тип народної надії на грядучі покоління, вічно молодой, ідеал народної сили, що ніколи не слабне а все відновлює ся¹⁾.

Книжна просвіта після упадку Києва находить пристановище в західноруских князівствах, Галичі і Володимирі Волинськїм.

Одначе Київ не втратив зовсім свого просвітнього характеру і в тяжкій хвилі татарского погрому. В самім Києві не переривала ся традиція і давні пам'ятники — як

¹⁾ Вибір стор. 58.

Літопись і Печерський Патерик — зберегли своє значінє і повагу. Руска народність довго зберегала своє верховладне значінє в стариннім осередку, в Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарське лихолітє потрясло всіх до глибини душі, приняло ся духовенство за єго підєм і просвіту.

1. Богословське духовне письменство. Проникнуті вірою в Божий промисл, підносять єпископи і сьвященники свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслідки татарського лихолітя. Поміж єпископами визначив ся київський митрополит Кирил, котрий спровадив болгарско-словянську рукопись Кормчої книги або Номоканону, що здобула собі на Руси велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але й у справах приватного і родинного життя. Кормча виступає також против останків поганьства в народних віруваннях і звичаях. Митрополит Кирил перевів також реформу підупавшого духовенства і установив т. зв. „правила Кирила“, після яких духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем був Серапіон, ігумен Київско-Печерського монастиря, „вельми учений і сильний у сьв. Письмі“, як о нїм вєсьовлює ся літопись. Митрополит Кирил поставив єго Володимирско-Суздальським єпископом. Серапіон звертав ся в своїх поуках до народу, вказуючи на нехристиянське житє, як причину лихолітя. „За грїхи наші, говорив він, Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодї краси, ані немочи старців, ані молодости дітий“. Єго поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щирістю і глибокою любовю до вірних.

„Слово нѣкоєго Христолюбца“, виступає проти поганьства і подробицями, поданими у своїм „Слові“, доповняє ті скупі підомости літописні, які маємо про вірування і звичаї, що зберегли ся між народом у два віки по заведеню християнства.

Поуки Кирила і Серапіона приступнійші для ширших верств народу, як поуки Іларіона і Кирила Турівського.

Визначив ся ще й митрополит Киприян, родом Сербин, в 2-ій половині XIV ст., котрого літописи називають „вельми книжним і учительним“. Він відбудував зруйнований Татарами Київско-Печерський монастир, привіз із собою багато церковних книг з південної Словянщини, дбав про розбудженє письменства і в своїх церковних писаннях згадує вперше про т. зв. апокрифічні повісті і твори.

Упадок політичної самостійности південно-слов'янських держав (з кінцем XIV ст.) перервав і там літературну діяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південно-слов'янського письменства. Руске письменство, що занепало після татарського лихоліття, не могло винагородити сеї недостатчі.

2. Літописи. Галицко-Волинська Літопись ¹⁾ — третя частина, додана до Початкової і Київської Літописи, є найціннішим пам'ятником історичного письменства в давній Русі і головним жерелом для пізнання рускої минувшини і вивчення старорускої мови та одним з найважливіших жерел до історії Литви, Польщі й Угорщини. Перша частина її, **Галицка літопись**, написана в Галичі, оповідає про „великий м'ятеж“ (бунт) по смерті Галицко-Володимирського князя, Романа Мстиславича; вона написана ладом одноцілого оповідання, без років, якоюсь близькою князеві Данилові особою (імовірно Галичанином), не скорше як у 40-их роках XIII ст.

Друга частина, **Волинська Літопись**, починає ся 70-ими роками XIII ст., писана якимсь волинським літописцем, близьким дворови кн. Володимира Васильковича і кінчить ся 1289-им роком. За прикладом галицкого літописця писав також волинський сю літопись без років. Хронологію (роки) вставив пізніший редактор літописи, вже по злуці Початкової Київської Літописи з Галицко-Волинською.

Автори Галицко-Волинської літописи були мабуть сьвітські люди, прихильні династії Романовичів. Крім власних помічень користували ся вони оповіданнями самовидців історичних подій і урядовими актами. До таких повістей самовидців належить н. пр. оповіданє про напад Батия на Русь, ²⁾ Битва під стінами Ярослава (мабуть переповіджений епос) ³⁾, про останні хвилі Володимира Васильковича, котрого характер зображено вельми живо ⁴⁾. Автор Галицкої Літописи був вельми начитаний і освічений, знав Слово о Полку Ігоревім, і має багато спільного з образним єго стилем. Знав також грецьких літописців, згадує і про Гомера, послуговує ся взірцями народної поезії, пословицями і поговірками. Літописець оповідає вельми драматично н. пр. про побит кн. Данила в татарській Орді ⁵⁾, дивне горячою любов'ю рідної землі, дорожить славою вітчизни і відчуває болючо всяку невдачу.

¹⁾ Вибір стор. 21—30.

²⁾ Вибір стор. 21.

³⁾ тамже стор. 24.

⁴⁾ тамжт стор. 30. ⁵⁾ тамже стор. 26.

Галицко-Волинська Літопись не дійшла до нас у пер-
вописи, але в пізнійшій Іпатскій списку, в котрім північні
переписці в дечім позмінювали її мову що до звукової
сторони, бо тоді вже різниці між язиком північних а по-
лудневих земель Руси були значні; зате має вона велику
ціну що до висловів і старорускої складні.

Друга доба (середня) староруского письменства (1453—1798).

1. Політичні події. З кінцем XIV і з почином XV століття важні історичні події спричинили на Русі новий зворот і політичного й умового життя народу. Галицка Русь вже за Казимира В. (1340) а Вел. Литовско-руське князівство за Ягайла (1386) входить у державну зв'язь з Польщею. З того часу починає ся державний вплив Польщі на рускі землі. Галицка Русь ще довгий час після злуки з Польщею була окремим руским воєводством і тут списувано урядові грамоти в XIV і в першій половині XV ст. переважно рускою мовою, аж наслідком постанови сойму в Єдльній (1432 р.) майже виключно латинською мовою. Городельська унія (1413 р.) скріплює суспільно-політичний вплив Польщі в руских землях (наділяючи політичними правами лише панів-католиків), хоч литовско-руські мало що не до половини XVI ст. мали окремих князів. До боротьби за автономію литовско-руських земель виступив безуспішно Свितригайло, а відтак за права Русі вступають ся князі Олельковичі, котрим Казимир Ягайлович надав відновлене київське князівство. Семен Олелькович двигнув доведений Татарами до руїни Київ і відновив Печерску Лавру. По смерті Семена Олельковича Казимир Ягайлович зробив кінець встанованю окремого київського князівства і поставив у Києві свого воєводу, одначе не довів до визволення Русі зпід татарської кормиги. Союз заключений з Іваном III. віддає (1471 р.) Московщині В. Новгород (сторонництво Борецьких, котре звернуло ся о опіку до Казимира, не дістало від него помочи), а скріплена тим способом Московщина мішає ся щораз більше в справи литовско-руських земель. Щоби відвернути сю перевагу Московщини, оженив ся син Казимира, Олександр, з Єленою донькою Івана III. Василича, але мимо того Московщина змагає до володарства над Русію.

Люблинська унія (1569), котрою Литву і рускі землі тісно звязано з Польщею, відкрила на Русі весь простір впливам польської і західно-європейської культури. Рускі князі і бояри входять у взаємини з польською шляхтою і з західно-європейською культурою. Але хоч Русь втратила свою народно-політичну самостійність, готовила ся до культурного поступу і розбудження своєрідного умового життя і письменства.

Після зруйнованя Византийської держави повстав на Кримі хижаккий ханат Гирейв, а з того часу вельми змінили ся відносини на окраїнах Литовско-рускої держави. За Витовта її межі сягали до берегів Чорного моря. Але за Казимира Ягайловича, Литовско-руська держава втратила ті південні окраїни. Менглі Гирей знищив пограничні твердині, а між заселеною Київщиною і татарськими кочовищами утворив ся широкий простір пустої землі т. зв. Дикі поля, де вела ся безнастанна боротьба між рускими поселенцями з одного, а татарськими хижакками з другого боку. В другій половині XV і протягом XVI ст. витворює ся там козащина, котра виступає також проти заведеного наслідком Люблинської унії економічного і суспільного ладу та релігійного гноблення на Україні. Знесенє громадского самосуду, закріпощенє хліборобів, спонукало нарід кидати ся туди, в незаселені степи і там приставати до вільного Запорожжя.

2. Релігійні події. Фльорентийська унія (1439) скріпила церковну звязь руских земель з Польщею і західною Європою, а рускі митрополити входять у зносини з Заходом (Цамвлак був на соборі в Констанції 1414—18, а Ізидор на Соборі 1438 у Ферарі і Фльоренції). Коли наслідком тих подій виступають на Русі щораз більші сліди західно-європейского впливу, перериває ся культурна звязь Русі з південно-словянськими землями і з Царгородом. Вже овлада Царгорода хрестоносцями і засноване там ними Латинське цїсарство (1204—1261) захитало повагу Византийского цїсарства, та промостило Туркам дорогу до овлади — Балкану. (Сербія по бою на Косовім полі 1389 р. а Болгарія ¹⁾ 1393 р. стали турецькими провінціями, а Царгород попав 1453 р. у руки Турків).

Основанє заходами в. кн. Витовта рускої митрополії в Києві), на котру по єго волі рускі єпископи вибрали

¹⁾ Представником впливу Сербії на старинне руске письменство є митрополит Кипріян († 1406), родом Сербин, (проф. Ом. Огоновский називає єго Болгарином; до 1380 був він у Києві, опісля переселив ся в Москву). Представником впливу Болгарії є Григорій Цамвлак (Самвлак), котрого віззав з Бургарії на Русь митрополит Кипріян. Він визначав ся глибокою ученостю, а на домаганє в. кн.

митрополитом Григорія Цамвлака 1414 р.), окремішньої від давнішої митрополії, перенесеної з Києва у Володимир Суздальський а відтак у Москву, визволило рускі землі зпід церковного впливу Московщини. Київ став тим способом знов осередком релігійного і культурного життя Руси, а наслідком того виробився на Руси перегином інший характер умового життя і просвіти, відмінний від крайно національного і церковного типу з деспотичними змаганнями в Московщині. Московщина після Фльорентийської унії й упадку Царгорода (1453 р.) визволила московську митрополію зпід зависимости Царгородського патріархату. Однак деспотичні змагання Московщини відвернули від себе і духовенство і міщанство Руси, а православні рускі єпископи на соборі 1590 р. признали торжественно Царгородського патріарха головою православної Церкви на Руси. Царгородські патріархи опікувалися з того часу справами рускої Церкви, церковними братствами і школами.

Берестейська унія (1596) викликала вправді роздвоєне в широких верствах руского суспільства, бо зносила громадський, виборний устрій Церкви на Руси і спричинила релігійні спори, котрі доводили нераз до насильства, однак викликала значний рух літературний і просвітний, а з тим і змагання до витворення власної науки. Серед руского суспільства виступали горячі оборонці народности і ся боротьба достарчає головного змісту рускому письменству протягом XVI—XVII ст. До тої боротьби стало галицьке а передовсім львівське міщанство в обороні „благочестивої“ віри, і довело до розбудження широких верств народних, головнo селянства.

Крім економічних і суспільних відносин Берестейська унія зробила великий вплив на наслідком зміни виборного ладу в Церкві. Козаччина почала боротьбу з Польщею і звертала ся за помічю до широких народних верств з одного боку, а з другого під релігійним пранором лучила ся в інтересі „рускої віри“ з представниками висших руских верств, з їх останками, з — міщанством, духовенством а навіть із шляхтою. Довголітні війни польсько-козацькі, що заповнили другу половину XVII ст. і страшно зруйнували правобережну Придніпряньщину (в народних устах витворила ся назва сеї доби — Руїна) довели до розриву Придніпряньщини на правобережну і лівобережну (в Андру-

литов. Витовта рускі єпископи висвятили его на київського митрополита 1415 р. З творів его замітні є проповіді, в котрих він виявив свій красомовний талант. Обидва вони були представниками відродженої в XIV ст. церковно-словянської книжности, котрої твори злирили ся на Русь.

сівським мирі 1667 р.). Але хоч занепали на Придніпрянщині засновані там огнища умового і літературного життя, то серед воєнного козацького суспільства проявила ся поетична творчість, котра видала козацький епос — думу.

3. Почини гуманізму. Змагання до зєднання Східної Церкви з Західною, упадок Царгорода, вслід за тим переселенє учених Греків (між иншими ученого Кирила Лукариса) до західної Європи мали для культурного розвитку і поступу благодатні наслідки. Правда, і в середних віках читали у вищих школах дещо із староклясичних творів, але робили се тоді тільки задля самого знання латинського язика. Ся середньовічна наукова система звала ся схолястиком (від вислову *schola* — школа). Головною задачею схолястики було узасаднювати і утверджувати правди науки Церкви з підмогою розумованя, пособлювати аскетизмови. Схолястична наука не змагала до нових дослідів, бо вважала всі правди даними в сьв. Письмі; задачею сеї науки було, щоби сї правди пояснювати, доказувати розумованєм (диялектика), оборонювати. Схолястика опирала ся все на авторитет, а таким окрім сьв. Письма були писаня грецького філософа Аристотеля, (з котрого виїмки читали з лихих латинських перекладів) і збірник законів Юстиніяна в правничих справах. Схолястика була спершу хосенною умовою гімнастиком, перебором тратила щораз більше наукові прикмети і губила ся в пустих формулках і пустім, високопарнім розумованю, та обмежувала свободу думки і наукові досліді.

Замість закостенілої схолястичної учености проявили ся змагання до свободних дослідів на полі науки. З відродинами наук і умілостей клясичної старинности укладають ся наукові досліді і мисленє на нових основах висшого наукового і мистецького образования. Взірцем тих умових змагань служать літературні і мистецькі твори клясичного сьвіта. Ті нові струї наукові і житєві в Західній Європі названо гуманізмом. Гуманізм проявив ся головню цильним виучуванєм старинних клясичних язиків (латинського і грецького) і літератур. Знанє старинних клясичних літератур розбуджувало справдішню вселюдеку осьвіту (звану в лат. мові *humanitas*, звідси і назва гуманізму). Сей новий культурний напрям вийшов з Італії, де грецькі учені після овлади Царгорода Турками найшли приют і розбудили замилуванє до клясичних літератур і наук (плеканих уже італійськими поетами Дантом і особливо Петраркою).

Тимто з відродинами клясичних літератур і наук почав ся спершу в Італії, а відтак і в західній Європі новий зворот в умовім житю, званий гуманізмом, а головною

цього прикметою було змагання до свободних, самостійних дослідів і свободи думки. Сей напрям звернув красну літературу, науку і мистецтво на новий шлях розвитку і через Польщу дістав ся в половині XV-го ст. на Русь, звідки багато Русинів їздило до Італії для досягнення висшої освіти у тамошніх учителів-гуманістів. Першим, що поїхав в Італію, був Білорусин **Франц Скорина** з Полоцька і досягнув в Падуї степеня доктора лікарських наук. В Кракові і Празі заснувала королева Ядвига при університетах інтернати, в котрих мали діставати приміщення також Литовці і Русини. Визначний вплив у напрямі гуманізму на Руси мав **Максим Грек** (родом Альбанець), котрий здобув собі основне класичне образование в Італії (був учеником славного Кирила Лукариса) та своїми змаганнями підготував видання Біблії Острожської і діяльність греко-словенської Острожської Академії. Під впливом гуманізму повставали на Руси школи, правда, з церковно-схоластичним напрямом, але з європейським устроєм, а се розбудило живий умовий і літературний рух і прояви народного життя.

4. Реформація, викликана Лютром у Німеччині (1517 р.), ширила ся також на Литві і Руси (кальвінізм, соцініанство або т. зв. аріянізм) і відбила ся тут значним впливом та проместила в духовнім письменстві дорогу живій народній мові. Відозвав ся також гуситський рух і заходом чеських братів та інших сект проникала реформація на Литву і Русь (гл. Чит. для II р. уч. сем. ст. 99). Розповсюдження реформації з одного боку, а оборона католицької Церкви з другого боку викликали живий релігійний і науковий рух, серед котрого відчували потребу образования, до якого білоруська й київська освіта положила культурні підвалини. Наслідки сего руху проявили ся небагатом наглядно на просвітнім і літературнім полі. Розвинуло ся своєрідне життя, що многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменстві зберегли ся книжні традиції старинної доби, жива народна мова виступає щораз більше в творах і мішає ся з церковно-слов'янським і польським язиком. В правних грамотах і законодавчих книгах бере значну перевагу жива народна мова і з відтінком старослов'янським та польським стає урядовим язиком на Литві. Літературна діяльність у тогочасній Руси проявила ся головню на релігійнім полі, на котрім ведено горячі спори (полеміку) між католиками а уніятами з одного боку, і православними та протестантськими сектами з другого. Сі спори творять протязом XVI і XVII ст. головний зміст тодішньої руської літератури т. зв. *полемічної* (так названо твори, в котрих прихильники одного ісповідання поборювали представників иншого ісповідання),

а хоч та полеміка була доволі одностороння та виходила головню на заговорене противника, всеж таки оживила значно тогочасну літературну діяльність і причинила ся до розбудження самосвідомости спорячих сторін ¹⁾.

5. Книгопечатанє, винайдене в Німеччині в половині XV ст., а відтак розповсюджене також у Польщі, на Литві і Руси, пособляло вельми тогочасному літературному рухови. В Кракові появляють ся з кінцем XV ст. (1491 р.) церковно-словянські книги кирилицею в печатні Швайнольда Фіоля, Німця з роду, за що запідозрено єго в прихильности до православія і візвано на суд перед краківського єпископа. Він був приневолений покинути Краків, переніс ся на Угорщину, а через те на якийсь час перервало ся печатанє книжок. Але відтак (після видань Скорини в Празі 1517—19 і у Вильні 1525 р.) заходами московских виходців Івана Федорова (або Федоровича, як єго називали на Руси) і Юрія Мстиславця починає ся на Руси правильне книгопечатанє з початком другої четвертини XVI ст. В маєтности вельможі Григорія Ходкевича (виленського каштеляна і гетьмана в князівства), в Заблудові, на українсько-білорускім пограничу, повстає перша печатня, заложена Федоровичем і Мстиславцем, котрі були приневолені утікати з Москви наслідком заворушення, викликаного там першими їх печатними виданнями. Однак Ходкевич не довго пособляв сим печатникам і тому Мстиславець переніс ся до Вильна та з підмогою богатих міщан Зарецких і Мамоничів заложив нову печатню ²⁾. Федорович переніс ся тимчасом до Львова і тут з підмогою спроваджених із заблудівської печатні помічників заложив першу руску печатню (1573 р.) недалеко Свято-Онуфрейского василиянського монастиря (на Підзамчу).

Відтак попав Федорович у довги і приняв службу у кн. Острожского (1575). В Острозі в 1570-их рр. зібрала ся заходами князя Острожского громада осьвічених людей, рід грецько-словянської академії, і тут підготовлено та протягом трох років випечатано славну Острожску Біблію (1580 і 1581 р. — перше повне старословянське виданє). Опісля вернув Федорович до Львова і тут умер. Заставлену у жида печатню викупило Ставропигійське Братство, приняло на єї управителя литовского Русина Михайла

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 99—102.

²⁾ Лука Мамонич був скарбником в. князівства, а Кузьма Мамонич виленським бурмістром. В сій печатні вийшло 1574/5 Євангеліє а 1576 Псалтир. Іван Заріцкий (Зарецкий) був скарбником і старостою ушитским, а брат єго Зиновій бурмістром виленським.

Сльозку, котрий опісля відкрив власну печатню, а ставропигійська, найдавніша у Львові руска печатня, є тут і до нині. Окрім сих печатень розповсюдили ся печатні на Литві і на Русі так, що находили ся не лише по важніших містах і монастирях, але й по селах ¹⁾, що став вимовним доказом розбудженого умового життя серед тогочасного руского суспільства.

Тим способом на Русі пробудило ся живе чувство народности й умова потреба в змаганю до перекладів сьв. Письма живою народною мовою. Згаданий в горі Франц Скорина, полоцкий міщанин, імовірно православної віри, що учив ся в Кракові і Падуї, видав у Празі „Біблію Руску“ (1517—19) „Богу ко чти и людемъ посполитымъ къ доброму наученю“, бажаючи послужити своєму народови „къ наученю (правд віри) людемъ посполитымъ руского языка“ (тим, що говорять по руски), „своєму прирощеному рускому языку къ науце всего доброго“ ²⁾. В перекладі стрічаємо білорускі вислови. Прихильником і помічником в Скорининих змаганнях був імовірно старший виленьский бурмістр Яків Бабиц, в котрого домі, по переселеню з Праги до Вильна, Скорина заложив печатню, а се кидає гарне сьвітло на ті культурні круги, серед яких розвивали ся просьвітні й умові змагання, котрим пособляло заможне і розмірно на ті часи осьвітчене міщанство більших білоруских міст (Мамоничі, Зарічкі й ин.).

З тогочасних перекладів сьв. Письма найбільш замітне Пересопницьке Євангелиє ³⁾, зладжене накладом кн. Заславскої в половині XVI ст. За радою місцевого ігумена було воно переложене імовірно Михайлом Василовичем, сином сяніцького протопопа (декана) з „болгарского языка на руску мову“, „для лепшого вирозумленя люду христіанского посполитого“, причім перекладник, як і Скорина, користував ся в своїй роботі ческим перекладом. З початку XVI ст. маємо також переклад Піснї Пісень з поясненнями і моральними поученнями, зроблений невідомим по імені перекладником, а мова перекладу виявляє також сліди ческого первовзору. На жаль та посполита

¹⁾ Маршалок і канцлер в. кн. Литовского, кн. Миколай Радивил Чорний, заснував печатню в Несвижі. Крім того були печатні в Почаєві, Стратині (в Рогатинщині), в Крилосі (коло Галича) й ин.

²⁾ Коли вичерпав ся наклад видань Скорини, переписувано їх протягом XVI і XVII ст. в Білій Русі і на Україні. (Відпис Василя Жугаєвича з Ярослава (1568), Луки з Тернополя (1569), Дмитра з Зінкова (1583) й ин.).

³⁾ Пересопниця на Волині, між Рівним а Луцком, де нині ще є останки старинного монастиря (гл. Вибір 74).

мова була дуже мало подібна до дійсної, живої, чистої, народної мови, бо тоді сеї чистоти мови не цінили і майже і відчуті не уміли; тоді йшло головню о „правди віри“. — З XVI ст. маємо крім того в т. зв. Учительних Євангелиях різні взірці перекладів більше або менше зближені до народної мови, а деякі дуже гарні і старанні „учительні“ євангелия (т. є. „з викладом“, з поясненнями) заховали ся саме в Галичині.

Змаганя до розповсюдження протестантських ідей підняв Симеон Будний¹⁾ (імовірно Мазовшанин) в 40 літ після Скорининих видань з товаришами, що також не були Русинами, і видав сучасною рускою мовою в Несвижі „Катехизисъ то есть наука стародавняя христiанская“ (1562). Але після того взяв ся до перекладу сьв. Письма на польський язик і польскою Біблією здобув собі імя в письменстві. З пізнійших єго товаришів унітарскої секти намагав ся ще рускою мовою розповсюджувати протестантизм Василь Тяпинський, Білорусин з роду, і видав катехизис для науки дітей і текст євангелий. В тім самім часі появляє ся переклад Нового Завіта на білоруску мову (імовірно з польского перекладу) невідомого нам близше Валєнтина Нєгалєвского в селі Хорошові на Волині (1581) з виразною унітарскою цїхою.

Книгопечанє вельми причинило ся до видань перекладів сьв. Письма, Отців Церкви, богословських полемічних творів, церковно-словянських богослужєбних книг, з передмовами, доповненнями і поясненнями білорускою мовою, а хоч властивої літературної діяльності в тих часах на Руси не замічаємо, всеж таки наведені події стають певним доказом висшої ровени осьвіти. Білоруска і київська ученість причинили ся до замітного піднесеня культури.

6. Змаганя до організації Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви. Зпоміж вельмож, котрі пособляли розвиткови просьвіти і культури на Руси, визначив ся побіч кн. Константина Острожского також князь Андрій Курбский. Родом Москаль, утік Курбский перед жорстокостю Івана Грізного на Литву і оснував у селі Милановичах (в Ковельщині) культурне огнище, котре побіч Острога чимало причинило ся до розбудженя умового житя на Руси. Ученик грецкого ученого богослова Максима Грека, Кубский громадив коло себе всяких учених, перекладав церковно-словянською мовою твори грецких церковних письменників, писав письма до руских вельмож і до міщан та ремісників, щоби їх утвердити в православній

¹⁾ Будний був спершу кальвіністом, відтак унітарисгом, а на останку перейшов до крайного аріяньства (юдаїстичного напрямку).

вірі. Він в старости виучив ся латинського языка і захо-чував молодіж здобувати собі висшу осьвіту на європей-ських університетах і учити ся грецького і латинського языка.

Як Острог і Миляновичі, був також двір князя Юрія Слуцкого на білоруско-українським пограничу третім подібним огнищем культурним.

Коли переогодом рускі вельможі почали переходити на латинство (сему і дім Острожских служив знаменним при-кладом), руске населенє не могло числити на їх поміч у будучині. Тимто почала середня верства руского насе-лення, сьвідомійше міщанство по більших містах, орґанізу-вати свої сили до нового культурного і народного руху. В сім культурнім і народнім руху ведуть тоді перед у Га-лицкій Руси міста Перемишль, Львів, а на Білоруси Вильно, переогодом Київ і ин. Протягом XVI ст. помі-чаємо зріст материяльних засобів руского міщанства а рівнобіжно з тим іде зріст горожанської і народної сьві-домости. Не маючи в Галицкій Руси виглядів на поміч вельмож і шляхти, взяло ся львівске міщанство до орґа-нізації власних сил і в тім покористувало ся давним устроєм церковних братств а також взором міських, а особливо цехових орґанізацій. Небавом почали такі брат-ства повставати одно по другім. Церква братска була реліґійним осередком, що лучив у реліґійний союз вірних громади. Братства, котрі спершу займали ся ділами мило-сердя і християнської любови і побіч церкви удержували доми для убогих і шпиталі для хорих та устрою-вали братські служби церковні, похорони й инші діла по-божності, розширили опісля обсяг свої діяльності. Поперед усього старались о церкву і сьвященика (похорони, вінчання, богослуженя в неділі і сьвята і т. и.). В тісній звязи з цер-квою стояла школа, бо мала служити народним цілям, і піддержувати просьвіту на церковно-реліґійній основі. Учителі в тих школах сповняли обовязки дяків (дидаскали), і були тісним злучником школи і церкви. По більших мі-стах заможнійші братства вели висшу культурну роботу, громадили около свого огнища кружки учених людей, бо-гословів, письменників, котрі розвивали і ширили книжне письменство і науку з підмогою висших шкіл (Ставропи-гійска школа у Львові була як би ліцей, в Києві з брат-ської школи повсталала Академія) і печатень. Козаччина дбала також о школи (в Гадацькім договорі вихований за грани-цею Юрій Немирич домагав ся заложеня двох універси-тетів і инших шкіл).

Орґанізація братств давала їм супроти правительства законну основу для зєдиненя не тільки міщан, але й за-місцевих людей ріжного стану в союз, вирабляла в них

почуте суспільної і народної карности і заводила в братстві свій народний суд над спрами і проступками членів братства.

Головним і старшим братством, на основі цехової організації опертим, було міске братство при церкві Успения Пр. Б. у Львові, котрого почин сягає другої половини XV ст.¹⁾ Вже в останній четвертині XVI ст., під впливом католицких відродин, спору католиків з протестантами, підготовлення церковної унії і занепаду православної Церкви заняло Успенське братство у Львові впливове становище, до чого причинило ся значіне Львова яко столиці і культурного осередка Галицької Руси і повага львівського міщанства. До сего братства належали не тільки міщани й люди „посполиті“, але й деякі вельможі.

На таких основах зорганізувало ся також братство при монастирі св. Трійці у Вильні (засноване 1588 р.), котре відограло важну ролю в тодішніх культурних і релігійних змаганнях на Руси. Організація сего братства була potwierджена патріяршими грамотами і королем Жигимонтом. На взір львівського і виленського братства, повстали братства в Києві, в Рогатині, Городку, в Перемишлі й ин.

7. Школи. Важну діяльність виявили братства за сновинами шкіл, котрі були першими рускими школами правильно уладженими, з новим науковим уставом. Сі школи мали подавати релігійне виховане і підготовляти борців богословської полеміки. В них заведено науку старинних клясичних язиків, язика церковно-словянського, руского і польского, граматики, реторики, поетики, диялектики і богословія, на основі західно-європейських підручників. Се була середньовічна наукова, т. зв. схолястична (шкільна) система. Ся схолястична наука вирабляла учених людей, що укладали правди християнської віри в научні системи. Появляли ся також підручники з обсягу філософії, історії, мітології і природних наук.

Першим огнищем нової освіти й умового життя була заснована кн. Василем Константином Острожским в **Острозі** (між 1570—1581 р.) перша висша школа, Грецько-словенська Академія, котрої ректором

¹⁾ В 1586 р. Антиохійський патріярх Йоаким potwierдив новий змінений устав братства, а патріярх Єремія надав ему 1593 р. права Ставропигії. Знаменем Ставропигії був трираменний патріярший хрест, заткнений в братській церкві (звідси і назва *stauros* — хрест, *regnimi* — застромити, заткнути). Ставропигія була неначе ареопагом у справах релігії і моральности, а її доглядови підлягало на основі сего патріяршого привілея — все духовенство й єпископат, коли тимчасом Ставропигія підлягала прямо царгородському патріярхові. Із сего виринули опісля спори між Ставроп. братством і єпископами.

був Гарасим Смотрицкий. Науку церковно-слов'янського язика поставлено там на науковій основі, а граматичні праці вихованця сеї школи, Мелетія Смотрицького¹⁾ творять нову добу в граматичнім обробленю сего язика. Сю наукову методу примінила Острожська Академія до вироблення тогочасної книжної рускої мови (з прикметами білоруского говору). Учили там також класичних язиків, літератури, філософічних і богословських наук. Около сеї Академії згромадився кружок учених Греків (між тими славний Кирило Лукарис, що став опісля патріархом), і поставив там науку на тій висоті, яка послужила взірцем для устрою інших братських шкіл. При Академії утворилася біблійна комісія, котрої заходами появилася Острожська Біблія й інші видання. До того кружка належав також печатник Федорович, який учасник літературно-наукової роботи. Із сею Академією лучитьс'я отже поважна частина всего того, що появилася в сучаснім богословськім і полемічнім письменстві, а сій літературній творчості пособляла головню печатня, котрої найживішадіяльність припадає на 1580—90 рр. Із сеї школи вийшов між іншими гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, котрий чимало пособляв просвіті на Руси.

Львів стає побіч Острога другим просвітним огнищем, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і на всю східну Европу. Окрім будови нової церкви подбали члени львівського братства про будову братського дому, в котрім приміщено печатню і грецько-слов'янську школу перестроєну на нових основах (1586 р.). Професором грецького язика а zarazом управителем сеї школи був Арсеній²⁾, архієпископ елєасонський, котрий видав першу і найліпшу на той час „Граматику Єлино- (грецько-) слов'янського язика“ (п. з. Адельфотест. в братство) 1591 р. При єго участі уложено Порядок шкільний або Устав Ставропігійської школи (гл. Чит. для учит. сем. д. П. р. стор. 94—97). До науки церковно-слов'янського язика покликано доброго „даскала“³⁾ Стефана Зизанія-Тустановського, котрий визначився як проповідник і полемічний письменник, а Лаврентій Зизаній видав церковно-слов'янську граматику з коротким словарем і буквар.

¹⁾ Се був син Герасима і звався Максим, а як чернець прийняв ім'я Мелетія, був відтак полоцьким архієпископом.

²⁾ Після Арсенія був професором грецького язика і управителем братської школи Кирил Транквіліон-Ставровецький, знаменитий богослов.

³⁾ даскал з грецького дідаскалос — учитель.

Ставропигійська школа¹⁾ зближала ся програмою й організацією до взірця західно-європейської схоластичної школи (як і всіх тодішніх єзуїтських і протестантських шкіл) і мала подавати ученикам основне знання грецького та церковно-слов'янського язика і т. зв. „вільних штук“ (trivium і quadrivium) та познакомити з творами письменників. Се була найліпша з тодішніх руских шкіл і тому до неї приїздило з Придніпрянщини багато талановитих „спудеїв“ (учеників) для виспих наук, яких тоді не могли набути і в Києві, а опісля львівська школа дала учителів Київській Академії. Заходом кн. Острожского і новгородского воеводи Тишкевича повело ся виднати грамоту короля Жигимонта, котрою потвердив права і привілеї Ставропигійського братства, печатню і школу „свобідних наук“ і на тій основі введено там у програму братської школи латинський язик. Але наслідком відбудови погорілої церкви Успенія Пр. Б. вичерпали ся засоби львівського братства і школа стала підпадати.

Вильно стало третім огнищем рускої освіти і письменства, де основано братську школу „грецького, латинського, польського і руского язика“ і досягнуто для школи і печатні потвердження патріарха Єремії і короля Жигимонта III. Між учителями її визначив ся Мелетий Смотрицький, автор Церковно-слов'янської Граматики (1619 р.) котра протягом двох століть була знаменитим учебником не тільки на Руси, але й у Московщині, в Сербії й Болгарії.

Київ як четверте огнище умового і літературного руху на Руси (около 1620 р.) здобуває собі перворядне в тім напрямі становище і держить ся на ній майже до половини XVIII ст. Архімандрит Печерської Лаври, Єлисей Плетенецький, котрий на тім становищі оставав повних 25 літ, закупив Стратинську печатню²⁾, перевіз до Києва і розширив (около 1615), згромадив тут чимало літературних сил і розпочав видавництва книжок, так що Печерська печатня дала протягом п'ятнадцяти років більше, як усі інші печатні на Руси за весь час свого існування. Печерська Лавра тим способом здобула собі становище майже самотнього і найбільшого огнища церковного видавництва, живописи, ритовництва й ілюстровання не тільки на Руси, але на цілій південно-східній Слов'янщині. Під проводом Плетенецького (й його наслідника Копистенського) зібрав ся в Печерській Лаврі кружок літературних і науко-

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 94—97.

²⁾ заложена була єпископом львівським Гедеоном Балабаном, але в розгари спору із Ставроп. братством занедбана.

вих сил, котрі утворили тут рід богословської академії¹⁾. Сучасно з заснованем печатні в Печерській Лаврі утворила Гальшка Гулевичівна (жінка мозирського маршалка Стефана Лозки) всенародну фундацію з дібр своїх дідичних на ставропигійський монастир із школою. Братство там основане на лад львівського і виленського одержало благословенє царгородського патріарха, а до него крім печерського літературного кружка, що дав до сего почин, вписало ся багато інших духовних і світських людей, міщанства, а між ними гетьман Конашевич Сагайдачний з усім козацьким війском. Се братство злучило ся з фундацією Гулевичівни і заснованим на єї ґрунті (в Києві, на Подолі) Богоявленським монастирем, котрий став патроном братства. При монастирі побіч церкви засновано братську школу (крім того бурсу і шпиталь) а першим ректором школи став Йов Борецький, ученик львівської школи, по нїм був Мелетий Смотрицький (до посвячення на архієпископа полоцького).

Київська братська школа була уладжена на взір львівської ставропигійської а патріарх Теофан, котрий в р. 1620 прибув до Києва і висвятив на правосл. митрополита Йова Борецького, надав братству права Ставропигії; в грамоті своїй називає її „школою наук єлино-словенського й латинопольського письма“. Київ став отже по довгім занепаді церковного життя столицею митрополита і православного єпископату на всю Русь і найпершим та найважнішим культурним огнищем. Але з того часу, коли молодий і рішучий воеводич молдавських земель, **Петро Могила**, став наслідником Копистенського (1627 р.), архімандритом Печерського монастиря, Печерська Лавра пішла навзаводи з новим культурним огнищем, київським братством. Могила заснував колегію при Печерським монастирі, підготовивши відповідних до сеї школи монахів, котрих висилав на науку до заграничних шкіл, головнo до Парижа. Наукові сили спроваджував він головнo зі Львова, (прибувши там в 1631 р.) і надав своїй колегії в супротивности до київської братської школи напрям західно-європейських колегій з перевагою латинського і польського язика над грецьким і словянським з огляду на практичні потреби сучасного життя, хоч при тім не занедбувано також тогочасного книжного руського язика. Першим ректором Могилянської колегії став львівський професор Ісає Трофимович-Козловський, а около сеї колегії громадить ся

¹⁾ між тими визначали ся Копистенський, братанич перемиського владики, Памва Беринда (автор словаря), Лаврентий Зизаній, а в звязи з ним стояв Йов Борецький (опісля митрополит київський).

кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівської школи), учених та учителів (Ісая Копинський, Сильвестер Косів, Касян Сакович, Захарія Копистенський і ин.).

Але небавом дійшло до порозуміння в шкільних справах між Петром Могилою і Богоявленьським братством. Київська шляхта, братчики і гетьман Конашевич з козацтвом упросили П. Могилу перенести основану ним колегію до братства на Подолі і злучити фундацію П. Могили з братською фундацією Гулевичівни, в грудні (1630 р.). В рік опісля став Петро Могила київським митрополитом і тим способом під его сильною кермою зєдинилися три головні огнища просвітні і релігійні, Печерська Лавра, Богоявленьське братство на Подолі і митрополія в оден культурно-релігійний осередок. По занепаді Острожської Академії (із смертю Януша Острожского † 1620 р.), з ослабленем культурного життя у Львові і у Вильні, стає Київ першим і найбільшим огнищем культурного життя всеї України-Руси. Київська Колегія (від 1701. Академія) промощує дорогу культурним впливам західної Європи, а світло цивілізації, „світлость умѣтности правды“, як висловлює ся Копистенський у „Палінодії“, осіняє не лише Русь, але проникає звідси і в Московщину, та в південні краї, у Волощину і Сербію¹⁾.

Окрім тих головних огнищ, било духове життя Руси живіjším живчиком також у поменших містах, як Луцк, Корець²⁾, а навіть оддалік сих огнищ ділали монахи Атонської гори — Іван Княгиницький, званий Йовом, основник Скита Манявського (коло Богородчан)³⁾, та Іван Вишенський, родом Галичанин, що слав із „Святої Гори“ славні „послання“ на Русь, остерегав Русинів перед всякими єресями і накликавав до морального життя.

I. Перший відділ II-ої доби (1453—1569) був часом застою і ослаблення літературної творчості, хоч можна помічати певний прилив нових книжних засобів і творів. Основою тогочасної книжності остає все ще староруська книжна традиція, доповнена новими при-

¹⁾ Молдавські господарі користували ся рускими печатнями і давали їм грошові підмоги, рускі братства даром посиляли книги в Сербію, в київській Колегії учило ся багато Сербів, а рускі учені йшли навіть до Сербії і там засновували школи.

²⁾ Під кінець XVIII і з початком XIX ст. повстають новітні школи такі, як університет у Харкові (1805), в Києві (1833), в Одесі, або ліцей в Ніжині ки. Безбородка

³⁾ гл. Чит. д. I р. 2 вид. стор. 129 і 182.

дбанями перекладних писань і первотворів. Сей прилив нових книжних творів був викликаний відродинами болгарської книжності, починаючи від Киприяна і Цамвлака, а на основі тих південно-слов'янських, а головню болгарських перекладів появляли ся нові переклади давнійших творів. З упадком Царгорода була **Атонська гора** таким головним огнищем, звідки рускі письменники черпали засоби книжності і культури. Там проживали і рускі черці, списували книжки, обмінювали ся своїми творами з паломниками і черцями сербськими і болгарськими та приносили сі книги на Русь.

1. Церковні твори. Були се твори головню змісту моралістичного, збірники перекладні і первотвори. Вельми розповсюдженими були т. зв. Учительні євангелія, приладжені до зрозуміння вірних, оживлені вставляваними оповіданнями. Крім того вельми популярними були доповнення давнійших житий св'ятих, перерібки і доповнення Печерського Патерика, що вказує на непереривну і живу зв'язь із старорускою традицією. Появляють ся також послання і полемічні твори, а все те стає певним доказом, що і в першій половині другої доби не бракло людей з богословським образованием і письменським хистом.

2. Повісті. В XIV і XV ст. мали на руске письменство значний вплив Болгарія і Сербія оживленою літературною діяльністю, а турецькі погроми неначеб спонукували їх передати свій національний настрій спорідненому руському народови. Тоді і в давній Русі відчували потребу обнови після занепаду татарського ярма, а підємом народного почування являли ся літературні твори під впливом нової струї в південно-слов'янськй письменстві, що зближало ся із західними латинсько-романськими впливами. Тут треба глядіти жерела повісті „Александрија“, в котрій оповідає ся про житє і події Александра В., оповідань про „Троянські дѣянія“ (про війну троянську), повісті про „Індійське царство“ (про могутнього царя на далеких Сході, союзника хрестоносців, захитника християнства проти невірних) і т. п.

З політичним упадком південної Слов'янщини занепадо там також письменство і висохли літературні засоби. Тепер війшла Русь у взаємини з літературно-суспільним житєм Польщі, де відбив ся умовий рух подіями доби відродин наук і реформації. Релігійна боротьба двигнула значіне школи і розповсюдила латинську науку. Із заходу приходили готові памятники, латинські і польські книги, особливо нові західні рицарські повісті і збірники легендарно-поучні і жартовливі. Одною з найстарших і найбільш

розповсюднених була казочно-рицарська повість про славних рицарів Тристана й Ізольду та про Анцельота (Лянцельота) і Бову королевича, що вносила в слов'янський світ сліди західного рицарського світогляду і романський вплив. В супротивності до сего західного рицарського світогляду східні повісті, особливо вельми популярна про Варлаама і Йоасафа (гл. Вибір 3 вид. стор. 62—68), піддержували аскетизм.

Одною з найбільш розповсюднених повістей з польського жерела були „Римські Дѣя“ або „Дѣянія“ (Gesta Romanorum), збірник багатих анекдотично-побутових, ніби історичних і поучних оповідань, з котрих черпали теми Шекспір, Бокачіо й ин. письменники і проповідники.

Окрім повістей ширили ся також апокрифічні оповідання, поеми і т. п. твори поміж менше освіченим духовенством і поміж дяками та грамотними селянами, написані зближеним до живої мови язиком.

Завіщання деяких тогочасних панів (як н. пр. Петра Загоровського († 1566), луцького городничого і ключника і його сина Василя, волинського каштеляна, кн. Богуша Корецького, волинського воєводи, кидають цікаве світло на релігійно-моральний світогляд і культурні відносини в половині XVI ст. Особливо завіщане Василя Загоровського про виховане его дітей і науки давані его дітям що до літературної стійности навіть можна поставити висше поучення Мономаха.

Коли діти будуть мати по сім літ, радить Загоровський придбати для них дяка добре вченого і чесного, щоби учив їх в его домі „руської науки“ в св. Письмі. „Не пестити, а пильно приводити треба до науки, щоби опісля були здібні на помножене хвали Божої, на службу речипосполитій, родичам і приятелям і до сповнюваня обовязків“. А коли дійдуть до доброї науки „в своїм руським язичі, в святім письмі і в молитвах“, тоді треба згодити статочного бакалара, щоби міг добре вчити латинського язика, а коли будуть в тім мати вже добрі початки, віддати їх до Вильна, до Єзуїтів. Тої науки мають учити ся 7 літ або й більше без перерви, не приїзжаючи до дому, а коли осягнуть добре знане латинської науки, милость-панове приятелі его мають дати їх в службу на такі місця, де могли би вони вправляти ся в боязни Божій. Також щоби не помітували руским письмом і мовою та чесними і покірними рускими обичаями і найбільше вірою своєю і ніколи не опускали служб Божих у церквах грецького закону, держали пости, молили ся і стерегли ся єреси. А коли на таких місцях привчать ся добрих обичаїв, дати їх у службу королеви і речипосполитій.

3. Історичні твори. З XV-го і з початків XVI ст. маємо літописні перерібки (компіляції) оперті на старорускій літописній традиції і продовження кийвських і новгородських літописних збірників місцевими самостійними записками.

I. Руско-литовські літописи се найважнійший витвір тогочасного письменства з прикметами білоруского говору. Найдавніша редакція руско-литовських літописей займає ся подіями останньої чвертини XIV і першою половиною XV століття (гл. стор. 34.) Її основу творить оповідане про взаємини Витовта й Ягайла доведене до 1382 р. До того оповідання долучені відорвані, звістки як н. пр. Похвала Витовту¹⁾. Середня редакція (в двох ґрупах) подає казочну історію в. кн. Литовського давнійших часів, починаючи оповіданем про прихід з Італії над Німан Палемона, предка литовського народу, а патріархами виднійших литовських родів, і веде історію в. кн. Литовського аж до Гедимінових часів.

Третя (ширша) редакція, список з бібліотеки Биховця (президента суду), має живіший повістевий виклад, оживлений часто легендами, але там, де оповідане зачерпнене з устного переказу, вельми цінна яко відгомін живого життя XV ст. і поглядів на тодішніх людей і вельмож (н. пр. про становище кн. Глинського проти вельмож). Рукопис уриває ся на 1507 р. Деякі образи живо написані (н. пр. про зїзд монархів у Луцку²⁾, або про убийство в. кн. Жиґимонта князем Чарторийським).

Литовско-руські літописи визначають ся стилем відмінним від руских літописей княжої доби. Стиль сей зближений більше до канцелярийного стилю в. кн. Литовського, ніж до староруского книжного, має прикмети сьвітського стилю, свобідного від церковного впливу і византийського красомовства, а підлягає впливови польських висловів і складні н. пр. гуф, реща (rzecza), моц. Сей стиль переходить опісля і до богословського письменства другої доби.

Зближена до старого літописаія є коротка літопись Супрасльського монастиря (на білоруско-українсьім пограничу в Городненській губернії), вийшла очевидно з церковних кругів, в котрій до короткого витягу з давнійших літописей додана цікава повість сучасника про литовську війну з 1515, а на закінчене є подане похвальне слово героєви сеї війни кн. Константинови Івановичеви Острожському. Ся похвала кінчить ся такою „славою“, яка нагадує ритмічну будову деяких місць „Слова о Полку Ігоревім“ або закінчення українських народних дум XVII ст.

1) Вибір 64. 2) тамже стор. 66.

„Великославному государю королю Жигимонту¹⁾ Казимировичу буди честь и слава на вѣки.

побѣдившему недруга своего великого князя Василя [московского,
а гетману его вдатному князю Константину Ивановичу [Острозскому

дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее:
какъ нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал силную рать татарскую,
проливаючи кровь ихъ бесурменьскую“.

II. Львівська Літопись є літописию братскою, що творить перехід до пізнійших літописей XVII ст. і XVIII ст. (починає ся 1498 а кінчить ся 1649), складає ся з двох частин. Перша написана імовірно Львовянином (мабуть Рогатинцем) на основі коротких записок з XVI ст. з додатками власних помічень літописця про події сучасні на Україні (перші козацкі заворушення), а хоч згадує з одушевленем про Хмельницину, не промовчує і відємних сторін козацких змагань. Їго оповіданє ширє і простодушне, виявляє гумор і ясний світогляд. Язык тогочасний книжний руский з примішками польских висловів.

4. Урядованє і законодавство. В урядованю уживано руского письма і языка в тих краях ще в початках XV ст., побіч латиньского, але пізнійше уступають зовсім місця латиньскому урядованю. Литовско-руські землі менше підлягали польскому впливови. Основанє Люблиньского трибуналу мало запоручити автономію. Отже там урядова руска мова, вироблена у великокняжій канцелярії з білорускою закраскою²⁾, держить ся ще в повній силі до Люблиньскої унії (1569), обезпечена правительством і на пізнійше. Окрім урядових актів і грамот, маємо замітні памятники правничого і законодатного письменства: Судебник вел. кн. Казимира Ягайловича (1468 р.), і Литовский Статут³⁾, наданий королем Жигимонтом (1530).

Судебник Казимира Ягайловича є збірником прав для обезпеки приватної власности. За крадіж були назначені вельми строгі кари, навіть кара смерти. Також строго карано за

¹⁾ в тогочасних творах руских „подибуємъ кѣ = с.

²⁾ старословянському вѣ відповідає с, нпр. въ повете зам. по-вѣтъ; вечный зам. вѣчный; с зам. я н. пр. светый, память, мѣсець (мѣсяць) і т. н.

³⁾ Лит. Статут уложений 1522—29 а прийнятий соймом 1530 р., був списаний тодішнім книжним руским языком і містив звичаєві постанови лит. рус. земель, хоч децю там ввійшло і з польского права. Друга редакція (1566) була зроблена з деякими змінами в польск. і руским язиці, а третя редакція рускою мовою (1588) за Жигимонта III.

напад на сусіда, відбиране єму батьківщини, або захоплене чужої скотини. Взагалі Судебник мав метою оборону слабших людей проти сильних задирак. Язик судебника похорий на язык Рускої Правди, але проявляє ся уже вплив канцелярийного языка, який опісля уложив ся в Литовськім Статуті.

Литовський Статут є збірником публичного і приватного права, постанов давного державного права на Руси і останків звичаєвого народного права. На сїм рускім збірнику законодавства відбив ся вплив римского права, але основою єго послужило таки давне громадске право на Руси. Народне сільске зборище (віче) або копа відбуває суд і розправу по давному звичаю на случай шкоди в чужім селі, на случай присвоєня чужої борти (дерево, в котрім сиділи дикі пчоли), або на случай крадежи, коли злодія не можна було знайти, а підзор падав на ціле село. Сї постанови громадского ладу про копні суди не могли остояти ся побіч шляхотської управи. — Язык Статута канцелярийний книжний руский з білорускими прикметами. — Деякі українські міста в Польщі користувались німецьким маґдебургским правом на основі королівських привилеїв і мали самоуправу, що визволяла їх із старостинської і воєводської власти. В українських судах уживано сего права в польській редакції, поки під кінець XVI ст. не переложено на руский язык. Се право було в уживаню на Україні ще в XVII і XVIII ст., а на Литовске і Маґдебурске право покликує ся ще Возний у „Наталці-Полтавці“.

II. Другий відділ II-ої доби (1569—1778). З Люблинскою унією проявляє ся могучий вплив західно-європейської і польської культури в житю і в письменстві Руси. Передовсім сему впливови піддала ся литовско-руська шляхта. Вже з почином XV-го століття гуманістичні і реформаційні струї поривають за собою молодих людей, котрі в західно-європейських університетах (в Празі, в Кракові, Падуї й ин.) гляділи ширшої і основнійшої осьвіти. Литовско-руська шляхта не могла оперти ся впливови польських звичаїв і двірського житя, а все те втягало її до католицької Церкви. Розповсюджений поміж литовско-рускою шляхтою протестантантизм з усякими сектами приневолив польске правительство покликати орден Єзуїтів, щоби викоринив іновіріців у Польщі, а в основаних ними академіях у Вильні і в Полоцку почала образувати ся молодіж литовско-руської шляхти. З наверненням до католицької віри литовско-руських вельмож і шляхти упала могла підпора українського народу, котрий найшов захист для „благочестивої“ віри і української народности в церковних міщанських братствах,

основаних на підставі свобод, самоуправи і самосуду, за-поручених містам маґдебурским правом.

В 2-ім відділі II-ої доби проявляє ся отже на Руси головно діяльність на полі церковного письменства. А що тоді вела ся боротьба за найважніші питання української народности, найбільш улюбленою літературною формою була богословська полеміка (учений спір). Особливо довершене Берестейської унії було головною понукою до живого богословско-літературного руху з обидвох боків. Унії встоювали за свою справу, а православні поборювали унію і католицизм.

1. Полемічні твори. Берестейський собор (1596) і поява короткої історії діяльності сего собору викликала з обидвох таборів горячу полеміку, в котру вмішав ся також знаменитий польський проповідник, Єзуїт Скарґа, а виступивши в обороні собора („Synod brzeski“ і в руським перекладі, а ще 1577 р. напечатав „O jedności kościoła Bożego“), відказав світським права вмішувати ся в церковні справи. Протів сеї оборони видав протестант **Христофор Бронський** під прибраним іменем Христофора Филалета (т. є. правдолюбця) твір „Апокризисъ албо отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейскомъ“ (в польській і книжноруській мові), написаний дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. В сім творі Бронський доказує права світських людей до участі в справах Церкви і віри. Протів Бронського, котрий у своїм творі голосив протестантські ідеї, виступив **Іпатій Потій**¹⁾ зі своїм знаменитим „Антиррисісом“ (1599), багатим в історичні материяли, що в неоднім висвітлюють приготування до унії (гл. Вибір стор. 75—78). Між оборонцями унії Потій, єпископ володимирський, опісля митрополит київський, оден з найліпших митців тогочасного язика (виобразований на творах Скарґи), написав також багато проповідей, що опісля появили ся в польським перекладі. З православного табору вийшов про унію важний твір п. з. „Пересторога“ (около 1605 р.), котрого автор, імовірно член львівського братства **Юрій Рогатинець**²⁾, визначає ся як о популярний письменник. Побіч Потія можна поставити **Йосифа Велямина Рутского**, опісля київського митрополита, реформатора чина св. Ва-

¹⁾ Адам Потій походив з визначної сенаторської родини, освіту здобув на заграничних університетах, відтак заняв на королівським дворі впливове становище і сенаторське достоїнство. Князь Острожський наклонив єго прийняти єпископство Володимирське і Берестейське. Повдовівши, Потій висвятив ся і прийняв імя Іпатія та став єпископом Володимирським і Берестейським, а по смерті Михайла Рагози київським митрополитом. Заслужив ся як о церковний письменник і проповідник і ревний оборонець уніятської Церкви.

²⁾ Написав, мабуть, П. ч. Львівської Літописи і диярій.

силия В., котрий писав польскою і латинською мовою і дав почин до багатого василияньского письменства польскою мовою в XVII і XVIII ст.

Оден із знатніших учасників у сій боротьбі був **Мелетий Смотрицкий**, що визначив ся найбільш своєю Церковно-Словенською Граматикою (гл. ст. 43). Учений монах і православний архієпископ полоцький, побирав науку в єзуїтській колегії у Вильні а відтак на німецьких університетах. Спершу був він ревним оборонцем православної Церкви і видав по польски книгу п. з. Треност. е. Плач Східної Церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної Церкви в Литві, а се спонукало самого Скарґу виступити проти него. Але опісля Смотрицкий виїхав на схід, подорожував три роки, а вертаючи поступив до Риму і там прийняв унію. Після повороту на Русь, взяв він знов участь в полеміці, але тепер вже проти православія, і видав по польски *Apologia* (оборона), в котрій висловив бажанє, щоби Східна Церква злучила ся з Західною. Аполюґія Смотрицкого викликала з обидвох таборів ще кілька творів, а на соборі в Києві відрікав ся Смотрицкий своїх поглядів, але відтак знов вернув до них і умер уніятим (1633 р.).

В полемічній літературі визначив ся також **Захария Копистенський** (ум. 1627 р.), київський єромонах, особливо знаменитою книгою „Палінодія“ (т. є відклик), в котрій розібрав всі питання про унію, але сеї книги тоді печатно не видано. Знаменитими полемістами, а zarazом визначними проповідниками на Русі XVII ст. були **Іоаникій Голятовский** (Молочко), ректор київської Академії, і чернігівський архієпископ **Лазар Баранович**. Голятовский писав полемічні твори рускою і польскою мовою проти католиків, жидів, магометан і поган, а з єго творів особливо замітний „Мессія Правдивый“, в котрім доказує, що Христос був правдивим Месією а крім того подає перекази з талмуда, народні повір'я і перекази Жидів, що найшли місце в творах середньовічної поезії. Написав він сей твір з нагоди появи лжемесії в Палестині. Всі єго твори визначають ся багатством різнородних подробиць, які дають ясний погляд на характер тодішньої рускої учености і виказують єго широке читанє. Баранович писав багато польскою і книжною рускою мовою і вступав ся за автономію України і православної Церкви на Україні. Замітно, що перші православні полемісти опирали свої твори головню на протестантских жерелах, а уніятські письменники писали під впливом багатої католицької літератури XVI—XVII ст.

2. Проповідні твори. З розвитком богословської полеміки на Русі лучив ся також розвиток проповіді. Педа-

гогічне значіне проповіді зрозуміли передові люди на Русі, а впевнив їх у тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутнім способом утвердження і розповсюдження католицької віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицький вказували на виспість католицького духовенства перед православним, бо у православних не було проповіді, не було бесідників. Задля того братські школи, а передовсім Київська Академія, обняли своєю програмою також науку проповідий. Писанє проповідий було услівем зрілости, а учителі мали в неділі і свята відбувати катехитичні науки і виголошувати проповіді. Як у католицьких схолястиків, так і на Русі служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польські проповіді. Почавши від кляси, званої реторикою, подавано ученикам засади укладу проповідий, а протягом всіх курсів уважано проповіді найважнішими виробами. Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки приповіді, був Голятовського „Ключь разумѣнія“ (гл. Вибір стор. 78), в котрім находить ся „Наука албо способъ зложеня казаня“, з додатком казань. Тут виложені майже всі, але доволі недоладні правила і способи проповідий, що витворили ся з одного боку під впливом схолястичної науки в школах, а з другого — під впливом взірців латинських і польських проповідників.

Для розвитку проповіді устанавлено при монастирях і церквах окремих проповідників і постановлявано на сі місця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Урядом проповідника розпочинали службу в рускій Церкві майже всі опісля визначні і славні достойники церковні на Русі.

Оден з перших руских проповідників був Кирило Транквілѣон Ставровецкий, бувший учитель львівської Ставропігійської школи, а відтак чернігівський архімандрит, основник рускої схолястики, що видав „Євангеліє Учительное“ т. є. „Поученія на дни воскресныє (неділі) и праздники всего года“, написав також богословський підручник і вірші (гл. Вибір стор. 74). Але до процвіту і найширшого розвитку довели тогочасне красомовство своїми проповідями Голятовский, Радивилівский і Баранович.

Йоаникій Голятовский назвав свій збірник проповідий „Ключь разумѣнія“, бо проповіді, по его думці, відчиняють двері до неба. „Наука албо способъ зложеня казаня“, додана до одної і до другої часті проповідий — (перша часть містить проповіді на господскі і богородичні празники, друга на празники святих), —

відчинить проповідникам двері до складання нових проповідей. Викладаючи науку складання проповідей, зсилаєся Голятовский все на свої проповіді. Їго проповіді зложені після тих правил і визначають ся прикметами тих богословських систем, які викладано тоді в школах. Деякі його проповіді можна назвати догматичними або моральними розправами, перенесеними в проповідь.

Антоній Радивилівский, другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київсько-Миколаївського монастиря. Видав він два збірники проповідей: „Огородокъ Маріи Богородицы“ і „Вѣнецъ Христовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетенный“. В його проповідях проявляють ся ті прикмети, що й у Голятовського, але він ще перевищає його сьмілостю порівнянь. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітольоїї і з клясиків. Він намагає ся ще піддержати свої докази всякими приказками й анекдотами. Між іншими оповідає відому історію про турецького султана Солимана, що послужила основою Шекспірового Венецького купця, зачерпнену із славного збірника оповідань *Gesta Romanorum*“ (дії романських народів). Се доказ, як на Русі були розширені ті збірники оповідань, котрі там через Польщу зайшли із західної Європи.

Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, був більше строгий, церковний і догматичний у своїх проповідях, як обидва попередні. Їго проповіді натхнені рішучим, воєвничим тоном, бо він жив у часі польсько-козацьких війн, а на се вказують навіть заголовки двох його збірників: „Мечъ духовный“ і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“. Находимо, правда, й у него символічні й алегоричні образи, але зачерпнені з біблії й отців Церкви; для того його проповіді ближші до византийської проповідничої школи. Він також одягає найзвичайніші гадки у високопарні форми, любить промовляти „цвітами“, однак відзначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Русі вимогами схоластичної науки, була доказом висшої оśвіти проповідників, подобала ся оśвіченим людям, вихованим у школах, де вони чули про мітольоїю, історію, реторику й інші науки, але не могла бути приступна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсім неграмотного. Мимо того сей напрям не тільки довго удержав ся в проповіді на Русі, але його занесли опісля українські учені — як Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський¹⁾ й ин. проповідники — в Московщину.

¹⁾ гл. стор. 90.

3. Послання. Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, троха иншого, більш народного характеру, Іван Вишенський¹⁾, родом з місточка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI і початком XVII ст. Він постриг ся в черці і поселив ся на Атонській горі та здобув собі таке поважане на Руси, що Київський собор рішив покликати єго з Атона яко одного з благочестивих людей „процвітаючих жизнью і благословієм“. На якийсь час покинув він Атонську гору і пішов на Червону Русь, де проживав з Йовом Княгинецким, основником Скита Манявского, щоби лично своїм впливом піддержати духа своїх однодумців. Але ще більший вплив мали єго **Послання**. Єму приписують около 20 посланій, писаних до кн. Василя Острожского і всіх православних християн на Руси, до „народу руского, литовского і лядского“ всіх вір і сект, до митрополита і єпископів, що прийняли унії і т. д. В своїх посланнях не пописує ся він ученостю ані реторикою, але зате у него багато справдішнього красомовства, що проявило ся горячим чутєм, щиростю і талантом. Осуджуючи тих, що „поверетичили і од Бога далече устраниша ся“, дорікає він иншим недостатчею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, вступаючи ся за тими, що „з одної мисочки борщ хлєпчуть і сами собі панове й слуги суть“ тай соли нераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом, він переносить полеміку з богословского обсягу на поле щоденного житя. Єго послання переняті горячою любовю вітчизни і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревню Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишенський радить духовенству проповідувати слово Боже живою мовою, однак не радить перекладати Євангелія й Апостола „простим язиком“, бо церковнословенський з усіх язиків Богу наймиліїший і без „поганьских хитростей і руководств — се є граматик, риторик, диялектик — простим приліжним (пильним) читанєм до Бога приводить“. „Ліпше ізучити часословець, псалтир, октоїх, апостол і євангеліє — жизнь вічную получити, нежели постигнути Аристотеля і Плятона і філософом мудрим ся в жизни сей звати а в гєвну (пекло) от-їти“. Для того він також накликає земляків, щоби понехали коляди, щедрівки, народні звичаї і забави. Єго послання були отже виразом народного настрою в тій боротьбі і визначають ся

¹⁾ гл. Вибір з укр. літ. 3 вид. ст. 570—577 і Чит. д. II р. уч. сем. 2 вид. ст. 102—205 і ст. 210—217.

нераз справдешним гумором, тимто й не могли остати без вражіня на тодішнє українське суспільство.

4. Научні твори. а) *Богословські.* Около 1620 р., коли львівська школа братська почала підупадати, став осередком духового і літературного життя Київ, а головна заслуга належить ся київському митрополитови Петрови Могилі. Син бувшого молдавського воєводи, **Петро Могила** (1598—1647)¹⁾, вчив ся мабуть у львівській школі братській, опісля в заграничних академіях, між іншими в Парижі. Служив у польським війську (брав участь у бою під Хотином 1621 р.), а відтак постриг ся в черці в Київській Лаврі, став небавом архімандритом, а по смерті Йова Борецького київським митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, з підмогою кружка учених справляв і видавав церковні книги, писав і видавав книги в обороні православної церкви від уніятів — *Litos* або *Kamień*, (по польски проти Касіяна Саковича, що походив з Потилича в Галичині і був перше архімандритом Дубеньским, прийняв унію і в творі „*Perspektywa*“ обвиняв православних у протестантстві). Могила видав „*Православное исповѣданіе вѣры*“, Катехизм великий і малий, що діждав ся навіть перекладу на німецьку мову, а також замітну „*Антологію*“ (перше руске богато ілюстроване видане). Се був збірник моральних і житєвих поучень. Могила був новий, свіжий чоловік, що додав нових сил київській просвіті; около него починає ся новий рух, печатанє книг і просвіта на Руси. Однак найважнішим ділом Петра Могили було розширенє і вивінованє київської школи, що стала відтак (1631) звати ся *Киїєско-Могилянська Колегія* (опісля 1701 Академія). Ще будши архімандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісаа Трофимович, Сильвестер Косів, Гізель й ин.) на науку за границу, щоби відтак були учителями Колегії, улаженої в новім дусі. Науку викладано латинським язиком, котрий тоді в цілій Европі уважано признакою висшої освіти, язиком західно-європейської науки і релігійної полеміки. При колегії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Руси розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просвіти.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-словянським язичі, зробив **Кирило Транквіліон Ставропечский**, (гл. Вибір ст. 70), що був учителем львівської братської школи а відтак чернигівським архімандритом і видав окрім „*Учительного Євангелія*“ „*Зерцало богословія*“,

¹⁾ гл. Чит. д. I р. уч. сем. 2 вид. ст. 107.

перший підручник богословський для священників. В переднім слові говорить автор, що воно вибране з многих книг богословських, але звичаєм всіх українських учених, що досягнули наукове образование, він крім богословських жерел, свв. Письма і Отців Церкви, користувався для пояснення і доказів своєї науки також світськими науками — філософічними, природними, астрономічними — розправляє про предмети природи після тодішнього стану природних наук. Крім того п. з. „Перло многоцѣнное“ появилася уже по його смерті цікавий збірник прозових і віршованих творів, а єї останні замітні складом вельми близьким до народних дум. (Перед смертю прийняв він унію).

б) *Граматика і словарі.* Із заснованем братських шкіл, де між иншим вчили церковно-слов'янського язика, показала ся потреба церковно-слов'янської граматики. В 1586 р. вийшла перша така граматика в печатні Мамоничів. Ученики львівської школи під проводом свого учителя Арсенія видали також Граматику єлинословенського язика (Адельфотес 1691), відтак появилася Граматика словенська Лаврентія Зизанія-Тустановського (1596) а найліпшою на той час була (1619) згадана вже Граматика М. Смотрицького. Всі вони не основують ся на історичнім і філологічнім досліджуванню звуків і форм церковно-слов'янського язика, лише на грецких граматиках і так стало ся, що церковно-слов'янському язикови накинено язикові правила грецької мови. — Із зростом письменства і впроваджуванем народної мови в письменних творах показала ся також потреба словарів. Короткий слов'янський словарець додав до своєї граматики Зизаній, котрим користувався опісля київсько-печерський монах Памва Беринда, видаючи „Лексіконъ словено-роскій и именъ толкованіє“ (1627), де слова церковно-слов'янські пояснював тодішньою рускою мовою.

в) *Систематичні виклади історії.* З XVII столітєм, з розвитком науки в Києві проявляють ся змагання до систематичного викладу історії. В половині XVII ст. виступають два історичні писменники, котрих твори все що до ладу писання і характеру визначають ся прикметами першого відділу другої доби. Ігумен Київського Михайлівського монастиря, **Теодозій Сафонович**, написав „Хронику“ на основі Початкової, Київської і Галицько-Волинської Літописи про історичні події на Русі аж до 1290 р. (видана 1672), а ректор київської колегії, **Інокентій Гізель**, (походив з лютерської родини з Прусу, учив ся за границею заходами П. Могили) скоротив і доповнив сю хроніку сучасними подіями п. з. **Сінопсис** (т. в. огляд), користуючи ся польськими хро-

ніками Кромера, Бельського і Стрийковського. Хоч у сім творі стрічаємо такі довільні пояснення, як імя Славяни — від слави, Руси — від розсіяні і т. и., всеж таки Сінопсис Гізеля була одним на той час печатаним підручником історичним і учебником та діждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся любов до України, котру бажав він бачити могутю в союзі з Московщиною. Як Сафонович, так і Гізель списали свої історичні твори церковно-словянським язиком.

Такою пробою систематичного писаня історії є також Патерик **Сильвестра Косова** (що був першим префектом київської колегії, а відтак митрополитом, ум. 1657), написаний по польски, опісля переложений церковно-словянською мовою. Автор користувався не лише давним руским патериком, але й грецькими хронографами і польськими літописцями.

5. Книжка руска поезія. Вірші. В братских школах а особливо в Київській Академії звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. Окрім поетики і реторики, вправляли ся також ученики інших клас у складаню промов, принагідних „віршів“ (versus), привітів, а особливо духовних пісень — псалмів і кантів, котрих рукописні збірники появляють ся з кінцем XVII і з початком XVIII ст. Першим печатним виданем таких кантів був „Богогласник“, виданий 1790 р. (гл. низше). Ученики виголошували в сьвята перед учителями або сьпівали такі вірші. Найбільш таких віршів складали на Різдво Хр. і Воскресенє, в честь Пр. Богородиці і сьвятих. Складали їх не тільки бурсаки, але й учителі латинських шкіл, часто навіть сільські учителі, що стояли ближше до народу і ліпше знали народний сьвітогляд і жите. Біблійні події виведені тут у звязи з обставинами народного життя на Руси, в дусі і тоні найвних оповідань, часто з гумористичним настроєм. Головно обраблюють вони тему визволення Спасителем праведних душ з пекла. Сі вірші сьпівали бурсаки під вікнами знатних і заможних людей і діставали за се подарки. Видавано звичайно і книжки з віршованими присьвятами і написями до гербів. Книжні вірші складано на взір латинських і польських віршів, сисябічним розміром, невідповідним духови української мови¹⁾.

В першій половині XVII ст. появляють ся сьвітські

¹⁾ Сі вірші сягають кінця XVI ст. а в XVII ст. появляють ся збірники, як „Вірші на Різдво Хр.“ (Львів 1616 р.), „Вірші Касіяна Саковича (Київ 1622 р.), На похорон Сагайдачного присьвячені Запорожському війську. Збірник Кирила Транквіліона Ставроецкого (1690) містить вірші присьвячені головно Сьв. Трійці, Пр. Богородиці, ангелам, апостолам, сьвятим ітп.

вірші на побутові і суспільно-політичні теми. Навіть біблійні теми перелицьовувано вільно гумористичним ладом. Деякі з них зложені в закінченю жартовливим ладом привітної орації. В літописях і дияриях (н. пр. Грабянки, Єрліча й ин.), появляють ся з нагоди козацких війн книжні вірші. В дійсности однак не була се поезія, тільки нескладне віршоване римоване. Таке віршоване водило ся довший час по бурсах, дещо з того входило в збірники псалмів і кантів, а дещо переймали й народні співці-старці, а від них знов присвоювало собі більш грамотне міщанство і так входили вони в нарід, хоч імена складачів пропадали звичайно безслідно.

Драматичне письменство. В поганській старовині відбували ся обряди й обходи та приношення жертв богам із співками й танцями. Народні весняні і купальні ігрища, хороводи, весільні й похоронні обряди визначають ся драматичністю. Але дійсний почин до драматичних вистав дало богослуження у романських і германських народів. Зарід найдавніших духовних драматичних ігрищ стрічаємо в євангельськім оповіданю великоднім про відвідини трема Маріями гробу Спасителя, де довідують ся від ангела про воскресення і з єго поручення звіщають про се апостолів. Такі духовні ігрища з біблійною основою сягають Х-го ст. Відтак стали страсти Христові предметом драматичних вистав. Написані латинським язиком драматичні твори для науки і побожного настрою народу виставлявано спершу в церкві. Але переогом вмішували (вже в XIII ст.) сьміхованці і скоморохи¹⁾ до духовної дії жартовливі і комічні вставки і яви. Наслідком того духовні усунули ся від тих вистав і заборонили такі вистави по церквах і церковних подвір'ях (кладовищах, цвинтарях, що звичайно були коло церков²⁾). Тоді сї вистави переносили ся на торговицю, на майдан перед широкі верстви народу і прибирали вже сьвітські прикмети, сьвітський сьвітогляд і були зложені народною мовою.

Опісля духовними виставами почало займати ся міщанство, а з підмогою духовенства надало тим виставам поважнійшого вигляду. Особливо в страстний тиждень вистави відбували ся протягом кількох днів. Видно (сцена) обнімало небо і землю, рай і пекло, а крім біблійних осіб виступала сьв. Трійця, патріярхи старого завіта, перші люди, хори ангелів, чорти ітд. При тім виставлявано і комічні особи і дійства (інтермедия і інтерлюдия, вставки

¹⁾ вандрівні актори, музиканти, співці-весельчаки.

²⁾ у нас і по нині весняні ігрища, гаївки, відбувають ся коло церкви, або на сільскім майдані.

між явами) народною мовою. Подібним способом з церковних молитов, похвал (величанія) і різдвяних обрядів і подій розвинули ся різдвяні драматичні вистави вертепні (jasełka, Krippenspiel).

Побіч духовних вистав годить ся згадати ще мясничні (запустів) ігрища, котрі відбували ся серед загальної веселости по домах або навіть по улицях і площах (венецький карнавал).

З XV-им столітєм, з відродинами клясичних наук і їх впливом на житє, ученики устроювали по висших школах вистави, написані спершу латинською мовою. Так повстали шкільні драми, плекані особливо по єзуїтських школах під назвою єзуїтських комедій.

Початки української драми. Початки української драми сягають другої половини XVI ст. Згаданий у горі Іван Вишенський докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтських школах „комедій і машкар“, помагають також на Руси „розширеню машкарского і комедийского набоженства“, полишивши давну руску простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори перейшли на Русь з Польщі в звичайній тоді духовній формі містерій. Назва містерія (тайна, таїнство) пішла з того, що змістом тих драматичних вистав була тайна спасеня людского роду, котра найшла вираз у двох подіях: в Різдві і смерті та Воскресеню Ісуса Христа. Почитанє святих викликало окрему форму духовної драми, котрої змістом були особливо чуда тих святих, і для того сї драми звались міраклї (чудеса). В духовних драмах не було инодї ніякої історичної основи, лише якась поучна, моралїзуюча гадка а на видні виступали алеґоричні особи (віри, надії, любови, милосердя або гордості, зависти, скупства) і задля того сї алеґоричні, моралїзуючі драми звали ся морали (moralités).

В XVI ст. зрозуміли осьвічені Русини, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудженя і розповсюдженя реліґійного житя. З початку XVII ст. зберіг ся „Діалогъ христїанскій, въ которомъ ся показуєть, кто єсть христїанинъ правдивый“, написаний у полемічній тонї против унії, а у Львові появил ся Страдаючий Христос, переклад з грецької траґедії.

Вертеп. Драматичні вистави дійшли до нас із Заходу через Польщу і почали близькими до містерій т. зв. вертепними виставами, що відносять ся до Різдва Хр., а перегадом входять у вертепну драму інтермедії і інтерлюдії з народного житя з народними типами і живою народною мовою. Вертепом називала ся маленька деревляна

хатка, переділена на дві частини, мовби поверхи: в горішній відбувалося дійство з сьв. історії (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трох королів, Іродова різня дитини) картоновими або деревляними фігурками, котрими порушав укритий за задною стіною вертепа діяч, а в долішній частині видна дії з народного життя (циган обманює мужика, Поляк лякає жида, Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хочуть його затагнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. п.). З вертепами ходили звичайно на Різдво бурсаки і устроювали з підмогою фігур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, сьпівали пісні, за що діставали якусь нагороду. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії з сьвітського життя і комічні яви. Все те припадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедії та інтерлюдії були взяті з народного життя і списані живою мовою. Так н. пр. в релігійну драму про смерть сьв. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Гаватом (в 1618 р.), вставлені дві інтермедії, зложені язиком близьким до нинішнього галицько-руського наріччя, хоч не без впливу церковно-слов'янського і польського (гл. Вибір ст. 99). Зберегли ся й інші драматичні твори польські, з котрих або деякі ролі або й цілі інтермедії написані живою народною мовою, і тим способом народна мова входила щораз більше в письменство.

Схолястична наука завела і в Київській Академії звичай, що учитель поетики обов'язаний був щорічно приготувати на мясниці і для трьох маєвих рекреацій¹⁾ — комедію або трагедію (шкільні, рекреаційні драми).

Поміж духовними шкільними драмами Київської Академії перше що до часу місце займає „Алексій чоловік Божій“. Твір сей оснований на легенді про сьв. Олексія. Другий з дійшовших до нас з XVII ст. драматичний твір „Дійствие на страсти Христови списаное“ може служити доказом, як церковні канти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бувало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші (гл. Вибір стор. 81—89). Іменно зберегла ся з XVII ст. драма, котрої темою є апокрифічне оповідання т. зв. Нікодемове євангеліє про похід І. Христа по смерті до пекла і про його збурення. Є се зовсім самостійний твір, незалежний від чужих взірців, у великій ступні оригінальний,

¹⁾ В маю виходили всі учителі з учениками і посторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреації).

а списаний майже зовсім чистою народною мовою, розміром українських дум. Твір сей мусів бути вельми популярний на цілім просторі українських земель, коли рукопись найдено в Калущині (в Галичині), перероблена з неї пасхальна вірша зберегла ся в Харківщині, а частини сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від Закарпатської Руси аж по Кавказ. Крім того деякі драматичні твори в формі дияльогів виявляли житеві потреби і погляди (н. пр. Розмова Малоросії з Великоросією) або обрабляли новелістичні й апокрифічні теми (н. пр. побит Марка в пеклі гл. Вибір стор. 97).

Побіч духовної, релігійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в котрій автор часто зближає ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божія Україну черезъ Богдана Хмельницького свободившая“, написана учителем поетики в Київській Академії **Теофаном Трофимовичем** (приписувана давнійше Теофану Прокоповичеві). Талановитим і плідним на тім полі письменником був **Мітрофан Довгалеvский**, учитель поетики в Київській Академії. Він радить у своїй поетиці, виводити на видно особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, запорожця і т. и. Всі ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в такім характері народнім виступають вони в его інтермедиях, в котрих він вводить побитове живло навіть із суспільно-політичним відтінком. Окрім Т. Трофимовича мав **Теофан Прокопович** великий вплив на дальший розвиток укр. драми в напрямі її ународовлення що до змісту і характеру. Він був учителем поетики в Київській Академії, перетворений з Київської колегії і йшов слідом класичних взірців. Уложив поетику, котрої треба було придержувати ся в драматичній творчості і написав т. зв. трагікомедію п. з. „Владиміръ“ книжним язиком, в котрій протиставить християнство словянському поганьству. Твір кінчить ся привітом гетьманови Мазепі (хор апостола Андрея Первозванного з ангелами).

Згадати ще треба драму й інтермедії **Варлаама Лашевського**. Київські учені занесли із схлястичною наукою в Москву також і шкільні драми. Два письменники, що були ученими посередниками між Русю а Московщиною, були також авторами драм, а іменно **Симеон Полоцкий** написав „Комедія притчи о блудномъ сынѣ“ і „О Навуходоносорѣ и о тріехъ отроцѣхъ, въ пещи не сожженныхъ“, а **Димитрій Ростовский**, що в своїй діяльності проявив стілько українського живла, написав „Комедія на Рождество Христово“, „Грѣшникъ кающій ся“ й інші.

Юрій Кониський віддаляв ся під впливом Московщини більше від тогочасного книжного язика з наближенем до московского („высокимъ слогомъ“) у трагікомедії (так звали драми на поважні теми із вставними комічними інтермедіями) п. з. „Воскресеніє мертвих“, в котрій дорікає козацькій старшині, що кривдить бідних людей. Але в сій драмі містять ся цінних п'ять інтерлюдій, котрих автором мав бути „славний **Танський** ¹⁾“, званий „нашим Плявтом, нашим Молівром“. Сіялічаний розмір віршованя уступає в них ритмі оснований на наголосі і творить перехід до новочасного письменства.

Основою української драми послужили отже два живлі: церковно-обрядове і народно-побутове. З першого виробили ся духовні містерії, з другого комічні яви (інтермедії й інтерлюдії), що війшли перегадом у духовну драму і змінили первісний вї, строго поучний уклад. Взаїмний вплив сих основних живел відбив ся і в штучній шкільній драмі.

Шкільна драма є неначе другостепенний витвір драматичного письменства. В інтерлюдіях найшло яркий вираз народне житє з усіма характеристичними прикметами, з визначними проявами політично-суспільними в річах дієвих осіб. Задля живого змісту шкільні драми, а особливо інтерлюдії, виходять далеко поза шкільні пороги, здобувають собі популярність у широких верствах народних і кладуть підвалини до дальшого розвитку народного театру.

Разом із шкільною драмою появляють ся і народно-духовні дії, останки середньовічних містерій, котрі прийняли у нас форму **вертепа** (гл. Вибір стор. 101—102). В тій формі перетворюють ся інтермедії в самостійні вистави, котрі розширюють ся коштом духовної дії і виступають на перше місце. Тим способом являють ся інтермедії живо-творним живлїм, з котрого опісля розвинула ся чисто народна комедія.

Вплив історичних і суспільних обставин від половини XVII ст. на українське письменство. В 1648 р. починає ся страшна в наслідках Хмельнищина, (звана у народу руїною), що довела в Андрусівскім мирі (1667) до прилуки Задніпряньщини з Києвом до Московщини і розірвання Придніпряньщини на дві половини. З економічним занепадом і політичним розділом Придніпряньщини, пішов духовний і літературний занепад. З руїною многих міст та монастирів зникло багато осередків культури, про-

¹⁾ Був він мабуть дядьком Василя Гоголя, автора комедії „Простак“ і директора домашнього театру б. міністра Трошинського.

пали книжки і рукописи, довголітні культурні придбання. Правобережна Україна з Галицкою Русю втратила головну опору, якою з початку XVII ст. був для неї Київ, а на Задніпрянщині щораз більше обмежувано самодіяльність, що відбило ся і на українській народності й літературі.

В р. 1685 підчинено київську митрополію московському патріархатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українського письменства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київською Академією, переселяє ся з половини XVII ст. в Московщину, де кладуть підвалини наукових інституцій і наукової літератури, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царських дітей, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Тим способом втратила Придніпрянщина багато робучих сил, котрі пособляли „об'єдненню“ Придніпрянщини і посередно причинили ся до запащування її автономії.

Сему об'єдненню мала пособляти щораз міцніша централізація, щоби затерти прикмети самостійного побиту Придніпрянщини. Особливо з часів Петра В. після нещасливого для Мазепи полтавського бою (1709 р.) починає ся систематичне змагання до знищення автономії Придніпрянщини й українського народу. В Глухові, столиці лівобічної Придніпрянщини, заведено поліційно-адміністративну управу, т. зв. „Малоросійську колегію“, що зносила ся з царським сенатом і давала прикази гетьманови (1722); цариця Катерина II. знесла гетьманство (1764), зруйнувала Запорозьку Січ (1775); Україна стала провінцією Московщини, а крєпацтво затверджене царицею (1782) віддало українських селян давній старшині козацькій, нобілітованій на „дворян“ московським урядом. З упадком політичного побиту йшли Українці в московську урядову, духовну і воєнну службу, усуваючи останки давного ладу й автономії.

Сі обставини відбили ся вельми некористно в українськїм письменстві. Твори, особливо богословські, піддавано строгій цензурі; конфіскували а навіть палили рускі книжки, додачаючи в них західні єреси. Витворений і збогачуваний опісля московськими ученими і письменниками літературний язык, віддаляв ся щораз більше від книжного языка на Україні XVIII ст. а ще більше від живої мови української. Сей літературний московський язык наслідком свого державного становища з кінцем XVII ст. входить в урядове житє, в адміністрацію і висші верстви суспільні, між українське дворянство, що бажало тим вирізнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московська цен-

зура і синодальний указ¹⁾ (з 1721 р.) виступають рішучо проти уживання „особаго нарѣчя“ (себ-то української мови) в письменьстві і книгах.

Українське письменьство тодішнє починає отже обминати печатні, а найважніші твори другої половини XVII ст. і першої половини XVIII ст. остають у рукописах, приступних лише для тісного кружка близьких знакомих автора, і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирських бібліотеках. Так зберегли ся козацькі літописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільства патріотичним зображенєм минувшини, наколиб були тоді побачили дневне сьвітло. Так само пішли в непамять драматичні твори.

Історичне письменьство. Криваві козацькі війни, що заповнили другу половину XVII ст., довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного життя і спинили єго розвиток, але мимо того видали нову галузь — історичне письменьство і окремий історичний стиль у козацьких літописах з виразною ціхою народного духа. „Козаки писали, як каже Максимович, на бовшишу збрусю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства“. Літописи ведено на Руси без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусідних земель. Зроблено також пробу з руских і польских літописий зложити учебник історії написаний Гізелем. Козацькі літописці займають ся подіями від половини XVI до кінця XVIII ст. Спершу були се короткі літописні записки, а відтак появляють ся козацькі літописи.

Оповідання козацьких літописців обертають ся около Хмельнищини і слідуєчих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть учасниками самих подій і носять на собі п'ятно народного одушевлення тих часів, проникнуті горячою любовію до рідного краю і народною сьвідомістю. Язык тих літописий є вельми зближений до живої народної мови з примішкою доволі значною польских а почасти і церковнослов'янських слів; літописи сї писані, як каже Самійло Величко: „простим стилем і нарічїєм козацьким“.

Літопись Самовидця о війнах Хмельницького є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними передове місце. Невідомий по імені автор, самовидець описуваних у літописи подій (звідси і назва), був чоловіком сьвітським з лівобережної України, а хоч не мав значної науки, якої годі

¹⁾ Київську печатню підчинено сим указом Синодови в Москві.

було собі придбати у воєнних часах, визначався природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, в посольствах і козацьких радах, мав усякі урядові документи історичні і міг знати про важніші події свого краю й європейські політичні справи. Їго літопись має вже всі прикмети історії. Характеристика дієвих осіб вірна і плястична, а оповідання визначається предметовістю. Твір Самовидця обнімає події 53-х років, від повстання Хмельницького аж до 1702 року, (гл. Вибір стор. 68—70).

Самійло Величко (гл. Вибір стор. 71—72) є неперечно найзнаменитішим істориком Хмельниччини, але його чотиритомове „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившійся“ і т. д., написане 1720 р., появилось печатно аж в половині XIX ст. Автор служив у Запорожскім війську за гетьмана Мазепи, був відтак писарем генеральної канцелярії військової, на останку на хуторі в Полтавщині займався літературними працями. Їго „Сказаніє“ не є лише оповіданням особистих споминів про історичні події, але науковою історією. Він користувався не тільки всіми урядовими документами військової канцелярії і особистою знаємістю історичних подій, але й іншими жерелами, як німецька історія Пуфендорфа про Карла X., „Діаріушъ“ Самійла Зорки з Волині¹⁾, поетичний твір Самійла Твардовского „Wojna domowa z kozaki i Tataru etc.“ і сучасними політичними і сатиричними віршами польськими й українськими. Величко намагався часто поетичними картинами прикрасити історичне оповідання і задля того його твір що до предметовості уступає місця Самовидцеві, хоч є безпристрастним, але з кожної сторони його твору дише горяча любов України. Рукопись украшений портретами десяти гетьманів, однак не дійшла в цілості, бо недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (ум. 1630 р.) є третій замітний літописець Хмельниччини (Вибір гл. стор. 72—73), чоловік учений, безпристрастний і сьвідущий, як і Величко. Він був судією, опісля Гадяцьким полковником, брав участь в депутації з жалобою на заанапащення козацьких прав, висланий Павлом Полуботком у Петербург, де якийсь час просидів за те у вязниці. На основі „діяруша, въ обозѣ

¹⁾ Сей „діяріушъ“ загинув. Зорка був писарем запорожского коша і протягом цілої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведеніяхъ“ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діаріушъ своємъ описавъ.

писаного“, „духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ“, „повѣствованія самобытныхъ свѣдѣтелей“ написав Грабянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кривавой небывалой брани (війни) Богдана Хмельницького“ і т. д. року 1610 і оповідає дії України від найдавніших часів аж до вибору гетьмана Скоропадського (1709), однак головним предметом є Хмельницина. Автор намагає ся писати церковно-словянським язиком, але часто вводить слова і форми з живої рускої мови.

Окрім сих літописців ростовский митрополит **Димитрій Туптало**, званий задля того **Ростовским**, писав дневні записки „Діаріушъ“ також язиком вельми зближеним до живої народної мови, з чим не перериває ся черга історичних писань, присвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московским літературним язиком або із значною его примішкою. Димитрій Ростовский велаив ся також спорудженєм великого збірника житий сьвятих, розложеного на 12 місяців, званого тому Четиї-Минеї (книги до читаня; мин, грец. вислів — місяць, отже Минеї — місячні книги).

Окрім сих історичних творів заслугують на увагу ще **Літописні збірники** а іменно **Густинська літопись**, так звана по головній рукописи, збереженій у Густиньскім Прилуцкім монастирі на Придніпрянщині, з першої половини XVII ст. й ин.

Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою, яко підготовлене нової доби письменства. З занпащенєм автономії України змагала московска адміністрація до обединеня української народности з московскою також з підмогою просьвіти й письменства. Українське дворянство присвоювало собі московский язик, котрим послуговувало ся московске правительство і новочасна московска література. Під впливом тих обставин розділило ся все суспільство на Україні на два табори, що відріжняли ся від себе перегодем не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежею. Колиж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крєпаками, тоді в моднім суспільстві слово мужик стало насмїшливим висловом і так виробив ся погляд, що в „простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний звичай“. Українському дворянству видавали ся сьмішними не лише давна одежа і предківскі звичаї, але й народна мова здавала ся простою і сьмішною.

Сї внутрішні відносини на Придніпрянщині відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. **Климентій**

Зіновійв. сучасник Мазепи, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду пригланути ся житю всіх верств українського суспільства, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралізуючих сентенцій ладом селябичного віршованя XVII ст., мовою зближеною до народної, з примішкою польонізмів і церковщини. В сих віршах, віднайдених з початком 60-их років XIX ст., починає він філософічним розумованем про правду, недуги, про божу довготерпеливість, про смерть, переходить відтак до зображення і критики дійсного життя, розправляє про всякі верстви суспільства і подає тим способом цікавий матеріял про сучасне життя на Придніпрянщині, хоч бовид его, з якого все те оцінює, не широкий, а він навіть іде під лад верховодній верстві суспільства, як се вказує вгорі наведене его реченє про „простого мужика“ і „письменного“. В его творах відбиває ся виразно сей розділ українського суспільства на крепаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всі визначні прикмети народного характеру, але не мали голосу в суспільнім та урядовім житю, і дворянство, що осьвітою не високо вибило ся понад крепаків і не розуміло свого народно-суспільного становища, а дбало лише о свої власні користи.

Прилука Задніпрянщини до могутчої держави з суплемінною народністю і однаковою вірою загладжувала, правда, помалу племінні ріжницї, а пануюча адміністрація, звичай, нова просьвіта й література налягали важко на окремішність українського народу. Одначе всі ті обставини не змогли обєдинити українського народу з московским. Вдача і прикмети українського народу так виріжняли ся від московского, що самому народови кидала ся в очи та ріжниця¹⁾. Ярка ріжниця виступала в усім народно-побутовім характері, в мові, в переказах, в народній поезії, звичаях і близьких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати реакція, а на давнім культурно-історичнім ґрунті Гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давньої козацкої старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашнім побутом не соромили ся бути похожими на крепаків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім житю з крепаками²⁾. Поміж

¹⁾ І нині Москаль називає Українця „хахлом“, а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У Наддністринщині називає нарід „кацапами“ буковинських Пилипонів, що заїздять туди копати стави і рови.

²⁾ Н. пр. рід Квітки (Основяненка).

освіченою верствою українського суспільства замість і побіч давньої академічної (схолястичної) освіти починає ширити ся помалу західно-європейська освіта і нові європейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі вищу освіту на університетах у західній Європі і приносили відтак на Україну не тільки європейську науку, але й вільні думки, погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Придніпрянщині тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішнім політичним і суспільним ладом і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз за красою, або в політичних памфлетах, як віршована „Розмова Малоросії з Великоросією“.

Серед того суспільства появив ся і був цікавим виразом єї тогочасних поглядів і думок — **Григорій Сковорода**.

Син простого козака (ур. 1712 в Чернухах, у Полтавщині), визначав ся вже змалку хистом до співу та науки; тимто отець віддав єго в Київську академію; а щоби набрати ся ще більшої освіти, виправляє ся він по Європі і звідусь пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познакомив ся з многими ученими. Зазнаємивши ся з ідеями західно-європейської науки і філософії, вернув Сковорода на Придніпрянщину широко освіченим чоловіком. Єму була по мисли педагогічна діяльність і він обняв у Переяславській духовній семінарії місце учителя поетики і написав „Руководство о поэзии“ на основі нових поглядів. З того вийшло непорозумінє з архієреєм і Сковорода покинув се місце та був приватним учителем у багатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправив ся до Москви, де був учителем у Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свобідно передумувати свої думки і почування та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землі, звертай свої думки на небо. Пізнійше бачимо єго учителем поезії в харківській колегії, де здобув собі широку славу і повагу. Єпископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишив ся в колегії; однак він сего не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів. Колиж Катерина II. дозволила в харківській колегії завести додаткові класи і викладати там дворянським молодцям „правила благонравія“, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики п. з. „Начальная дверь къ християнскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губерні“. Сей учебник пішов у рукописи по руках і придбав Сковороді багато прихильників; але найшли ся й такі, що в єго учебнику

побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був приневолений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав, а з того часу пустив ся він на вандрівку по Придніпрянщині і став для неї справдешньою „ходячою академією“. В тім часі написав він філософічні розвідки „Нарциз — спізнай себе“ та „Книга Асхань — про самопізнанє“. Се були перші його поважні праці, бо доси писав лише дрібниці та вірші. Він ходив у великій нужді по краю, з одної хати до другої, та учив людей своїм власним життям і порадою, де тільки можна було: в школі, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почув він себе в своїй сфері лише між простим народом, любив горячо його мову, пісні і звичаї. „Освіта, каже він, повинна переходити на весь народ, вийти в него і засісти в серці і душі тих, що мають правди дізнати ся“. „Панська думка, ніби простий народ є чорний, здаєть ся мені сьмішною. Мудрують: простий народ спить і наї собі спить міцним сном. Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвечина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхаєть ся, а як пробурхаєть ся, то й покаже ся бодрим“. Таке сьмиліве в ті часи слово, як і ціле життя Сковороди є першим протестом проти крєпацтва, що почало тоді розвивати ся на Придніпрянщині проти приниження селян урядовим назвиском „чорного народа“.

Сковорода перший вказав виразно на ідею національності, яко необхідний принцип виховання. Вихованє повинно бути народне, треба його виробити з нашого життя, щоби знов його повернути до нашого життя. Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій, незалежній волі, та по цілком правдивому розуміню народу, яке він скрізь виявляє.

Діяльність Сковороди на Україні і спосіб його життя дали привід до того, що його звичайно звали українським Сократом. Як той, так і сей присвятив усе своє життя, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почування і змаганє до ідеалу. Пів життя свого присвятив Сковорода на просвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї його діяльності було, що тодішня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублів і тим дала почин до заснованя Харківського університету.

Філософія Сковороди і його світогляд ще мало вияснені, бо його твори ще критично не зовсім розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стілько, о скільки відносять ся вони до головної мети його філософії, до етичних його поглядів. Він був одним з тих філософів-моралістів, що

свої теоретичні принципи виявляли ділом та власним життям. Замітно також, що Сковорода виступає з проповіддю ідеї національності в ті часи, коли в західній Європі панувала ще ідея космополітизму, а ідея національності ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій вдачі народу, з котрого Сковорода вийшов, ідея національності була живою, хоч може несвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теорії.

Єго твори не списані українською мовою, але що українське дійсне життя було для него так близьке, тим то і жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних єго віршах, в котрих він також виступає проти тогочасного ладу на Придніпрянщині. (Вибір стор. 94—96).

Всі ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII ст., збережені в рукописах, або в пам'яті українського народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українське письменство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревського, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея.

Духове і літературне життя в правобережній і в наддністрянській Україні. В правобережній і в наддністрянській Україні, відірваній від Києва, занепало духове і літературне життя після розриву України в Андрусівським мирі. Хоч унія зблизила Русинів до західно-європейської цивілізації, одначе не приспорила на літературній ниві визначніших творів. Окрім перших подвижників унії Потія і Рутського, наслідники їх, а також Василяни, що кермували тоді також шкільною освітою, писали латинським або польським язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви українського народу; міщанство, не маючи в рідній мові духовної поживи, польщить ся, а селянство попадає в темноту. В школах василянських, улажених менше-більше на такий лад як єзуїтські, учено по польски і виховувано в подібнім дусі шляхотску молодіж. Між Василянцями в тих часах виступає чимало знатніших учених і письменників, але вони зовсім майже відчували ся від рідної мови. Та культура за далеко вже була відстала від давньої спільної основи (з XI—XVI ст.). Гуманізм виродив ся в псевдоклясицизм, реформація не поправила церковних відносин, а довела до руїни після 30-літньої війни та до різкої і пустої полеміки.

Дбалість українських владик про образованє і подвиженє духовенства. Низше українське духовенство (православне й уніятське) було убоге, темне і погоржене, бо не було відповідних інститутів для освіти і вихованя клеру. Поука єпископа Шумлянського, уміщена

в передмові до вго Метрики, й вго архієрейські послання кидають сумне світло на степен ь освѣти тодішнього українського духовенства. „Не дивно отже, пише сучасний автор словянсько-русского словаря, що ледве сотий єрей (свѣщеник) зрозумів словенський (церковно-словянський) язык, не відаючи, що читає на божественній службі, з погибелю своєї і поручених пастві вго душ“. Для того молитви й відправи церковні печатано латинськими буквами побіч дословного перекладу польского. Одиноким майже родом письменства були ті апокрифи і повісти, які здавна були улюбленим кормом українського прѣстолюдя. Свѣщеники складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіді для народу, бо не вміли навіть відрізнити апокрифічних творів від канонічних і для того навіть у церковних піснях (нпр. колядах,) зложених в тім часі, находимо мішанину тих живел.

Однак Василяни зрозуміли, що до народу треба промавляти зрозумілою для него рідною мовою, і сій обставині треба приписати вихід двох книг їх заходом, а іменно „Народовѣщаніє“ і „Богогласникъ“. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданнями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі й оповідання церковним языком. Задля того стала ся книга популярною навіть між сільским народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнішою книгою став Богогласник, що появил ся також у кількох виданнях (перше 1790 в Почаєві). Се є збірник пісень, написаних книжним руским, а в части польским языком, зложених на всякі свѣята і в честь свѣятих ріжними авторами. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значіне на всім просторі українських земель. Пісні там уміщені повстали протягом XVII і XVIII ст., а творцями їх були уніяти і православні. Василяни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давніші „канти“ і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релігійної поезії рускої.

Окрім пісень війшла жива народна мова також у проповідях (Юліян Добриловский) і тим сособом в правобережній і в наддністрянській Україні здобуває собі живе народне слово значіне в церкві, а звідтам переходить і до письменства та до прилюдного житя.

Усна словесність (народна).

Український нарід мав уже перед многими століттями, ще перед почином письменства здавна свої словесні твори, як: пісні, думи, казки, перекази, повіря, приповідки, загадки і т. и. Се література справді „народна“, бо нарід витворив її сам, зовсім назалежно від письменства та переказував устами своїми від покоління до покоління і зберіг до наших часів. Тому ці твори називаємо „устною“ словесністю. Усна словесність є плодом — одного світогляду, одного духа, — духа народу. В ній виступає його житє, виступає сам нарід з тисячилітнім своїм досвідом. Переходячи переказом від покоління до покоління, мало котрий з тих давних творів словесних не попсував ся, а всеж таки і ті останки устної словесности дають нам виразний образ української старовини.

Наукові досліди найновіших часів на полі устної словесности народної виказали однакож, що так як усна словесність витворила ся в народі протягом цілих віків, то можна в її основах добачити різні верстви, з яких вона серед всяких впливів зложила ся в нинішній формі. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже многих творів української устної словесности з подібними творами інших народів.

Спомини про народні пісні й інші твори устної словесности находимо вже в давних памятниках і літописях книжної рускої літератури. Початковий літописець (Нестор) користував ся народними переказами; в Поученію кн. Володимира Мономаха є згадка про весільні пісні; у Волинській літописи про пісні, котрі сьпівано в честь князів Данила і Василька по побіді над Ятвягами. У польского географа Сарницкого (під р. 1506) стрічаємо згадку, що Русини в походах у честь славних воївників складали пісні, звані й тоді вже думами.

Однак з творів усної словесности аж до другої половини XVIII стол. ніхто не записав нічого, бо давні письменники, майже самі духовні, уважали сі народні твори богопротивними, „п'єсями б'єсовскими“, осуджували народні звичаї і пісні, та ще від XIV аж по XVII столітя рускі духовні виступають против т. зв. „двоєвірія“, себ то змішання поганських віровань і християнської науки, що збереглося і до наших часів та витиснуло зовсім окремішне пятно на цілім сьвітогляді українського народу.

Аж у другій половині XVIII ст. починають учені і письменники звертати бачність на народні звичаї і на твори усної словесности і се спонукувало до збирання історичних переказів і народної поезії. Але хоч перші українські етнографі були самоуками і не уміли ще науково обходити ся з предметом, всеж таки в суспільстві будилися поучування і здогади про значінє народности, про потребу її виучувати а висліди сего виучування прикладати до життя. З поетичним настроєм, який в українськім суспільстві викликали твори усної словесности, зродилася думка, розвивати літературу для свого народу на тій мові, якою зложені твори усної словесности, покористувати ся тою мовою для нових творів літературних, навіяних життям і духом українського народу. Тим способом усна словесність народна стала підвалиною, на якій оперло ся українське письменство найновішої доби, — вона єсть богатою живущою криницею, з котрої черпали і довго черпати муть письменники взірці для своїх літературних творів. По переказу від Куліша знаємо, що Шевченко на вколішках читав народні думи і величав їх українським Гомером. Сими словами засвідчив він, що українська література оперла ся на народну так само, як і грецька поезія на Гомерові поеми, що вона має підставу дуже широку і корінь саморідний.

Задля того твори усної словесности народної попереджають вибір з творів української літератури XIX ст.

І. Народні пісні й думи.

Найбагатший відділ усної словесности творять пісні. Що до основи їх змісту можна пісні поділити на:

1) обрядові з мітичною основою, що вяжуть ся з порами року і припадаючими в них сьвятами або роботами н. пр. коляди, щедрівки, веснянки (гаївки), купальні, обжинкові;

2) пісні і думи родинного і домашнього, життя, що відносять ся до родинних подій і обставин нпр. приколискові, любовні, весільні, сирітські, вдовичі, похоронні (голосіня), панщизняні і т. и.;

3) піснї, що вяжуть ся з усякими заняттями суспільними н. пр. чумацкі, вояцкі, рекрутські і т. п. (себ-то суспільні або громадянські);

4) піснї релігійно-моральні;

5) історичні піснї і думи, про історичні події й особи.

1. Обрядові піснї. Бачність народу в часі поганьства звертала на себе передовсім переміна сьвітла і темноти, тепла і студени, весняного життя і зимового замирання природи. В сій безнастанній перемині добачав нарід вічну боротьбу сьвітла, життя, добра з тьмою, мертвою і злом, і протягом довгого часу набрав віри в перемогу сьвітла над темнотою, добра над злом. На тій основі виробив ся у народу в поганьських часах дуалістичний сьвітогляд боротьби сьвітла з темнотою, дня з ночью, розбуженої до життя природи з смертоносною силою зими. Уява народів добачала сю боротьбу, як у зміні дня і ночі, так і протягом річного обігу сонця. З обігом сонця вязали ся пори року, а з тими всі празники, котрих значіння треба глядіти в явищах сих пір року. В житю такого хліборобського народу, як український, мали пори року велике значіння, а поодинокі рокові празники були мовби певними точками, що упорядковували річну діяльність життя.

„Зворот сонця на зиму“ в хвилі, коли воно стануло на найвищій точці свого оживляючого впливу на землю, і повільне наближуваня его до зими, що заморожувала живу і цвітучу природу, „зворот сонця на літо“ в хвилі, коли переломила ся сила зими, а природа з наближенем весни скинула зимові пута, і розцвіт природи в цілій красі і силі під впливом соняшного проміння — се ті головні дії природної мітичної драми, які нарід щорічно виводив на видно серед сьпівів, ігр та хороводів.

Коли по найдовших нотах починав перебувати день а „сонце звертало ся на літо“, сьпівано піснї для звеличання сонця (Дажбога), звані колядами¹⁾. А що після заведеня християнства на той час припадало сьвято Різдва Хр., злучила ся коляда, сьвято різдва сонця, з християнським сьвятом Різдва Хр. Сьвято коляди було першим празником в честь сонця, а за ним слідували інші. Коли сонце доходило з весною до більшої сили, тоді сьпівали веснянки (гаївки) в часі, коли нині припадає Благовіщення, Великодня і Томина неділя (проводи)²⁾. В часі, коли за поганьських часів сьпівано русальні піснї (в честь поганьського празника Русалок, схожого з римськими *rosalia* а грецькими *русалія*), нині хри-

1) Вибір стор. 103—106. 2) тамже стор. 106.

стіянська Церква поминає померших перед 7-ою неділею по Великодні, в суботу перед Зеленими св'ятами¹⁾. В часі найбільшої сили сонця обходили погани літній празник Купала, що знов сходиться з християнським св'ятком Івана Хрестителя і тоді співали купальні пісні (у західно-європейських народів субітки)²⁾.

Се були ті головні обрядові пісні з мітичною основою, на які перегадом християнська Церква витиснула своє знамя. В тих піснях і обрядах, що відбувалися підчас тих і інших соняшних празників, зображувало зміну весни, літа, осені і зими, пробудження і розцвіт природи, а відтак з ослабленням і зменшенням світла і теплоти замирання ростиної сили природи, що видавалася мовби похороненою підчас зими. З празником Коляди лучимо почесність для померших предків роду („дід“), а в жертву приношено їм кутю, яку ще й нині приносять на поминки за померших. До неї домішують мак, символ вічного сну, смерті. Однак в обрядових піснях можна знайти не лише виключно мітично-релігійну основу, не тільки натяки про давнє величання поганських богів, але треба глядіти і давного величання героїв і князів. Деякі коляди і щедрівки зберегли сліди удільної доби дружинної і княжої і творять таким побитом перехід від мітичного епосу до історичного епосу дотатарської доби³⁾. Сі пісні задержалися найбільше в Наддністрянщині, на Волині і почасти на Полісся, бо тут в Галицько-Волинській землі, після погрому Київського князівства Татарами, даліше розвивалося те життя, що виробилося в XII ст. в цілій удільній Русі.

2. Пісні родинні. В нійких піснях не виявилося стільки сердешности і чутливости, як у піснях, що відносяться до обставин семі (родини), а особливо в двох найважніших — хвилях людського життя — весілю і похоронах. Пісні весільні, як і взагалі всі пісні, котрих основою є відносини мужчини до жінчини, а також похоронні пісні (звані також плачами або голосіннями) визначаються не лише великим багатством культурно-історичного матеріялу, але й справдішньою високою поезією і незвичайно трогальною чутливістю. В піснях весільних збереглися спомини з доісторичних часів і патріархального устрою семі. Більша частина весільних образів символічна й алегорична, а то, що нині є лише обрядом, було колись дійсністю. Багато є в них останків поганського віровання, що опісля перемішалися і змішалися з християнськими звичаями і поглядами⁴⁾.

¹⁾ Вибір стор. 107—109. ²⁾ тамже стор. 109. ³⁾ тамже стор. 110—113. ⁴⁾ тамже стор. 110—111.

Смерть кого-небудь з семі і похорони становлять також тему численних пісень, званих плачами, в котрих проявляє ся не лише жаль і смуток по вмерлім, але там находимо також натяки про похоронні обряди і про те, як нарід уявляє собі житє по смерти. Сі плачі витворили ся на основі на пів мітичній, на пів християнській, як велика частина народної поезії. Природа бере участь в жалю по вмерлім, вмерлий порівнує ся з сонцем або місяцем, а смерть із заходом за горами і лісами. Смерть являє ся чорним вороном або кошавою жінкою — вона невмолима. Вмерлий, що пішов у „далеку, незнаєму дорбгу“ або „країну“, не пропав на віки, єго „дожидають в гостї“. Єго поминають в „третини“, „девятини“, „сорочини“, а також на „проводи“ або „русальний день“ (субота перед зеленими сьвятами). Для єго заставляють їду і воду на могилї, або дожидають дома, лишаючи місце за столом і відчинене віконце, котрим влітає єго душа. Деякі частини плачів прибирають характер епічних оповідань та визначають ся гарними і поетичними порівняннями і поетичною окрасою.

3. Пісні побитові й суспільні. В піснях сего відділу зображене положенє ріжнородних суспільних і побитових обставин і сюди належать: козацкі, гайдамацкі (і про опришків), вояцкі, бурлацкі, чумацкі та крепацкі пісні. Всякій роботї в сільскім побитї товаришують відповідні пісні. Окружаюча природа і внутрішній народний побит, суспільний, громадянський і родинний, надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного житя, яких ми не найдемо в сухих літописних оповіданнях, відкривають ся нам лише в родинній або суспільній пісні.

4. Історичні пісні і думи. Найзамітнішою появою української народної поезії є — думи. Історичні обставини XV—XVIII ст. а іменно татарські і турецькі набіги на українські землі, початки козащини, котрої середком стала Придніпрянщина, козацко-польські війни, боротьба за автономію України й єї знищенє Московщиною, достарчили багатого материялу для творів народної поезії. Се була для українського народу нова героїчна доба (особливо XVI—XVII ст.), що витворила новий рід народної поезії, козацкий епос — думу.

Зміст козацкого епосу — се дійсна історія, єго герої — дійсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, трагічна доля — ворушили уяву і чутє народу. Козацкий епос обіймає отже всі доби історичного житя України від XV—XVIII ст., оповідає про боротьбу з Татарами і Турками в степах і на Чорнім морі¹⁾, про недолю

¹⁾ Вибір стор. 121—124.

невільників в ясирі¹⁾), про козацько-польські війни, а на останку і про новіші події, н. пр. зруйноване Січи²⁾ й т. и. Хоч у козацких думах, особливо давніших, стрічаємо мітичні мотиви³⁾), хоч вони визначають ся поетичною за красою, всеж таки в них нераз можна вказати певну історичну подію, що послужила їм основою, особу вибрану героєм, а на останку суспільні і побитові обставини. Се в повнім значіню слова історичний епос, поетична літопись народного житя, без казочного, фантастичного прибільшування, проста і реальна у всіх подробицях. Поетична картина думи обвіяна теплим чутем ліричної пісні і виявляє часто замітну красу і задля того думи належать до найпринаднійших прояв усеї словянської поезії. Живе чуте природи дає думі багато поетичних образів, котрі виразно обмежують епічний предмет.

Колиж народне жите стало підупадати, упадала також і творчість козацького епосу. Вісімнадцяте століте зберегло ще черти української старовини; Запороже ще доживало останні дні, а кобзарі-бандуристи зберегли в своїй памяті багаті засоби дум і переказів, котрі етнографи й учені спасли від неминучої загибелі.

Кобзарські думи се поетичні твори більш зложені, як пісні, а пісні служили кобзарям нераз готовими засобами для зложеня думи. Очевидно, що сї засоби естували ранше зложеня і тому можна припускати, що творці дум користували ся готовими засобами для своїх творів. Пісні, се твори навіяні хвилевими вражіннями житя, виспівані на те, щоби виразити приплив або відплив особистих почувань в даній хвилі, коли тимчасом думи призначені були для широкого круга слухачів, що гляділи в них поважної відповіді на питання родинного і суспільного житя.

Історичні думи складали кобзарі-бандуристи, що співали, пригріваючи на многострунній бандурі, — а складали їх зараз після історичних подій, які давали настрій їх думкам. В деяких думах історичних бачимо ще черти давньої богатырської (героїчної) доби (н. пр. про бурю на Чорному морі (Вибір, 3. вид. стор. 121), про Байду-Вишневецького). На се вказують не лише аналогічні обставини інших літератур, але й самі наші думи. Невольницькі думи, так звані плачі, складали невольники, що коротали свій вік по турецьких каторгах. Сї думи заступали їм місце молитов, як се бачимо із закінчення думи про Марусю Богуславку⁴⁾). В одній сучасній літописи читаємо, що молода Тимоша Хмельницького (Домна Розанда)

¹⁾ Вибір стор. 113—117. ²⁾ тамже стор. 124—125. ³⁾ тамже стор. 121. ⁴⁾ тамже стор. 113—117.

підчас розплітання коси веліла собі сьпівати козацкі думи. Також гетьмаи Богдан Хмельницький мав зложити пісню про безталанну чайку, в котрій поетично визначена тодішня безталанна доля України (деякі приписують сю пісню Мазепі), а в пісні про побут Палія на Сибірі сьпіває ся:

„Ой деж то пан Палій Семен тепера журить ся?“

Авторами історичних дум були неперечно самі дівлі люди, учасники кривавих трагедий старовини, а на сь вказують широкі описи битв, переправ і всіх воєнних подвигів, що вийшли з душі сильно зворушеної вражінєм тих подій. Кобзів або бандура була конечною приналежністю не лише лицарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалі знатних людей в козацкім товаристві. Згадана пісня про Палія зображає козацкого проводиря, як він, сумуючи далеко від родини, себе розважає:

„Прийшов пан Палій до дому да й сів у наміті,
На бандурі виграває. Лихо жити в сьвітї!“

В старосьвітських міщанських і козацких сьвітлицях можна було часто бачити картину, на котрій зображений Запорожець, пригравуючий на бандурі, а під сподом звичайно підписано:

„Струни мої золотії, заграйте мні стиха,
А чей козак-нетяжище позабуде лиха!“

Сі слова нагадують тон пісні про Палія і вказують на звичайну ролю бандури в житю козака. Бандура — сь інструмент для виразу глибокого душевного зворушеня. Колиж чубатий Запорожець звивав золоті струни, щоби позабути лиха, то певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про історичні події, а не безоружні сліпці-старці. Сі певно, звідуючи козацкі табори для милостині, та прислухуючи ся козацким пісням, тільки повтаряли думи козаків-бандуристів та складали думи поучні, суспільні і релігійно-моральні, в котрих відбили ся тільки загальні черти козацкого побуту (н. пр. Дума про сестру і брата)¹⁾, та висьпівували їх відтак на приспах під сільськими хатами або на прощі серед зібраного народу.

Занепала козаччина — занепала і дума. Посеред сільських пісень нарід висьпівував уже тільки гірку зневагу, якої дізнало потім козацтво (знесенє Гетьманщини, зруйнованє Січи і т. д.). Деякі козацкі пісні перероблено на чумацкі, далі вже пішли тільки бурлацкі та рекрутські.

¹⁾ Вибір стор. 125.

II. Народні казки, легенди, перекази й анекдоти.

Найбогатша може галузь усної словесности і що до кількості й ріжнородности — се народні казки. В них відбили ся віровання, звичаї, етичні погляди і весь світогляд народу, подібно як і в інших творах усної словесности.

Велика схожість казок у різних народів, особливо індоевропейських, є доказом, що їх основою є однакові виображення, і всі казки є лише ріжнородними перемінами і обрібками мітичного, побитового або суспільного змісту. В многих случаях показують ся казки перенятими в інших народів, а відтак лише приладженими до світогляду українського народу. Така вандрівка казок, як і інших поетичних творів, є звичайною появою у різних народів, при чім казка змінює свою фізіономію, а нераз не обійшло ся при тім і без впливу книжних літературних творів. Переняті казки приладжувано до питомих форм, складу і языка. Але нераз замічаємо певну схожість українських казок з казками народів зовсім неспоріднених і вельми далеко поселених на півночі або полудні інших частин світа. Се можна пояснити менше або більше аналогічною діяльністю і творчістю людського духа і спільністю психологічних уяв.

В розвитку народних казок можна замітити кілька різних степенів. В найдавніших казках бачимо мітичну (космічну) основу, що не є нічим іншим, як символізованем сил природи, зображенем боротьби світливих і темних, добрих і злих сил¹⁾. Сотворене світа, зміна пір року, поворот весни по зимі умертвляючій всю природу, зміна дня і ночі, уявляють ся яко побіда або поразенє в боротьбі світливих божищ з темними силами. Таким найдавнішим поетичним зображенем природних мітів є неперечно клясичні казки про Перзефону²⁾ і про Полі-

¹⁾ Вибір стор. 137—140.

²⁾ Також Прозерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли раз ялось із своїми товаришками рвала цвіти на леваді, пірвав її Гадес, бог підземного світа, і упровадив із собою, де вона стала его жінкою. Довго блукала Церера по землі, глядаючи своєї дочки; із досади зсилає непороду на землю, поки Зевс спонукає Гадеса звернути Церері пірвану доньку, але сей перед тим ще дав їй зісти зернятко з любовними чарами. Так жила з того часу Перзефона дві третини року (в літі) у матери, на землі, а відтак ішла за потягом любови і вертала на одну третину року (зиму) до підземного світа до свого мужа. Сей міт, з котрого Шілер взяв тему до баллади *Klage der Ceres*, зображає жите ростиinne на землі, як воно оживає і замирає.

фема¹⁾. Мотиви про визволенє гарної дівичі (царівни) молодим лицарем з неволі змня, про зачаровані або закаменілі двори або царства нечистою силою — появляють ся також у найдавнійших казках усіх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце. Уособленєм сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклята царівна, котру має визволити лицар з підмогою золотогривого (або білого) коня, золотого яблука, живущої і сцїлющої води і т. д. Сюди належить н. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецький переказ про золоте руно. Казочні лицарі мусять поборювати всякі перепони (себто неприявні сили природи), в українських казках: змий, вуж, морозенко (уособленє морозу), а передовсім баба-язя (також відьма) (н. пр. казка про Івася і відьму) або злюща мачуха. Але не всі казки на подібні теми можна віднести до первісної мітичної основи, бо міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнання. Таких казок, що мають первістну, мітичну основу, є небагато, тай між тими чимало є перенятих, спільних иншим племенам. У нас вони так само схристиянізовані, як і мітично-обрядові пісні, а улюбленим мотивом тих схристиянізованих казок є: побіда добрих духів і чесних людей над дияволом і єго слугами.

В дальшій степені розвитку переходять казки до щоденщини, бо український нарід любить образи з надприродного сьвіта чоловічити (антропоморфізм). Відтак маєм казки з на пів мітичною, на пів етичною основою, (н. пр. про трех братів, двох розумних а третього дурного²⁾), а також чисто етичні казки, в котрих людський розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сї казки мають одну тему: правда в землі не сховає ся і в огні не згорить; правда свого часу виявить ся; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цілий цикл казок про правду і кривду, про правду і неправду³⁾ в котрих виявляють ся етичні погляди народу, про бідність і богатство, про злидні⁴⁾ і т. д. Сї останні походять звичайно з пізнійшої доби, або перероблені з давнійших під впливом християнського сьвітогляду і визначають ся поучним характером та доторкують ся питань етичного і суспільного життя. Сюди треба віднести казки про І. Христа, про Божу Матір і сьвятих, котрі народна фантазія

¹⁾ Син Посейдона, одноокий велит, найславнійший з циклопів. До єго печери зайшов Одисей, причаливши на Сицилію, з 12 товаришами, з котрих Поліфем зів 6. Булаб і тамтих постигла така сама доля, але Одисей упоїв Поліфема, висмалив єму око, а відтак хитро висмикнув ся з товаришами з печери, почіпавши ся попід животи великанських овець, котрі Поліфем випускав з печери.

²⁾ Вибір стор. 140—155. ³⁾ тамже стор. 140—142. ⁴⁾ тамже 142—144.

виробила собі з біблійних переказів і повила поезією семі та хати української. Найбільше може в українського народу казок посьміхових (гумористичних). Підіймає він на сміх все, що повстало против його волі і розуму. Особливо багато є анекдот (смійовинок). До посьміхових казок можна прилучити оповідання про чортів, відьом та всяку нечисту силу, яку чоловік одоліває як розумніший від неї¹⁾.

Зовсім незалежний і окремий від етичних і суспільних казок відділ творять казки про звірят²⁾. Ці казки мають свій початок у тих давних часах, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом уяви, нарід любив придавати розумне життя всему оточенню, вкладаючи свою людську думку, чуття і мову не лише в звірята, але й в неодушевлені предмети. Старинність українських звіринних казок проявляє ся ще й в тім, що в них не находимо дидактичного і сатиричного живла, котре є витвором новітніх казок. Мотивів для всіх казок взагалі нема багато, але їх складові частини змінюють ся, як картини в калейдоскопі і тому маємо так велике число різно-родних казок на одних і тих самих мотивах.

Перекази похожі своїм характером також на казки і належать до вандрівних повістей, як і казки. Але в очах народу вони не є такою вигадкою, як казки, і представляють ся билицею, а навіть вяжуть ся з історичними особами і подіями; тимто вони вельми анальоґічні з билинами. Се матеріял переходовий поміж матеріялом народного знання і народної пам'яті про історичні події і творами фантазії³⁾.

Легенди є оповідання реліґійно-морального змісту, що зложили ся під впливом творів духовного письменства або й апокрифічних оповідань н. пр. про Христа, Божу Матір, про святих і про загробне життя⁴⁾. Вони похожі на реліґійні казки, в котрих з священого переказу остало само імя особи або або назва події, а все инше є твором народної фантазії. Дидактичний елемент є основною прикметою народних легенд. Вони дають нам образ реліґійно-моральних поглядів народу.

Вельми багато в устах народу находимо сатиричних і гумористичних розказів, жартів, фацецій, анекдот, а хоч їх походження дуже часто межинародне, однак приладжені вони до світогляду і обставин українського народу.

¹⁾ Вибір стор. 144—146, ²⁾ тамже стор. 159—163. ³⁾ тамже стор. 155—159. ⁴⁾ тамже стор. 149—155.

III. Народні пословиці, приповідки, примовки, загадки і заклинання.

Приповідки (пословиці) — се короткі речення, що висловлюють гадки і погляди та правила житєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченнях, досвіді та історичних подіях. В приповідках відбив ся незвичайно виразно характер народу, одним словом весь світогляд народу.

В історичнім розвитку приповідок треба відрізнити дві доби: давнійшу і новійшу. В давніших приповідках, що зложили ся в дохристиянській добі, відбив ся давний, мітичний світогляд народу. Таких приповідок остало дуже мало, інші перемінили ся значно під впливом християнського світогляду. В тих приповідках замітний також і книжний вплив, як і сьв. Письма і релігійної науки.

Історичні події, що лишили сліди в житю народу, найшли відгомін також у пословицях. Найдавніші взірці таких пословиць находимо в Несторовій літописи, де вони названі „притчами“, н. пр. про Обрів, Радимичів, н. пр. згинули як Обри й т. и. Історичні пословиці обіймають різні доби історії українського народу аж до найновіших часів (н. пр. не в пору гість гірше Татарина; погиб, як Швед під Полтавою і т. д.).

Дуже багатий є відділ пословиць, що дають погляд на різні обставини родинного і суспільного побиту народу. В побитових пословицях зберегли ся сліди різних степенів культури. Деякі пословиці зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в інших відбив ся різничий побит. Пословиці з родинного життя доповняють і поясняють поезию весільних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в пословицях про правду і кривду, про багатство і бідність, мудрість і дурноту й т. и. Єсть багато пословиць, що мають свій корінь у народних звичаях, інші знов у казках і переказах і лише тоді можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку або переказ. Тому то пословиця являє ся нераз як скорочена казка, а навпаки деякі казки і перекази є лише розширені пословиці.

Форма пословиці є звязке речення уложене до складу. Сей склад виражає ся, як розкладом слів, так і ритмом та алітерацією, н. пр. „В Луцьку все не по людську: навколо вода, а в середині біда!“

Прислівя різнять ся від пословиць тим, що звичайно не містять в собі думки загальної вартости, як се буває в пословицях, але мають своє значінє, коли їх вставить ся

серед розмови у відповідній хвилі і відповідно до якоїсь гадки. Вони служать отже для підкріплення пластичности висловлюваних думок н. пр.: от тобі віз і перевіз; ні в кут ні в двері; говорила небіжечка до самої смерті і т. д. Український нарід має дуже багато таких прислів. Окрім того має український нарід примовки, приказки (сьпівомовки) відповідні всяким нагодам і хвилям життя і рідним життєвим обставинам.

Загадки — се є одна з первісних форм поезії у кожного народу. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів яко признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадувати (Сфінкс). В українській народній словесности приписує ся загадуванє загадок Бабі-Язі (відьмі).

В розвитку загадок можемо ще нині добачити вчасти мітичну основу, де сили і явища природи порівнані з бездушними предметами: сонце з веретеном, місяць з діжою і т. д.; в інших сили і явища природи порівнані із звівірятами або ростинами (зооморфізм), н. пр. місяць з сивим жеребцем, ніч з чорною коровою, сонце з дубом-стародубом і т. д. Наостанку сили і явища природи являють ся вчоловічені яко люди (антропоморфізм): сонце — красна дівця, місяць — пастух, що ходить за звівіздами — вівцями, дим — син а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і пословиць — складна; в них також находимо ритму й алітерацію н. пр. ходив ходив Ходоман, усіх дітий годував, як упав, так пропав, ніхто єго не сховав.

Заклинаня мають свій початок чисто мітичний в поганьскім віруваню. Накликуванє сил природи (сонця, місяця, звівізд, огню, вітру, грому, дощу і т. п.) вказує на первісне їх обожанє. Тепер стали сї заклинаня і примовки власністю віщунів, ворожбитів і знахорів, котрим нарід приписує незвичайну надприродну силу і значінє. Такими заклинанями або примовками, замовлюванями або знахарськими молитвами думає нарід видобути ся з якоїсь недуги, нещастя, недолі, або дізнати ся про будучину. Християнство вплинуло і тут значно на зміну сих закликань і замовлень.

ІІІретья (новочасна, народна) доба українського письменства

від виступу Котляревского 1798. р.

Політичні обставини. Після поділу Польщі Переддніпрянщина дістала ся Росії і зєднала ся із Задніпрянщиною, а Наддністріянина дістала ся Австрії. В поглядах тогочасного суспільства на Придніпрянщині виробило ся під впливом західно-європейських ідей змагане до національного осявідомлення широких народних верств, до зрівняня горожанських прав і обов'язків, до визволення крепаків. Сі змаганя звернули ся проти тогочасного ладу на Придніпрянщині, де ожили погасші мрії українського дворянства про автономію краю. Посеред самого українського суспільства витворюють ся на давних культурно-історичних підвалинах Гетьманщини дивні прояви. Українські шляхтичі починають любити ся українською етнографією й історією, одушевляють ся славою колишньої Гетьманщини і виступають оборонцями автономії України. Як живо в тих кружках панів-вільнодумців гадали про недавню ще історичну минувшину, як не переставали мріти про автономію України. показує написана одним з таких панів-вільнодумців (Григорієм Полетикою)¹⁾ на початку ХІХ століття „Історія Руссовъ“ (приписувана до недавна ще Юрієви Кониському). Сей твір мав яко пам'ятник українських історичних споминів, політичних ідеалів, бажань і мрій українських народолюбців, незвичайно великий вплив на розвиток т. зв. українофільства.

¹⁾ Григорій, депутат шляхти Лубенського повіту, в Полтавині, до комісії покликаної Катериною ІІ. для уложення нових статутів задля управи Росії. Він був противником крпацтва і стояв у зв'язи з вільнодумним кружком Александра І., що тоді носив ся з конституційними плянами. „Історія Руссовъ“ написана перед 1825 р. мала великий вплив на літерат. творчість Мих. Гоголя, Шевченка і Костомарова.

Колиж замилуванем до української минувшини переняли ся освічені й учені люди, тоді оживило ся змагане до народовідання на Придніпрянщині і пособляло розвитку українського народолюбства.

Таким способом проявили ся живі, оригінальні відродини, що виразили ся в починах української етнографії і в пробах літератури на народній мові. Досліди на полі української етнографії виявили окремішню вдачу і побит українського народу, розбудили в українськiм суспільстві національну свідомість і довели до витвореня народної літератури.

Третя, новочасна доба письменства відрізняє ся від попередних, а головні прикмети новочасної доби ось які:

І. Народний напрям. Псевдоклясична поезія, витворена у Франції за Людвика XIV., була чисто розумовим твором, наслідувала бездушно класичні твори старинні, не звертала бачности на природу; обчислена на блиск і гладкість, була витвором учености, визначала ся штучним, реторичним одушевленням і тому не могла нікого загри́ти і до живого зворушити. Люди бажали щирого, справдішнього чуття, яке можна було найти хиба під сільською стріхою, де люди жили під впливом природи, де зберегли ся скарби справдішньої народної поезії в піснях, переказах, повірях і т. ин. В письменстві проявив ся отже зворот до життя простолюда, напрям до „народної поезії“, до простого народного змісту. Зрозуміли отже, що треба піти в нарі́д, докладно пізнати і відчути життя простолюда, щоби вірно зобразити его світогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Се зродило нову галузь науки — етнографію (народовідане) і нову добу поетичної творчости, добу письменства в народнім дусі.

Перший почин в тім напрямі зроблено в Англії. Зрозуміли там, що треба піти в нарі́д, щоби пізнати его світогляд. Шкотський учений Мекферзон видає твори старого кельтійського барда Осіяна, появляє ся збірник старо-англійських балад.

В Німеччині Гердер подав у перекладах твори народної поезії всіх народів (*Stimmen der Völker in Liedern*), а Яків Грім видав народні німецькі казки.

Сей рух обняв небавом Словянщину, де етнографічні видання і досліди на полі народовідання появляють ся майже рівночасно у різних словянських племен. Наслідком збирання народних творів і виучування народного побиту та народного життя проявили ся змагання — передавати поезію народним ладом, вводити в поезію черти народного

побиту, наслідувати лад народних казок, брати народно-побитовий материял для драматичних творів і т. ин. Але народне живло не відразу здобуло собі повне право в письменстві ані що до предмету, ані що до форми.

2. Романтизм. В суперечности до псевдоклясицизму під кінець XVIII. ст. проявляє ся новий напрям в європейських літературах, званий романтизмом¹⁾. Наслідования старинних класиків не відповідають уже народним почуванням. Старинним класичним і новішим псевдокласичним творам протиставлено людві поетичні твори романських і инших народів, в котрих проявила ся народна творчість і живе народне житє. Література змінила ся отже що до змісту і форми; змінювала ся сама мова, а в літературу входила не лише народна мова, але й місцеві наріччя. Отже рівнобіжно майже з етнографічною роботою ішла і поетична творчість письменників в народнім дусі (н. пр. Гердер, Бродзїньського Wiesław, Міцкевича Ballady, Dziady і т. и.). І українські письменники XIX. ст. були майже всі також етнографами. В народних піснях, казках, повірях, легендах найшли романтики в дійснім народнім житю нові способи оживлення поезії.

Романтизм викликав новий переворот у літературних поглядах і підняв сильно значінє і вплив народного живла. Він промостив отже дорогу повному і живому виразови народної індивідуальности, давав їй вираз і лучив ся з народністю в літературі. Кожда оживаюча народність намагала ся витворити свою поезию, бажала добути свою індивідуальність з життя народу і устної его словесности.

3. Розвиток наук під кінець XVIII. ст., а іменно прояви нової філософії, наукової критики, приспорили багато наукових засобів, що значно вплинули на цілу ходу народовідання, як і на напрям новочасних літератур. Розпочали ся досліді історичного життя народів (а не лише держав, володарів і воєнних подій), а на полі язикових наук положено основу до нової науки порівняльних язикових дослідів, що виказали єдність походження величезної семі

¹⁾ Завойоване Германами населєня римського цїсарства підлягло впливови мови завойовників, а з тої сумішки витворила ся мова звана романзо, довго уживана в римських краях, поки з того не розвітили ся ріжні романські язики. Сї народи витворили поезию в своїй рідній мові, із своєрідним народним сьвітоглядом і всіми прикметами своєрідного життя. В супротивности отже до старинної класичної поезії названо поезию романських народів — романтичною, а сей напрям в літературі романтизмом.

індоевропейських народів. Порівняльну методу приложено і в розслідуванню слов'янських язиків (Чех Дубровський), починають ся досліді слов'янських старинностей, народовідання і письменства (Чех Шафарик). Положено тими дослідями певні підвалини до означеня відносин слов'янських язиків (особливо московський учений Востоків розвідкою о церковно-слов'янськім язичі, а Ол. Павловський видає першу Граматику української мови).

Учені історики кладуть підвалини до критичної істориографії давньої Руси (видають критично т. зв. Несторову літопись, Руску Правду і т. д.), починає ся збиранє і видаванє літописий та історичних пам'ятників (Слово о Полку). В історії гляділи звязий з сучасністю, а історичні досліді підготовили неперечно розбуженє національної свідомости.

Європейська історична і фільольогічна наука викликала опісля на Придніпрянщині цілий ряд істориків і фільольогів, що самостійною роботою приложили ту наукову методу до материялу української історії і народности. (Максимович, Костомарів, Куліш, Антоновичі Драгоманів).

4. Відродини слов'янських народностей, що проявили ся під кінець XVIII. ст. з одного боку під впливом західно-європейських ідей свободи і народности, а з другого таких подій, як визволенє Сербії з турецького ярма, змаганє до народної рівноправности Чехів з Німцями, Словаків і Хорватів з Мадярами і т. д., мало також великий вплив на розвиток самостійної літератури української. Відродини слов'янських племен проявили ся спершу романтичним ідеалізмом і мали в своїх починах наукову і літературну ціху, опісляж мало-помалу прибрали під впливом подій національно-політичний напрям. Західно-слов'янські племена, пригноблені германізацією, гляділи для себе моральної підпори в ідеї Слов'яньщини. Так зродила ся ідея панславізму у західних Слов'ян (Словаків, Чехів), проявила ся ідея слов'янської взаємности (слов'янофільство) задля обопільного опізнання і боротьби о народну рівноправність. (Вже в XVII. ст. Хорват Крижаніч робив у Росії змаганя в напрямі всеслов'янської церковної унії, за що опинив ся на Сибірі; Дубровчанин Гундуліч написав поему Осман (Хотинська війна) для прославлення Слов'ян, Словак Коляр написав лірично-епічний твір Slavy Deera (донька Слави) для звеличання слов. взаємности, Шевченко — Гуса з посвятою Шафарикови, „щоб усі Слов'яни стали добрими братами“).

Ідея слов'янофілства та панславізму приймала різні напрями і то зовсім в иншій формі у Москві, в иншій на Україні. Головна ідея московських слов'янофілів обмежала ся спершу до всеслов'янських окликів і поезій, а опісля прибрала політичний напрям. Мрії про етичну велич московського народу висловив Пушкін, що „слов'янські ріки зіллють ся в московсьім морі“.

В суперечности до централізаційної ідеї московських слов'янофілів розвинули українські учені, на основі історії північно-руських народоправств (Новгорода і Пскова), т. зв. федеративну теорію, що вступала ся за права занедбаних і пригноблених верств народу і виявила ся у вільнодумних змаганнях київського Кирило-Методіївського братства сорокових років.

5. Загально-європейські струї, в напрямі ідеї рівних прав чоловіка, під впливом великої французької революції з кінцем XVIII. ст., пособляли також літературній творчості в народнім дусі. З того часу проникав всюди суспільна мисль о народі і находить тим лекше вступ в українсьім суспільстві, бо тут було відповіднійше, як де инде поле (вічевий устрій у давній Русі, північно-руські народоправства в Новгороді і Пскові, козащина і Запорозька Січ, недавнє крєпачтво і т. ин.). Та мисль пособляла витвореню і розповсюдженю ідеї свободи і рівноправности всіх верств українського суспільства (пор. філянтропізм Базедова; Пестальцого Lienhard u. Gertrud; змагання Сташіца і Пірамовича до подвигнення народу з за-непаду; безвиглядність поривів без участі народу — Костюшка (народний одяг); Квітка-Основ'яненко, Шевченко — Послання).

6. Політичні обставини під впливом Наполеонських війн підняли ідею народности, розбудили між європейськими народами свідомість та національну ідею. Окликом було право народів на самостійне житє і сей оклик скріпив свідомість національної індивідуальности, а та свідомість уділила ся також меншим слов'янським народам, що давнійше втратили політичну самостійність та завмерли, і виявила ся відродинами слов'янських народностей.

Всі ті згадані ідеї і змагання заходили на Придніпрянщину, з ними знакомили ся люди, що їздили здобувати собі освіту і науку в західній Європі (пор. Вольтер, Катерина II., Наполеонські війни, овлада Парижа 1813—14, Русин вояк Могильницького; фармазони — масони; Котляревський і Квітка уміли по французки). Тим способом будила ся і зростала національна свідомість на Придніпрянщині, а як кожда з оживаючих народностей змагала

до того, щоби витворити свою поезію, яко найліпший вираз індивідуальности, так і на Придніпрянщині змагання до народности виявило ся **почином нової доби письменства з виступом Івана Котляревського.**

7. Перевага живої народної мови в письменстві на Придніпрянщині. Коли на місці книжного руского язика, виробленого протягом XVI. і XVII. ст., почав у письменстві на Придніпрянщині брати перевагу московский язик, тоді народна мова щораз сміливіше стала входити в письменство, призначене для ширших верств суспільства. Проявляла ся потреба, зближати ся до розуміння „простих людей“ і „для вирозуміння“ їх писати „простою мовою“. Жива народна мова вийшла передовсім у вірші і драматичні твори. В драматичних творах вставлявано поміж поважного змісту драматичними діями інтерлюдії (яви) списані живою народною мовою; т. зв. вертепна драма виводить живі народні типи, а дії відбувають ся у народній мові.

Сі твори підготували поступенно письменну ниву, на котрій виступив Котляревский; він здобув ся на те, що здавало ся ще неможливим Сковороді.

Іван Котляревский ¹⁾ розпочав добу українського письменства **перелицьованою Енеїдою.** Живу народну мову найшов він уже в різдвяних і пасхальних віршах та інтермедіях, складаних в XVII. і XVIII. ст. а черпав також з самого жерела устної словесности. Він зірвав з книжним язиком уживаним у письменстві, не пішов слідом тих українських учених, що на півночі витворили новий літературний язик з перевагою простонародного московского говору, але впровадив у своїх писаннях живу народну мову українську.

В перелицьованій Енеїді пішов Котляревский дорогою європейських літератур (Scarron — франц. перелицьована Енеїда, Blumauer's Travestierte Aeneis) і сусідних літератур: польскої—Myszeida Красицького і московскої—Осипова перелицьована Енеїда), а також народної літературної традиції, перенявши готовий гумористичний лад віршів, в яким пародіовано біблійні теми і особи (Христос і сьвяті являють ся в свитах, чоботях і т. д.). Отже й він подібно змалював Олімпійських богів і Троянців. Котляревский держав ся лише основи оповідання Вергілієвої Енеїди і витворив зовсім оригінальний сьвіт картин і обставин з українського життя та надав усеїм своєрідну закраску й український народний характер, бо пізнане з близка на

¹⁾ Чит. 9. I. р. стор. 181. Вибір стор. 170.

губернерці жите аж просило ся у вірші. Народність Енеїди Котляревського підносить її понад уровень травестії. Енеїда є самостійним літературним твором з мистецкою літературною формою і першим обємистим твором печатним в живій народній мові.

Головною прикметою Енеїди Котляревського є саморідний, Українцям вроджений гумор, що становить характеристичну окремішність українського письменства і мав вельми благотворний оживляючий вплив, бо допоміг прибитим злиднями Українцям скоро розвинути нового духа. Котляревський вибрав для свого першого твору жартовливу форму, бо в тім часі ледви чи було би тодішнє суспільство прихильно приняло який инший літературний твір. Однак в Енеїді є також поважні місця, людяні мисли, щира любов до рідного, а особливо до поневоленого і пониженого люду й сумовиті згадки минувшини (про Січ, про Гетьманщину), що доводили читачів до національної свідомости. Ся прихильність для широких верств народних, котрої першим проповідником був Сковорода, стає підвалиною найліпших творів українського письменства ХІХ. ст. і в сім проявляє ся також народність письменства нової доби. Тим способом перелицьована Енеїда крім сьміхотворних прикмет має також глибший етичний і національний підклад.

Енеїда Котляревського містить у собі також чимало яскравих картин, списаних вельми реалістично, а комічне зображенє українського побиту доведене иноді до пересадки, названої в історії літератури котляревщиною, якою переняли ся деякі сучасні і пізнійші українські письменники. (Сюди відносять ся: пародіювана поема „Горпинида“ Білецького-Носенка, Горациєві (Гарасько) оди Артемовського, Жабомишподраківка Думитрашка, в часті Салд. Патрет Квітки.) Мова Енеїди чиста народна, жива і в високім степені характеристична і метка, хоч иноді рубашна і не зовсім свобідна від московських примішок складні і форм. В Енеїді утворив Котляревський з високомистецкою обрібкою і з великим талантом в подробицях зовсім народний самостійний твір більшого обьму (ніж усі попередні вірші й інтермедії) і запевнив єму тривку вартість літературну.

Побіч гумористичного зображеня народного життя, підняв ся Котляревський під впливом європейського ідеалістичного напряду в круги ідеалу, але не затратив і тут своєї народности й народної творчости. В драматичних творах „Наталка Полтавка“¹⁾ і „Москаль Чарів-

¹⁾ Вибір, стор. 179—191).

ник“ зобразив він окрім народного гумору також ідеальну сторону народного побиту і виявив другу прикмету народного українського характеру — сентиментальність. Однак се не та хороблива, неприродна сентиментальність, яку находимо в деяких тогочасних європейських творах або і в тогочасних творах московської літератури, але сентиментальність з глибини народної душі, з характеру українського народу. Сю з лугу головних прикмет характеру українського народу гумору з природною сентиментальністю — бачимо не лише у Котляревського, але й у многих пізнійших письменників.

В „Наталці Полтавці“ зобразив Котляревський вірно, хоч і не всесторонно не тільки рідну йому Полтавщину, але весь український нарід. Постати Полтавців виведені в ній реально, а пісні сеї оперети зложені вдатно на народний лад. Так само і типи „Москаля Чарівника“ не видумані а взяті з українського дійсного життя.

Полтава — перше огнище умового українського життя.

Полтава, де уродив ся, жив і помер Котляревський, стала таким побитом першим огнищем, з котрого почала будити ся національна свідомість українського народу. Не остала без впливу на літературну діяльність Котляревського ся обставина, що в Полтавщині зберегли ся тоді ще зовсім живо народні перекази і піддержували народну свідомість (там записано українські думи), де зберіг ся в повній чистоті український народний тип. Він сам був також етнографом і пильно придивляв ся до народного життя. Літературна діяльність Котляревського є епохальним зворотом у культурнім життю українського народу.

Харків — друге огнище умового українського життя.

З 1816-им роком починає ся живіший літературний рух, а головним єго огнищем стає Харків, котрий тоді (бодай на передмістях) мав ще українську ціху. Засноване університету в Харкові (1805) заходами українського народолюбця Василя Каразіна пособляло не тільки висшій освіті української молодези, але й розбудженню народної свідомости. Заходом деяких професорів університету засновано там (вже 1816 р.) періодичне видане „Українській Вѣстникъ“, а за приводом професорів будить ся між університетскою молодезю замиловане до місцевої історичної і народно-поетичної старовини; вона познакомлює ся з західно-європейськими літературами і печатає переклади з німецького, французького і з слов'янських

язиків у Вістнику, що став головним огнищем тамошньої української громади.

Петро Артемовский-Гулак¹⁾ був перший по Котляревським визначний письменник, що виступив з поетичними творами в „Українським Вістнику“. Спершу проявляє ся у него також гумористично-сатиричний напрям (остра сатира на самоволлю українського панства і важку долю крепаків п. з. „Пан та собака“ накликала на него чимало клопотів), але відтак звертає ся він до романтизму. Писав також гарні байки. „Укр. Вістник“, хоч опісля застановлений, дав почин до інших видань, присвячених українській літературі, етнографії, статистиці й історії.

Проявляє ся при тім змагання до наукових дослідів української мови й етнографії. Павловський і Цертелєв вивели на видно сї плоди народного характеру і творчости, що доси крили ся вчасті в глибині народної душі, а вчасті не були належно оцінені, хоч в них були цінні скарби поезії.

Олексій Павловський (з Слобідської України) видав першу „Граматику малоросійського нарѣчія“²⁾, в котрій вказав на деякі поетичні твори в народній мові з XVIII. ст. і звернув бачність на силу чувства, гумор, простоту і реалізм української поезії. Він виказав, що українська мова пригідна не лише до поезії шутливого зображення народного побиту, але й до чогось висшого, треба лише піднести просвіту на Україні.

Кн. Микола Цертелєв, одушевлений любовю до української народности, виступає (сучасно з Павловським) з розвідкою „О старинныхъ малоросійскихъ пѣсняхъ“ (а в рік опісля з першим Збірником українських пісень) та в імя народности звертає бачність письменників на народну поезию і потребу розсліджування рідної природи, звичаїв, вдачі українського народу і его мови. Він вказує також на потребу народности в ріднім письменстві, про що писали і в тодішній польській літературі³⁾. Таким способом любов до народности викликала перші проби української етнографії, зливала ся з романтичним рухом, черпала одушевлення в ідеї словянських відродін і довела до розвитку українського письменства нової доби.

¹⁾ Чит. д. I. р. ст. 213.

²⁾ В Петербурзі 1818 р. (московскою мовою).

³⁾ Бродяїнський, О poezyi romantycznej; Міцкевич, О klasycznej romantyczności.

Максимович Михайло ¹⁾ виступає вісім літ пізнійше після першої проби кн. Цертелєва з більше означеним поглядом на єство й історичне значінє народної поезії і видає Українські народні пісні. Під впливом народно-романтичного напрям, що прэцвітає на Україні особливо в 20-их і 30-их роках XIX. ст., висловлював Максимович думки про потребу самостійного розвитку національних основ і звороту від штучного і вимушеного писаня в літературі до природи, до народности. Однак сї погляди єго про самостійний розвиток народу і про народність були доволі неясні і невиразні і зливалися з розумінєм урядової російської народности. Він був ще тої думки, що українська мова може бути мовою поезії, але не може бути ані мовою освіченого суспільства ані мовою науки. Всеж таки в єго наукових розвідках, а іменно в критичних розвідках з історії й археології України, особливож Києва, в замітних дослідях з української етнографії і мови та в єго збірниках українських пісень були єго українські змагання головною і визначною прикметою.

Романтичний напрям в українському письменстві. Етнографічне й історичне виучуванє українського народу впровадило в українське письменство романтичний напрям, що проявився у письменників харківської громади. Навіть молодий Ізмаїл Срезневський ²⁾, уроджений в Московщині, але вихований на Придніпрянщині, змалку знайомий з Артемовським-Гулаком і Григорієм Квіткою-Основ'яненком та їх приятелями, одушевився українською народною поезією і став горячим Українцем. Під впливом ученого професора Даниловича, Срезневський і єго товариші-ровесники, Боровиковський ³⁾, Александер Корсун ⁴⁾, Амврозій Метлинський, Микола Костомарів і ин. познайомилися рано з польським язиком (гл. Чит. д. I. р. стор. 220), і письменством, особливо з Бродзінським та Міцкевичем і польськими поетами т. зв. української школи, Б. Залєским, Гоциньским, Мальчевским, а крім того з важнійшими трудами польських учених з обсягу польської історії і слов'янської старовини (Нарушевич, Чацкий, Мацейов-

¹⁾ Максимович ур. коло Золотоноші в Полтавщині (1804. ум. 1873.) був спершу професором ботаніки в університеті в Москві, а відтак професором московської літератури в київському університеті. Він переложив укр. мовою „Псалми Давидові“, „Слово о полку Ігоря“ і писав поезії укр. мовою.

²⁾ збирав укр. народні пісні і напечатав в „Українським Альманаху“, а відтак видав „Запорожску Старину“ в VI. частях.

³⁾ писав байки, балади і думи, переложив Міцкевичевого Фариса. Чит. д. I. р. стор. 220.

⁴⁾ писав поезії і видав укр. альманах Сніп (1841).

ський, Войцїцький і ін.). Дїла Караджича (збірники сербських пісень, приповідок і ин.) і близьке знаомство з основником харківського університету Каразином, прихильником Сербів, розбудили у Срезневського цікавість до життя південних Словян і він став горячим слов'янолюбцем, поки ще успів обїхати слов'янські землі. Він виступає як збирач і дослідник пам'яток народної словесности і української старовини та доказує в окремій розвідці самостійність і окремішність українського язика і признає йому літературну будучину. Срезневський визначався, як і його товариші, горячою любов'ю до української народности. Це була та романтична народність, що починала ся історично-етнографічними дослідками. Але велика заслуга сеї романтичної народности є в тім, що вона відчувала велику наукову і морально-суспільну вагу виучування народу і вплив народної ідеї на свідомість суспільства і дійсне життя. Етнографічне виучування української народности довело перших українських письменників до горячого переконання на певне право розвитку самостійної української літератури, а Костомарів уже тоді¹⁾ висловив свій погляд про окремішність української народности від московської.

Початки українського слов'янофільства. Сї українські трудовики, що з любови до народности видали перші проби української етнографії, черпали живого духа також в ідеї слов'янських відродін. Харківська громада зносила ся в добі відродін західно-слов'янських народів з визначними чеськими письменниками²⁾, а що в Харкові жило багато Поляків, тож було можливе зближене до польських кружків і польської літератури. Молоді українські письменники в Харкові стали виучувати слов'янські мови й літератури і тим способом положено там почин до українського слов'янофільства під впливом виучування слов'янських літератур і народностей³⁾.

¹⁾ в альманаху Молодик (1844).

²⁾ Корсун зносив ся з чеським поетом Ганкою, (котрий підробив Короледворську Рукопись для прославлення чеської мивущини) а також з професором слов. язиків і літератур Челяковським, перекладником слов. народ. пісень на чеську мову.

³⁾ Подібні думки проявляють ся поміж польськими письменниками 20-их і 30-их років. Понуку до виучування народної душі, народного характеру і устної поезії народної дав Адам Чарноцки й (приbrane его імя Зорян Ходаковський 1784—1825 р.), положив тим основи до нового напрямку польської поезії в творах Бродзінського, Міцкевича і т. зв. української школи і вказав на те, що треба йти в нарід, щоби зрозуміти его душу і вдачу, що творять народний наактер і поезию. Сей напрям проявив ся в творах Вороніча Бродзінського Грабоўського Крашевського й ин.

Григорій Квітка (Основяненко)¹⁾ був найвидатнішим українським письменником харківської громади. Літературну діяльність почав він вельми рано повістями в московській мові, однак запевнив собі визначне місце в письменстві українськими повістями. В них проявляє ся подвійна прикмета народного типу (як у Котляревського): сатирично-гумористична і чутливо-ідеалістична. Квітка став творцем української прози і української повісти з народного життя, найшов сам і форму і зміст для своїх творів, нікому не слідуючи і нікого не наслідуючи; він виводив лише живими красками і образною, повною життя мовою се, що его окружало, умів передавати й етнографічні черти народного побиту і щирі народні почування. Вірне зображене українського життя, а іменно української жінчини з великою поетичною правдою надає его повістям великої цінності і задля того мали его повісти незвичайний вплив на все суспільство на Україні а навіть на неграмотних селян. В „Листах до любезних земляків“ заговорив він до простолюда про загальні, але доторкуючі его сучасні обставини такою щирою мовою, як ні оден з его попередників і сучасників, і тим підготовив дорогу популярно-просвітній літературі, якій не дали однак розвинути ся опісля важкі цензурні обставини. Квітка відкрив своїми творами нову літературну дорогу, якою за ним пішли українські письменники, заговорив до народу живою, щирою і простодушною мовою і тим розбудив его народну свідомість.

Около Квітки-Основяненка, що й у суспільнім руху і громадсьім житю заняв у Харкові поважне становище, скупляв ся українська молодіж, що тоді вчила ся в харківсьім університеті і ціла громада українських письменників (крім названих уже належав до сеї громади також поет Щоголів).

Евгеній Гребінка²⁾, голова українських байкарів, стояв також у звязи (хоч не прямій) з харківською громадою. Познакомившись з Квіткою, видав він в альманасі „Ластівка“ (Птб. 1841) твори тогочасних укр. письменників. В „Приказках“ послугував ся Гребінка також жартовливим тоном, одначе доторкнув ся в них вельми болючих сторін суспільного життя на Придніпрянщині, а перекладом поеми „Полтава“ (найбільшого московського поета Пушкіна) при всіх его недостачах показав пригідність української мови до поважних літературних творів. Альманахи,

¹⁾ Чит. до пригот. кл. учит. сем. стор. 89. Вибір стор. 191.

²⁾ Чит. д. пригот. кл. стор. 304. Чит. д. I. р. стор. 210. 212.

що стали появляти ся в Харкові, були певним доказом розбудженого літературного руху і справедливо замічав визначний сучасний критик московский Белінський, що „Харків є неначе столицею України, отже й столицею українського письменства, української прози, а особливо української поезії“. В тім часі літературного розвитку визначили ся поміж українськими письменниками особливо ще Осип Бодяньський (прибране імя Ісько Материнка)¹⁾ і Амврозий Метлинський (прибране імя Могила). Вони трудили ся на науковій ниві і научними дослідями чимало причинили ся до дальшого прояснення літературного питання і народної свідомости.

Осип Бодяньський вельми заслужив ся виданнями літописий та історичних і літературних пам'ятників, необхідних для кожного історика, археолога, етнографа, фільолога, історика української і взагалі слов'янської літератури. В наукових і критичних розвідках вказував на багатство української народної поезії і на спроможність, довести українське письменство до високого зросту.

Амврозий Метлинський²⁾ умів поміж університетскою молодезю розбудити любов до письменства і виучування народного побиту а тим самим доводив її до народної свідомости (пор. Шашкевича „Побратимови“). Любов до народности злила ся у него з романтичним ідеалізмом, що надав опісля напрям літературним і етнографічним змаганням Метлинського. Головним его трудом був збірник народних пісень, а народну словесність уважав він головним жерелом до збогачення і розвитку літературної мови. До тих поглядів прилучили ся у Метлинського всеслов'янські почування, що виявили ся перекладами з поезій чеських поетів Челяковського, Коляра, Короледворської рукописи, з сербських і польських поетів.

Київ — третє огнище літературного й умового українського руху.

Національна ідея проявила ся в українськім письменстві спершу не з повною свідомостю. Колиж у сорокових роках ХІХ ст. в літературі виступили письменники

¹⁾ ум. 1876 р. був професором слов. язиків в університеті в Москві, писав укр. вірші і „Наські українські казки“ і видавав „Чтенія Моск. Общества Истории и Древностей“, де містив також рускі літописи.

²⁾ ум. 1870 р. був професором московск. літератури в київскім а відтак у харківскім університеті. Чит. д. I р. стор. 198. Чит. д. II р. стор. 237).

широких поглядів, а одушевлене для народної поезії злучили з любовю для свого народу й умового життя Слов'янщини, проявила ся національна ідея з виразнішою свідомістю. Се досягнуто головню змаганнями української літературної трійці: Костомарова, Шевченка й Куліша і заснованого в Києві 1846 р. Кирило-Методіївського Братства.

В 1833 р. основано в Києві університет св. Володимира (після знесення Виленьського університету і Кременецького ліцея). З того часу київський університет став осередком умового життя українського, іменно, коли обняв там катедру московської літератури український учений і етнограф Михайло Максимович і розбудив науковий та літературний рух. Там заснував ся комітет для розсліду старинностей (се був почин до пізнішої Комісії для видавання істор. актів). Відтак почав Максимович видавати альманахи з розвідками про Київ та Україну. В українськiм суспільстві проявляли ся і кружляли гадки, викликувані споминами колишньої самостійности України, і розбуджували любов до української старовини. До того прилучили ся всеслов'янські змагання. В тім часі по всій Європі творили ся тайні товариства (в Італії, Іспанії, Німеччині й Росії). Сей рух проявив ся також і на Україні, і обгорнув опісля київську українську молодіж, що заснувала Кирило-Методіївське Братство.

Кирило-Методіївське Братство. Вже на два-три роки перед основанем братства св. Кирила й Методія утворила в Києві народолюбива українська молодіж заходами Куліша невеличку громаду, що задумала видвигнути з занепаду українську народність, а українських крепаків з духової і суспільної неволі. Задля того мали видавати книжки для самопізнання і наклонити освічених українських панів, щоби заводили школи по Україні. Головою сеї громади був Шевченко. Історія і відродини Слов'ян були понукою і жерелом українського панславізму київських громадян. Ідеї поем Красінського, наука Тов'яньського і месіянїзм Міцкевича неперечно зробили також вплив на київську громаду. В Києві проживали Поляки, що цікавили ся Слов'янщиною і приязно відносили ся до провідників українського руху (приязні відносини між Кулішем і Грабовським) і так серед київської громади витворила ся програма всеслов'янського зєднання, з котрою лучили змагання до просвіти на Україні і знесення крепачтва.

В 1845 р. переселив ся Костомарів до Києва (занявши катедру історії спершу в гімназії а відтак в університеті), де вже ранше зародила ся ідея українського панславізму під впливом Корсуна, Метлинського а особливо Срезнев-

ского. В Києві познакомив ся Костомарів з товаришами української громади Кулішем, Шевченком, Василем Білозерским й іншими та оповідав їм про словянські відродини. В перший день Різдва 1846 р. перетворила ся київська українська громада в Братство сьв. Кирила і Методія. Члени товариства прийняли в свою програму між иншим: організацію Словян у самостійні політичні групи на федеративній основі; знесенє крѣпацтва; релігійну свободу і терпимість; словянське богослуженє в Церкві; повну свободу науки і печати; виклади словянських язиків і літератур у наукових інститутах словянських народів.

Задля того постановили дбати, щоби на Придніпрянщині повстало як найбільше сільських шкіл, щоби було як найбільше письменних людей, а особливо щоби було письменне і тямуче жіноцтво.

Наслідком доносу увязнено десять членів сего товариства, між тими Костомарова, Куліша і Шевченка, і посаджено їх в кріпости або розіслано на урядову службу в далекі губернії. Ув'язненє членів Братства спинило розвиток українського письменства на цілий десяток літ, а їх програма лишилася невиконаною. Всеж таки в пізнійших літературних і наукових працях давних товаришів і їх наслідників проявляє ся відмінний від московського централізму погляд на розвиток літератури і словянські відносини, а ся програма опісля була в часті виконана пізнійшими змаганнями українських письменників.

Становище Шевченка ¹⁾ в літературі. Важка доля Кирило-Методіївського Братства перервала вправді діяльність єго членів, однак вони, а особливо Шевченко, Костомарів і Куліш положили своїми трудами підвалини до ширшого розвитку української літератури на основі національної свідомости. Коли перші українські письменники почали травестіями, в котрих лише злегка доторкували ся національних або суспільних обставин (як Котляревський, Артемовський й ин.), коли Квітка-Основ'яненко був лише повістярем-етнографом, незрівняним у живописи сільського життя, то Шевченко, яко поет „страждущих і обремененних“ промовив про загально-людські інтереси, відтак вперше порушив всі струни народного духа і вказав шлях до національних і просвітних відродин. Віщим духом збагнув він нашу бувальщину, прикрашувану тенденційно чернечими й козацькими літописцями, з руїн і могил вислідив духа історичного розвитку українського народу, розкрив перед світом правдиву історію і тим дав товчок до

¹⁾ Вибір стор. 259 і слід.

новітної історіографії (починають її Костомарів і Куліш), що критичними розслідами щораз нових матеріалів історичних бажає прояснити вікову темряву нашого історичного життя. Вийшовши зпоміж закріпощеного народу, відчував Шевченко тяжку долю, що гнобила закріпощений нарід, став його речником і вивів його справу перед суд цивілізованого світа. Рідним словом оживив він завмерлу народність, вплинув на визволене закріпощеного народу (хоч за життя сего не діждав ся) і спровадив українське письменство на новий шлях свідомої національної праці. Його заслуга не тільки в тім, що мільйони крєпаків визволили ся з неволі, але що вони ожили новим життям яко нарід, яко українська народність.

Се й підносить Шевченка до великого значіння світових геніїв, що своїми творами мали вплив на розвиток і культуру людського суспільства.

Відносини української літератури до народу і головні її прикмети. Виучуване народности а особливо народна поезія — були головним, живучим жерелом української літературної творчости. Задля того українська література визначала ся вже в перших починах оригінальним змістом, ладом і краскою. До сорокових років обмежувала ся українська література лише зображенням народного побиту в формі повістий, оповідань, драматичних творів або поезій в народнім дусі і не йшла дальше простого зображення. Але чим більше розбуджувала ся народна свідомість, проявляло ся змагане до висловлювання висших ідей народною мовою; більшало змагане до етнографічних дослідів, а також зацікавлене історичними переказами народу, іменно ж козаччини.

Правда, по словам Куліша в усіх наших письменників проглядає навіть скрізь сум — погода і рівновага духа, а скрізь сьміх — слези, то всеж Котляревський і Артемовський, се головні представники гумористично-сатиричної групи, до якої треба вчислити Гребінку й ин., що підіймають на глум слабі сторони тодішнього суспільства (пор. Красіцький і сучасники в польській літературі). Вони беруть староклясичні мотиви (Вергіля, Горация й ин.), або черпають також з національного жерела. Їх твори визначають ся питомим українському народови гумором, доведеним инколи до пересади (котляревщина), а при тім також вродженою українському народови чутливістю і чисто народною свіжістю (Наталка Полтавка — в польській літературі Бродзінського Wiesław). Отсей щирий, сердечний український гумор, навіяний веселістю, дав московській літературі Мик. Гоголя (Мертві

Душі, Ревізор), а не переходив майже ніколи в їдкий посьміх, сатиру (як н. пр. у московській літературі Щедрин).

Засновки чутливості, які виявилися в Наталці Полтавці, розвивають в етнографічному напрямі письменники романтично-етнографічної групи, котрих головою був Квітка (Бодяньський, Макаровський автор поеми „Наталя“, лірик Щоголів і ин.); і з любов'ю та чутем живописують етнографічний побит та моральні життєві прикмети народу.

Романтики, любителі старовини, що глядають на їхнення в могилах, тих знаках предківської слави і долі, в чарах, ворожбах й т. ин. (як Метлинський, Падурай ин.), промощують дорогу загальній течії європейських літератур (яка проявилася і в польській, і в московській літературі), романтичній ідеалізації минушини, романтичним Шевченковим поемам у початковій добі його творчості.

Відродини українського письменства вийшли із Задніпрянщини, з Полтавщини і Харківщини вийшли українські письменники згаданих трьох груп, а головними осередками літературного і духового руху були Полтава і Харків.

Під впливом цих трьох груп, як і з свого питомого ґрунту (проповіді Добриловського, Богогласник і т. ин.) виростає перший галицько-руський поет Маркіян Шашкевич і товариші, а майже сучасно з Шашкевичем образується талантик Шевченка і витворюється на Придніпрянщині — Кирило-Методіївське Братство.

Взаємини української літератури до польської і московської.
В тодішній українській літературі находимо дещо наслідкованого або перенятого з інших літератур (особливо з польської і московської), однак ці наслідкування не затирили народності, що була головною основою — все перетворювалися відповідно світоглядом українського народу. Було, правда, й чимало романтики н. пр. в ідеалізації козащини, а жерелом тої ідеалізації була головнорічкова поезія або складані народним ладом думи, в котрих давню „Гетьманщину“ прославлявано добою народної волі. Однак і ця ідеалістична романтика гляділа зв'язи з реальною історією, а пізніші українські письменники помалу визволяються з сеї романтичної ідеалізації.

На українське письменство мала також вплив польсько-українська романтична література. Польсько-українські поети (Залеський, Мальчевський, Грабовський, Гоцинський, Чайковський і ин.) вкрили славою козацьку бувальщину, а се романтичне одушеве-

лене козацьчиною вплинуло і на українських поетів, особливож відбило ся на творах Метлинського. В тогочасній українській літературі слідно також вплив Бродзінського і Міцкевича, а останній був тому близький українським поетам, бо черпав теми для своїх балад і романсів з народних пісень і переказів (баладна форма в зображуваню сучасного народного побиту особливо у Метлинського).

Наперечно й московська література мала свій вплив на розвиток українського письменства вже в перших починах, особливо на вироблене більше або менше штучних форм (вплив сей бачимо вже у Котляревського, опісля в романтичнім напрямі; Богдановича (Українця) романтична поема „Душенька“, Карамзина романтична повість „Бѣдная Лиза“, Жуковського балада „Людмила“; крім того Українець Гнідич перекладає Ілїяду, та й тепер дала Україна московській літературі Короленка). Однак зміст, прикмети стилю й основні напрями виробили ся в українській літературі незалежно від московської. Гумор, чутливість і реалізм характеризують українську літературу яко сталі її прикмети, а життєва сила українського народу, любов до народности і пробуджене національної свідомости були головними підоймами в розвитку літературної творчости українського народу.

Почини народної літератури української в Галичині припадають майже о 40 літ пізнійше (1837 р.) як на Україні, але й тут, як і там приготовляють нову добу ті самі причини.

Дбалість австрійських монархів про долю Русинів. Після першого поділу Польщі припала Австрії більша частина колишньої Червоної Руси під назвою „Королівства Галичини і Володимирії“. Руску суспільність творили тоді хлібороби, підупале міщанство і темне духовенство сьвітске, бо не було відповідних інститутів для виховання й осьвіти молодого клиру. Марія Тереса обмежує крѣпацтво і дає захист селянському стану супроти самоволі панства, звертає бачність на потребу висшої просьвіти руского духовенства і засновує у Відні при церкві сьв. Варвари духовну семінарію. Цісар Йосиф II. зніс крѣпацтво в тім самім році, коли Катерина II. завела се на Україні і звернув бачність на просьвітні потреби в Галичині. Дітям селян відкритий був вступ до всяких

шкіл, а до урядової служби приймали відповідно пристосованих людей з усяких верств суспільних. У Львові заснував сей цісар генеральну духовну семінарію, університет і на просьбу львівського єпископа Білянського заведено в університеті рускі виклади. Цісар дбав передовсім про освіту духовенства. Однак Русини не вміли сим відповідно покористувати ся, бо тодішні професори намагали ся учити мертвим язиком церковно-слов'янським, або язиковою сумішкою (церковно-московсько-польсько-рускою). Вони діставали менші плати від професорів латинських викладів. Многі добачали в руских викладах упослідження, вважаючи латинський язик чимсь вищим.

Неясне розумінє про українську мову і народність. Задля недостатчі наукових дослідів слов'янських мов не мали ані Русини, ані правительство ясного розуміння про українську народність і мову; церковщину уважали книжною рускою мовою а про народну українську мову думали деякі учені, що се говір польского язика. (В Росії уряд вважав українську мову говором московского язика). Університетські виклади в церковнім язичі або в язиковій сумішці не могли оживити української літератури і витворити національної науки. А що церковний язик не міг стати мовою щоденного життя, длятого в щоденнім житю, а навіть в проповідях уживало руске духовенство польської мови і тодішні письменники писали польським, німецьким, латинським або церковно-слов'янським язиком. Церковщина здержувала отже відродини народного українського письменства, а за весь час руских викладів на університеті не появилася в Австрії ані одна українська книжка.

Почини українського шкільництва народного. Небавом знесено рускі виклади (1808), а відтак перенесено львівський університет до Кракова, поки знов цісар Франц І. не відновив єго у Львові (1817 р.).

Спершу не розбудив сей університет наукового руху і життя, але прихильні відносини Марії Тереси і Йосифа ІІ. до Русинів були понукою до розбудження народної свідомости. Заходам митрополита Левицького і з понуки крил. Івана Могильницького повело ся визднати цісарське рішене (1818 р.), щоби в народних школах рускі діти учили ся релігії рускою мовою, тай щоби наука для руских дітей відбувала ся по школах в рускій мові; а де молодіж мішаної народности, там наука відбувала ся по польськи, але рускі діти учили ся рускої мови. А що сего розпорядку не виконувано докладно, тому заходом духовних властей засновувано парафіяльні школи,

в котрих молодіж учила ся читати (на церковних книгах) і писати кирилицею), бо із скорописю познакомив Русинів аж пізнійше Йосиф Левицький у своїй граматиці (1834 р.).

Перше просвітне українське товариство. Окрім митрополії і руских капітул у Львові та Перемишлі і Ставропігійського Інститута не мали тодішні Русини иншого заступництва. За приводом сучасного руху в инших Слов'ян (засноване Осолінеум у Львові, університет у Варшаві, „Towarzystwo dla ksiąg elementarnych“ і т. ин.) заснував за приводом еп. Левицького крил. Іван Могильницький у Перемишлі (1816 р.) перше „Просвітне товариство гр. кат. св'ящеників“ „для видавання катехичних і гомілетичних книжок для народа“. Окрім того почав І. Могильницький складати і видавати підручники для народних шкіл і поучення про повинности підданих. Правда, се товариство не проявило ширшої діяльності, однак уже сама гадка засновання єго в часах абсолютних була важною подією.

Відгомін слов'янських відродін у наддністрянській Україні. Викликані романтичним напрямом у західно-європейських літературах національні змагання і живий рух у перших двох десятирядах ХІХ ст. поміж західними і південними Слов'янами (Чехи Добровський, Шафарик, Словенець Копитар, Серб Караджич, Словак Коляр), заходи Чарноцького (Ходаковського), твори Вороніча і Бродзінського коло виучування народного духа і словесности, поява збірників українських пісень Цертелева і Максимовича та перших літературних творів на Україні, що дійшли в Галичину, викликали і тут нове житє. Спершу обмежують ся сі перші літературні проби до обсягу народного шкільництва (букварі, катехізми, шкільні правила й т. ин.), а привагідні й инші поетичні твори Йосифа Левицького й инших і мовою і змістом були лише наслідуванєм бурсацких реторичних віршів ХVІІ і ХVІІІ ст.

Досліди української історії і мови. Іван Могильницький, спорудник руских шкільних книжок, почав перший розсліджувати українську мову, написав першу „Руску граматику“ (видану недавно М. Возняком, нею користувався Йосиф Левицький) і розправу про українську мову, в котрій виразно стоїть за єї самостійністю. В альманахах видаваних у Львові появляють ся українські народні пісні а Денис Зубрицький¹⁾ звертає бачність на їх красу, але відтак у розвідці про Ставропігійську церкву, як і дальшою своєю літературною діяльністю, займає відмінне національне становище, про-

¹⁾ 1821/2 р.

мавляє за уживанєм назви „росийский“ замість „руский“ і підготовляє підвалини до об'єднательної ідеї серед галицьких Русинів. Неясне становище займає також Йосиф Левицький. Він відрізняє вправді у „Граматиці руского языка в Галиції“ виразно українську мову від московської (єму була відома Граматика Павловського й Енеїда Котляревського), але в розділі про віршоване наводить він як вірці виїмки з Державина й інших московських поетів, чим показав, що не зрозумів значіння народної літератури української.

Вплив романтизму на розбудженє національної свідомости „Руска трійця“. „Судило ся нам послідними бути“. Серед невиразних поглядів учених грамотіїв на українську мову і єї національне значінє звернула народна поезія (збірники Цертелева, Максимовича, Залеского *Pieśni ludu galicyjskiego* з замітним переднім словом) бачність на жерело живучої води для відродін українського народу. За приводом польської молодєжи, що лучила ся в кружки для народної праці, зложила ся у Львові¹⁾ „Руска трійця“ (Маркіян Шашкевич²⁾, Іван Вагилевич і Яків Головацький³⁾), як єї опісля назвали інші товариші, а відтак ширша громада студентів заснована головно заходом Шашкевича, що був душею сеї громади, щоби працювати над відродинами народної літератури і просвітою народу. Ще як слухач філософії (нинішня 7 і 8 кл.) познакомив ся Шашкевич з світлими людьми (Поляком слов'янофілом Василевским, Вацлавом Залеским і Чехом Кавбеком) і від них, як і на основі дослідів у бібліотеці Осолінських, дізнав ся про відроджену Слов'яньщину. Тоді дістав у руки Граматику Павловського, Збірник пісень Максимовича й Енеїду Котляревського і зразу відчув значінє народної літератури та зрозумів, що для всеї України-Руси треба одної літературної, але живої народної мови. Тим способом зразу найшов Шашкевич певну дорогу до розвитку українського письменства, від якої ученого Івана Могицьничкого відтягало єго змаганє — ратувати повагу української мови зближенєм до церковщини, а Йосифа Левицького поетичні вірці московської літератури. Отже хоч так слабо бив народний живчик, хоч такі люди, як проф. Лодій, Венедикт Левицький і т. п. не мали зрозуміння для живої народної мови, всеж за впливом Придніпряньщини і таких Слов'ян як Копитар, Караджич та за прикладом Чехів появляють ся нові змаганя. Вже Іван Могицьничкий.

¹⁾ 1821/2 р. ²⁾ Вибір стор. 235—259. ³⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 347—348 Чит. д. I, р. стор. 69.

пише розвідку про українську мову і її самостійність, однак головна заслуга належить ся Шашкевичеві, що вказав певну дорогу.

Почини народної літератури. Вступивши до духовної семінарії¹⁾, став Шашкевич душею семінарської молодези, що звернула ся до вивчення рідної мови, літератури й історії. Здобувши собі освіту власною пильністю і познакомившись з живою народною мовою на основі устної словесности і придніпрянських письменників та із слов'янськими літературами, одушевив він товаришів до народної праці. Спершу складають вони рукописний збірник під впливом романтизму і народних пісень п. з. „Син Руси“ (1833), в котрім були й вірші Шашкевича. Небавом пустив він у світ стишок „Голос Галичани“²⁾ чистою і звучною народною мовою, що був справдішньою „зірницею розсвіту“ по довгій темряві на ниві рідного письменства, „зробив цілковиту перемену на землі Галича і збудив Русь з глибокого сну“, як каже Миколай Устиянович. Се був наглядний доказ, яким має бути українське письменство, коли має стати живим і народним.

Сегож року виголосив Шашкевич у семінарськім музею „слово до питомців“ в прияві настоятелів і гостей перший раз живою народною мовою (доси виголошувано такі промови польською або латинською мовою, рускі владики писали архієрейські послання до духовенства польською або латинською мовою, а деколи послуговували ся німецькою), а відтак із своїми товаришами виступив у львівських церквах з проповідями в живій народній мові. Між тодішньою молодезю стало отже будити ся змагане, щоби серед суспільства вводити рідну мову, просвічувати нарід і задля того воскресити українське письменство в Галичині. Але хоч Шашкевич вказав уже просту дорогу рідній літературі, проявляють ся ще супротивні схолястичні змаганя. Йосиф Левицький печатає переклади деяких балад Шіллера і Гетого слов'янсько-руською сумішкою, а Лисинецький віршований опис Дунайської повени „Воззрѣніе страшилища“. Михайло Максимович, оцінюючи сї твори, висловив, що їх мова ані українська, ані білоруска, ані московська, але штучна мішанина церковно-руська і радив вчити ся мови з народних пісень.

Щоби оживити найширші верстви суспільства, загадав Шашкевич видавати часопись, але не досягнувши дозволу, постановив видати альманах „Зоря“. Однак і тут

¹ 1823/4 вже другий раз — перший раз 1829.
написаний в 66-ті уродини цїсаря Франца І. 12. лютого 1835.

цензурні перепони спинили діло і аж заходом Головацького, котрий в Пешті кінчив тодішню „низшу філософію“ (нин. 7. і 8. кл.), повело ся сей альманах із значними пропусками і новими додатками видати п. з. „**Русалка Дністровая**“ в Будимі 1837 р. (на Угорщині).

Щоби видатнійше зазначити самостійність живої народної мови, впровадили видавці „Русалки“ на місце змосковщеної, ніби церковної правописи, зближену до етимологічно-народної, правопись після взірця сербської правописи Вука Караджича (славист Копитар і Грім а також Срезневский признали Вукову правопись найліпшою і взірцевою поміж словянськими). Однак чиста народна мова і фонетична правопись стали причиною конфіскати зовсім невинної „Русалки“, котру забрала львівська цензура¹⁾ (лише 100 екз. дістало ся через Відень в Галичину). Повторили ся тут подібні події, як у сербській літературі у XVIII. ст. Старші люди поміж тодішніми Русинами були похожі на ту „словено-сербську школу“, що писала мішаниною сербско-церковною і завзято напала на Вука, що впровадив до письменства живу народну мову і відповідну народній звучній правопись. В Галичині справа була ще трудніша. Русини 30-их років не вміли народної мови і писали штучною мішаниною руского, церковного і польського язика. Крім того не вміли рускої скорописи а писали печатним почерком кирильским вельми трудним. До того ще й Йосиф Левицкий накинув ся завзято на „Русалку“, що не держить ся єго граматики, похваляв конфіскачу і назвав правопись „Русалки“ „дикою“ а єї видавців глумливо „руськими естетиками“. Знайшло ся і серед нашого суспільства чимало таких, що цурали ся сею „невидацьчиною“ і докоряли Шашкевичеви.

Однак та дрібна частина накладу „Русалки“, що дійшла в Галичину через Відень, зробила тут рішучий перелом у поглядах про руске письменство і єго національну задачу та стала почином до позитивної роботи для всеї України-Руси і найшла відгомін у відозві Максимовича з нагоди виходу „Русалки“ „про оден український язик від карпатских гір до задонських степів і берегів Кубани“. Так виявив ся на перших письменниках у Галичині з одного боку вплив відродін словянських літератур і письменства Придніпрянщини, а з другого боку сучасний рух між поль-

¹⁾ Цензором був тоді Венедикт Левицкий, проф. теології в львівській університеті, приятель Зубрицького і прихильник єго поглядів.

скою молодезю в Галичині і новочасна доба польської літератури (Бродзінський, Гоциньський і ин.).

В творах „Русалки“ проявився не тільки вплив сучасного романтизму (розправа Вагилевича о піснях, Шашкевича казка „Олена“ й т. ин.), але й сучасної української і польської літератури (Шашкевич перекладає опісля Гоциньського *Zamek kanjowski*). Шашкевич вважає задачею літератури: ширити просвіту в усіх верствах народу, розвивати письменство на народній основі і розбуджувати народну свідомість поміж Русинами. Се була його програма позитивної праці для народу і задля її здійснення починає він перекладати Євангеліє народною мовою та укладає Читанку для дітей. Вправді не повелося йому за короткий час свого життя перевести сю програму, однак велика його заслуга в тім, що він перший віщим духом ясно зрозумів ідею національної самостійності й окремішності Русинів, сам нею живо перенявся, натхнув своїх товаришів та вказав шлях, яким треба простувати до національних відродин і культурного розвитку українського народу.

Крім Вагилевича й Головацького визначився зпоміж Маркіянового кружка Микола Устиянович,¹⁾ опісляж Антін Могилянський²⁾, а Йосиф Лозинський видав цінну книжку „*Ruskoje Wesilje*“, латинськими буквами, котрих непригідність в українськiм письменстві виказав з великим талантом Шашкевич у брошурі „*Azbuka i Abecadlo*“. Але передчасна смерть Шашкевича (1843 р.) була великим нещастям для успішного розвитку українського письменства, бо народний дух між молодезю остигає а літературна діяльність помалу слабне³⁾.

Конституція розбуджує нове життя. Події 1848 р., а особливо надана цісарем Фердинандом І конституція, знесене панщини, проголошена рівноправність і повна свобода всіх народностей в Австрії, розбудили нове життя поміж Русинами. Заснована у Львові „Головна Руска Рада“⁴⁾ мала дбати про національні потреби і права Русинів (при заснованю віддано честь заслугам М. Шашкевича а у відозві до Русинів признано український нарід самостійним поміж слов'янськими). На петицію

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 183. Чит. д. І р. стор. 4. 200. ²⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 285. Чит. д. І р. стор. 182.

³⁾ Появляють ся ще у Відні Ількевича „Галицкі приповідки і загадки“, альманах „Вѣнокъ“ в 2-ох частях виданий Головацьким і дещо нинше.

⁴⁾ 2 мая 1848 р.

тогож товариства до цісаря Фердинанда наспіло рішене, що в народних школах по громадах чисто або переважно руских будуть учити в рускій мові; на львівськім університеті основано катедру рускої мови й літератури, а в гімназіях східної Галичини заведено науку рускої мови яко обовязкового предмету для всіх учеників¹⁾. Відтак деякі з польської шляхти руского роду при участі деяких Русинів скликали „Руский собор“²⁾, щоби „в згоді і єдності з польським народом дбати про розвиток рускої народности і руских шкіл“, а майже сучасно зібрався в Празі Словянський зїзд (Головна Руска Рада вислала там своїх відпоручників), де Русини завязали з Поляками федерацію на основі рівноправности рускої мови з польською в урядах і школах і рівноправности обох обрядів. Однак зїзд задля політичних подій не закінчив нарад і не затвердив польско-рускої угоди.

„Собор руских учених“. Гал. рус. Матиця. Народний Дім. Ставропигійський Інститут. За приводом М. Устияновича і заходом Івана Борисикевича зібрався у Львові „Собор руских учених і любителів народної просвіти“ (більш сотні) та установив правопись і письмо для української мови, признаної самостійною і окремішньою від польської, московської і церковно-словянської. Головацький пояснив науково се становище рускої мови в прочитаній на зїзді Розправі о южнорускім язичі. Се була перша ширша виява галицьких Русинів, що бажали на народній основі розвивати свою національність і літературу. Засновано у Львові також товариство для видавання просвітно-популярних і шкільних книжок „Галицько-руська Матиця“ (на взір чеської) і постановлено збудувати Народний Дім (18. жовтня 1851 р. положив цісар Франц Йосиф угольний камінь під будову), що мав бути огнищем народного житя, науки і просвіти, містити музей, бібліотеку, бурсу і займатися науковими виданнями. Доси бо осередком духового житя був „Став-

¹⁾ аж до 1857 р., а від того часу аж до 1868 р. була українська мова згідно обовязковим предметом (кождий ученик мав учити ся або української або польської мови); з 1868-им р. став польський язык обовязковим предметом для всіх учеників польських гімназій в цілій Галичині. Опісля на основі кр. закона стала вводити Рада шк. кр. поступенно обовязкову науку української мови в гімназіях з польсь. викл. мовою, котру тепер знесено.

²⁾ Органом Собора був Руский Дневник, видаваний Ів. Вагилевичем, але по двомісячнім істтованю перестав виходити.

ропигійський Інститут", перетворений цісарем Йосифом із старинного братства. Мав він однак більше релігійні і гуманітарні задачі, а притім мав ширити просвіту між народом (печатня, книгарня, бурса, музей). Вплив поваги членів сего інститута й їх книжних поглядів відбився і в тогочасній літературі.

Прояви живійшого народного і літературного руху. Сі події розбудили більше духове й літературне життя в Галичині. Починають виходити часописи¹⁾, хоч в них небогато появилося самостійних цінніших творів літературних. Появляються перші почини наукових дослідів української мови й літератури **Якова Головацького** (Грамматика руского язика, Розправа о южнорускім язичі і Три вступні преподаваня о рускій словесности), котрий по смерті Маркіяна був душею тодішнього літературного руху і яко професор української мови й літератури в університеті давав провід у літературній роботі. Виходять також книжки господарского змісту, шкільні учебники, принагідні вірші і т. ин., однак не виступає ні оден видатніший талант, ні оден більшої міри письменник, що умів би так одушевити суспільство як Шашкевич. Окрім **Львова**, що був осередком духового й літературного життя Русинів, появляється дещо в Перемишлі (причинила ся до того заснована еп. Снігурским печатня а також цінна бібліотека при єпископ. капітулі). Появляються там календарні альманахи п. з. „Перемишлянинъ“ з історичними розвідками **Антоня Добрянського** і поетичними творами, альманах богословів „Лірвак знад Сяну“ й т. ин.).

Об'єднательний напрям у галицко-рускім письменстві. **Денис Зубрицький.** Під впливом реакції в часі абсолютного міністерства Баха завмирає національно-політичний рух між Русинами, а в літературі виступає виразно „об'єднательний“ напрям, що змагав до витворення „общеруского літературного язика“, до зближення й асиміляції української письменної мови з московскою під впливом професора університету в Москві **Погодина**, що обїздив словянські краї, був кілька раз у Львові і навязав зносини з Зубрицьким а відтак з Головацьким, Вагилевичом і ин. Заходами Зубрицького утворив ся цілий кружок прихильників „об'єднательної ідеї“ (Погодинская

¹⁾ У Львові „Зоря Галицка“ (літерат. політ. тижневник), політ. часопись „Новини“, перетворена в літерат. часопись „Пчела“ і урядова часопись „Галичско-рускій Вѣстникъ“ з літерат. додатком „Отечественный Сборникъ“.

колонія галичско - русская), для котрого жива народна мова була „чужим, областним наріччєм галицької черни“, або „говоромъ пастуховъ“, як висловював ся глумливо Д. Зубрицкий.

Починають ся рішучі змаганя, щоби завести московщину в літературі галицьких Русинів. Зубрицкий видає московскою мовою науково написану „Історію Галицько-Володимирского княжества“; накладом Галицької Матиці виходить язиком зближеним до московщини „Историческій Сборникъ“, в котрім виступає молодий ученик і прихильник Зубрицкого **Антін Петрушевич** з цінними хоч вельми роздробленими історичними й археологічними розвідками. Появляють ся й інші видання московщиною, а навіть „Зоря Галицька“¹⁾ дістає ся в руки Погодинської колонії. Сі письменники т. зв. „староруської школи“ полишили дорогу витичену М. Шашкевичем до розвитку українського письменства і народности, а звернули ся до мертвого напряму і язикової сумішки. Вони не бачили ні у себе дома справдішнього жерела московської літератури, ані не брали ся до живої сторони сего письменства, яка проявляла ся самим стилем, реалізмом і новими ідеями у таких письменників як Пушкін і Микола Гоголь, вони не розуміли ані змісту ані характеру московського письменства. Змаганями тих письменників почало в Галичині а також на Буковині й Закарпатській Русі витворювати ся письменство, що зовсім відстало від живої народної мови української і ввело язикову сумішку, котрої основою є церковно-словянський язик з примішкою уквайнських і московських висловів і форм (в писаннях Д. Зубрицкого, Я. Головацкого, Б. Дідицкого й ин.). А також змістом не зображувало се письменство живого народного життя і остало мертвим плодом.

Об'єднательний напрям мав некористний вплив на розвиток українського письменства в Галичині. Горстка об'єднательів під проводом Дениса Зубрицкого, як пише сучасний дописець в „Зорі“ (1854 р.), „набрала в свої груди воздуха сіверного і ним завіяла по ниві нашої літератури так, що гнеть сам по ній сніг і лід оказав ся і чути дали ся єно голоси, які чути ся дають на полях, коли метельниця зашумить. Умовкли перед голосом тих метельниць жайворонки і соловії що по розблиснувшій весни нашої літератури. Мороз перейшов по жилах і костях

¹⁾ редакцію обняв 1853 р. Богдан Дідицкий, найдіяльнійший письменник школи Зубрицкого, опісля редактор „Слова“, уважаний тоді міродатним на Русі критиком. Писав поеми, історичні, філільогічні й ин. розвідки невеликої стіймості.

Русинів. Розпука їм серця розривала, бо думали, що по тій красній і так короткій весні вічна настане зима“. І справді письменники Маркіянового кружка, Головацький і Устиянович, затихають на якийсь час, відтак намагаються писати мовою зближеною до московщини, а Вагилевич пише лише по польськи.

Реакція против обединительного напрямку. Однак зерно кинене Маркіяном не пропало марно. Обединительне змаганє, що викликало серед українського суспільства розлад і дало почин до завзятої боротьби, не встигло запаморочити всіх умів. Починає будити ся придушена обединителями народна свідомість. Микола Савчинський стає на чолі редакції „Зорі Галицької“ з заявою, що вона „скине шати і пута чужі і прибере ся, як повинна, „по руски“, а головними помічниками являються ся **Плятон Костецкий** і два молоді поети **Ксенофонт Климкович**¹⁾ і **Евгеній Згарский**, що ще в 1851 р. заснували між станиславівською молодезю „руський Гелікон“ і допавши альманаха „Вінок“, постановили працювати для письменства на народній основі (заохочені проф. Концером і Василем Ільницьким). Се були почини нового літературного житя, що овіяне животворним духом відродженої з кінцем 50-их років літератури на Україні, попило знов широкою струєю і забезпечило дальший розвиток письменства в Галичині на народних основах.

Віднова діяльності українських письменників 60-их років. **Петербург осередком духового і літературного руху.** Важка доля Кирило-Методіївского Братства спинила на ціле десятилітє розвиток письменства на Придніпрянщині. Однак по смерті царя Миколи I. (1855 р.) і вступленю на престіл Александра II. повіяло свободнішим духом. Почали ся внутрішні реформи в самодержавнім царстві, підготовляло ся знесенє крѣпацтва, одно з головних змагань Кирило-Методіївского Братства, прийшло помилуванє і визволенє для українських письменників. Костомарів, Куліш а опісля і Шевченко вертають з вигнання і поселяють ся в Петербурзі. Вже з 1856 р. починає ся нова діяльність українських письменників, живійша і ширша як вперед, а головним єї осередком стає Петербург.

Поворот Шевченка з 10-літньої неволі і єго нові твори, написані в остатних роках заслання, поява М. Вовчка, натхнули українську громаду в Петербурзі новим духом, оживили

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 164.

новими надіями і були понукою до дальшої роботи народної в напрямі зазначенім програмою Кирило-Методіївського Братства. Костомарів видає історичні монографії, Куліш засновує там власну печатню і видає „Записки о Южной Руси“, „Чорну Раду“, Проповіді Гречулевича, Оповідання М. Вочка, і стає головним керманучем літературних змагань і українського руху. Діяльність Петербурскої української громади оживила давні осередки українського життя: Харків, Полтаву і Київ, крім того Чернігів (Глібів, Чернігівський Листок), де виступають молоді або відзивають ся давнійші письменники. В Харкові виступає давнійший уже поет **Яків Щоголоїв**¹⁾, на чолі народного руху в Полтаві стає Пильчиків а побіч него Кониський й інші, в Києві провідником українського руху виступає В. Антонович з Тадеєм Рильським. Виданими архівними материялами і цінними розвідками пояснив Антонович основні питання суспільного і політичного ладу на Україні в історичнім розвитку (церковні справи, козаччина, міщанство, селянство, гайдамаччина — вельми цінні єго безіменно видані „Бесіди про козацкі часи на Україні“, в Чернівцях 1897 р.).

Головним огнищем українського письменства стала „Основа“, науково-літературний місячник, зложений 1861 р. в Петербурзі Василем Білозерським (шурином Куліша). Окрім **Костомарова**²⁾, **Куліша**³⁾ і (з початку також **Шевченка**), **Максимовича**, **Ол. Навроцького**⁴⁾, **Марка Вовчка**⁵⁾ і **Білозерського** зібрала ся коло Основи ціла громада нових українських письменників, як: **Глібів**⁶⁾, **Стороженко**⁷⁾, **Кулішева** (псевд. Ганна Барвінок)⁸⁾, **Руданський**⁹⁾, **Кониський**¹⁰⁾, **Мордовець** й інші. Протягом дволітнього існування подала **Основа** окрім поетичних творів, оповідань, повістей, споминів, українською а в части московскою мовою багато

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 330. Чит. д. I р. стор. 224, 229, 234. Чит. д. II р. стор. 253.

²⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 273.

³⁾ Чит. д. I р. стор. 11, 29. Чит. д. II р. стор. 41, 113. Вибір стор. 317—353.

⁴⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 226.

⁵⁾ Чит. д. II р. стор. 14. Вибір стор. 353—376.

⁶⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 302, 308, 309, 323, 349, 353. Чит. д. II р. стор. 212, 214, 221. Чит. д. II р. 228, 246.

⁷⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 44, 93, 96.

⁸⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 71.

⁹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 270, 292, 303. Чит. д. I р. стор. 188, 192. Чит. д. 2 р. стор. 204, 236.

¹⁰⁾ Чит. д. I р. стор. 1, 230, 237, 241. Чит. д. II р. стор. 162, 251. Вибір стор. 410—444.

історичних, етнографічних, економічних й інших розвідок. Наукові розвідки появлялися в московській мові, хоч деякі історичні і літературно-критичні печатано по українськи. Рух літературний не обмежався тепер до самої белетристики, як давніше, але розвинувся на ширших основах і перейшов і на наукове поле, а крім того навіязано літературні і суспільні взаємини з австрійськими Русинами. Навіть Дідицький і Головацький стали печатати в „Слові“ і в альманаху „Галичанинъ“ також твори українських письменників Куліша, Кониського, і то Кулішевою правопису.

Вправді перша проба народної самосвідомості, зроблена Кирило-Методіївським Братством, була перервана, але вона доторкнулася вельми важних питань: відносин Придніпрянщини до Слов'янщини, самостійності кожного слов'янського народу, народної просвіти і свободи видавання всяких літературних творів. Надія знесення крпацтва спонукала думати про народну просвіту і культурне дви́гнене українського народу. Ся гадка раз кинена зродила се нове змагання до природної прояви національної свідомості поміж освіченими Українцями, так зване українофільство. Се змагання знайшло вираз в „Основі“ і в тім руху, що коло неї розбудився, а велика її заслуга не лише в тім, що викликала нові таланти і стала промощувати дорогу українській мові і в науковім письменстві, але й в тім, що заговорила про потребу української мови в школі, науці, в церковній проповіді, у всенародній просвіті, в суді і законі.

Куліш почав оповідати історію України не лише популярним ладом (Хмельницина, Вигівщина), але й науковим („Історія України“), видав історичну повість „Чорна Рада“, оцінював критично становище Котляревського, Квітки, Шевченка й інших і тим показав пригідність української мови і до наукових писань. Такі знавці слов'янської філології, як Востоків і Срезневський, похвалили зроблений тоді Морачевським український переклад Нового Завіта і признали, що українська мова знаменито видержує сего рода пробу й усуває всякі сумніви про спроможність — виразити висші почування серця, чого певним доказом могли стати видані та в значній частині самим написані „Проповіді Гречулевича“¹⁾. Однак тодішнє українське суспільство за мало було підготовлене, щоби зрозуміти потребу, зробити українську мову літературною, пригідною для всіх галузей науки. Навіть самі керманичі кружка українських письменників,

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 176.

згромаджених коло „Основи“, не зовсім ясно зрозуміли свою задачу. Костомарів добачав у сім змаганю багато штучного. Він признавав вправді потребу такого змагання для австрійських Русинів і культурного їх двигнення, але на Україні призначував українській мові лише місце в популярній літературі.

Змаганє до всенародної просьвіти. Недільні українські школи.

При всій хиткості і неясности поглядів, робота тодішніх українських письменників о стілько поступила вперед, що вони признавали пригідність української мови для розповсюдження всенародної просьвіти. Таким способом побіч зображаючо-етнографічного напряду (пізнанє українського народу і зображенє народного життя в літературних творах) проявив ся і просьвітний напрям (популярна література). Сей останній напрям, викликаний надїями на знесенє крѣпацтва, піддержували заходи коло заснованя народних шкіл на Україні (так зв. недільних).

Поле початкової науки на Придніпрянщині лежало облогом. Крѣпаки коротали в темноті своє жите аж до знесеня крѣпацтва (19. лютого 1861 р.). Церковне начальство стало також заводити духовно-приходські школи при церквах, де діти вчили ся головнo церковної грамоти; однак сі школи були більше на папері, та й там, де вони дійсно були, ведено науку дуже лихо і то московскою мовою.

Надїї на знесенє крѣпацтва спонукали щирих приятелів селянства, подумати про засновуванє народних шкіл. Спершу студенти київського університету кинули ся „йти в народ“, засновувати недільні школи¹⁾ і нести просьвіту, а сих горячих патріотів-прихильників просьвіти прозвано „хлопоманами“. До сего кружка пристали деякі зпоміж правобережної шляхти, а між тими хлопоманами визначили ся особливо **Володимир Антонович** (опісля професор історії в київскім університеті) і **Тадій Рильський**, економіст, обидва учасники літературної роботи в „Основі“. Небавом появили ся українські недільні а також і щоденні школи в Києві, Полтаві й інших містах та й по селах. Не тільки студенти університету, але й старші люди і жінчини стали в тих школах подавати науку. Задля недостатчі українських шкільних книжок давали читати українські книжочки, звані „метеликами“ (вибір з творів Шевченка, М.

¹⁾ в недільних школах відбувала ся наука від 11 до 3-ої години. — В західній Європі вже медиолянській архієпископ сьв. Кароль Боромей впровадив недільні школи в XVI ст., відтак „братя шкільні“ у Франції в XVII ст.

Вовчка, Оповідання з сьв. Письма Опатовича і т. ин.), а московські учебники пояснювано українською мовою. Показала ся потреба українських шкільних книжок. Куліш видав Граматку (Буквар), Шевченко Буквар, Кониський Арифметику, а заходом Костомарова починають збирати фонд на видаванє українських шкільних книжок і для початкової просвіти. Українські письменники почали видавати популярні книжочки, що розходили ся між народом тисячами примірників.

Спершу і міністерство просвіти і московські учені відносили ся прихильно до сих змагань Придніпрянців, в Києві засновано учительську семінарію для підготовленя учителів для українських шкіл, а московські й українські педагоґи виказували потребу, послугувати ся в народних школах українською мовою побіч московскої, однак небавом все змінило ся.

Неприхильний зворот. Заборона українських шкіл і книжок. Упадок „Основи“. Вже від 1862 р. зазначив ся в Росії виразно зворот неприхильний дальшому розвиткови українського руху. Недільні школи в Київщині закрито а відтак (1863 р.) заборонено видавати українські шкільні і популярні книжки.

Московські часописи, що спершу прихильно відносили ся до українського руху, почали в т. зв. українофільстві добачати „польську інтриґу“, навіть „нігілізм“ і „сепаратизм“, себто намір відорвати Україну від Росії а українську мову називали „передражнюванєм“ народної мови, попсованою польщиною. Духовні власти київські виступили також проти народної просвіти в українській мові, добачивши в тім вільнодумство, і домагали ся передачі народних шкіл в руки духовенства. Цензура дістала порученє, не пропускати українських рукописий призначених для шкільної науки і народної просвіти, а тим способом не побачили сьвіта заходом Костомарова підготовлені шкільні і просвітні книжки, ані переклад Нового Завіта **Морачевского**¹⁾ а Сьв. Синод заборонив видавати українські книжки реліґійного змісту і говорити церковні проповіді по українськи.

Так з 1863-им роком замовкла на Придніпрянщині рідна мова в народних школах і перестала виходити „Основа“, головне огнище, що оживляло літературно-просвітний рух. До упадку „Основи“ окрім ворогованя

¹⁾ Сей переклад дозволено що й до 1907 р. напечатати в Росії. Повний переклад сьв. Письма українською мовою, довершений П. Кулішем, Ів. Нечуєм-Левицким і Ів. Пулюєм у Відні 1903 вийшов накладом англійського біблійного товариства.

цензури причинили ся ще й інші, внутрішні причини. „Основа“ при великім значіньї мала й деякі недостатки: весь духовий і літературний рух основував ся більше на неясній любови до рідного краю і народу (українофільство), як на означеній мисли про особисту й суспільну свободу і свободу наукових дослідів. Українська інтелігенція слабо пособляла „Основі“, що не могла удержати ся, і тому з початком 1863 р. перестала виходити, а за нею заснований Глібовим Чернигівський Листок, котрий також містив твори українською і московською мовою. Упадок „Основи“ спричинив застій у письменстві; в 1864 р. появил ся ще цінний збірник **Номиса** „Українські приказки“, а відтак протягом ділого п'ятиліття не вийшла в Росії ні одна поважна книжка українською мовою.

Оживлене духового розвитку і письменства в Галичині. Надана в Австрії конституція¹⁾ розбудила також Русинів у надністрянській Україні до нового умового життя, хоч Русини спершу не уміли відповідно покористувати ся тими свободами для свого національного і культурного розвитку. Не всі зрозуміли се, що конституція дає їм спроможність розвивати своє життя і письменство на народних основах яко народу українського і що розвиток Русинів на тих основах може улекшити досягненє тих прав, того становища, яке мають інші австрійські народи. Змаганє Д. Зубрицького до витвореня „общеруского літературного языка“ викликало замішанє в поглядах на основі української народности, мови й літератури, недовірчивість до власних сил відвертала від позитивної праці. Тим способом частина суспільства відстала від українського народу, а до московського не пристала і витворила в письменстві яzikову мішанину, котру московський учений Пипін назвав „особый русский языкъ“.

На чолі літературного руху в Галичині стає **Богдан Дідицький** і громадить около 50 письменників давних і нових (в альбумі „Зоря Галицкая“ і заснованій ним часописи „Слово“, та видаванім спільно з Головацьким літературнім збірнику „Галичанинъ“). Появляють ся й окремо доволі численні поетичні твори видавані заходом Дідицького, однак окрім поезій **Миколи Устияновича** (виступив ще 1836) й **Осипа Юрія Гординьського-Федьковича** (1861 р.) не зобразили сі письменники справдішнього життя українського народу, не доторкнули ся живих питань суспільства а списані яzikовою мішаниною, не могли заґріти і розбудити в широких верствах народної сьвідомости.

¹⁾ 25 цвѣтня 1848 р.

Колиж у руки української молодези дістали ся українські видання (Кобзар Шевченка (1860), Оповідання М. Вовчка, „Записки о Южной Руси“ й Чорна Рада Куліша, Основа і т. ин.), тоді вона побачила там справдішнє народнє житє, цінні літературні твори та взірці популярного письменства і задумала повести письменство тою дорогою, як на Придніпрянщині. „Основа“ з іменами знатних письменників викликала в наддністрянській Україні незвичайнє вражінє. Слава Шевченка проникла сюди, а єго пам'ять стала молодіж сьвяткувати яко народнє сьвято. Звернули на себе бачність молодези і твори придніпрянських письменників, що визначали ся більш сьвідомими почуваннями до народу, безперечною літературною стійністю, виробленою формою і чистою народною мовою, чого не могло проявити наддністрянське письменство. Навіть Дідицький і Головацький не могли оперти ся оживляючій струї українського літературного руху і спроставджували та розповсюджували українські видання.

Літературна діяльність Русинів-народовців. З початком 1862 р. заснувала Громада української молодези у Львові „Вечерниці“, літературний тижневник (такі громади були і по інших містах), що став небавом огнищем літературного й умового житя Русинів з виразним народним напрямом. Окрім редактора **Федора Заревича** (що поміщував там свої повісти й оповідання, писані не без таланту, але прихватком) і поета **Володимира Шашкевича** (Маркіянового сина)¹⁾ приступили до сего кружка, прозваного „вечерниками“, **Ксенофонт Климкович**, **Евгеній Згарський**, **Данило Тячакевич** (Будеволя), **Анатоль Вахнянин** й інші та буковинський поет **Осип Юрій Гординський-Федькович**. Крім того появляли ся у „Вечерницях“ перепечатки з „Основи“ або й нові твори Куліша і лише з рукописий відомі твори Шевченка. Після упадку „Вечерниць“²⁾ (задля неточности і недостачі материяльних засобів) засновує Климкович літературно-політичний місячник „Мета“, видаваний на лад „Основи“ з дзєвникарским талантом і виразною сьвідомостю народною, а побіч того „Руську Читальню“ (де поміщував переклади українською мовою белетристичних творів придніпрянських письменників, перекладані з московської мови (Квітки, Гребінки), або й польських). За „Метою“³⁾ появилася літературно-наукова часопись „Нива“⁴⁾, а за нею „Русалка“⁵⁾.

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 228. Чит. д. II р. стор. 238.

²⁾ „Вечерниці“ перестали виходити з початком 1863 р.

³⁾ „Мета“ виходила від 1863—65.

⁴⁾ під редакцією Костя Горбала лише оден рік 1865.

⁵⁾ під ред. В. Шашкевича не цілий рік 1866.

В усіх тих виданнях брав живу участь Куліш і деякі інші придніпрянські письменники (Кониський); в них проявляло ся виразне змагання молодих наддністрянських письменників — писати, як нарід говорить, працювати для просвіти, освідомлення і двигнення народу і тому звали ся вони „народовцями“, а що удержували літературні і духові взаємини з придніпрянською Україною і тамашними письменниками, прозвано їх також „українофілами“.

Ідеї Русинів-народовців пособляв заснований при товаристві „Руска Бесіда“ заходами віцемаршалка сойму Лаврівського „Руский народний театр“ (1864), що по цілім краю виставляв твори майже виключно придніпрянських письменників: Котляревського, Квітки, Шевченка, Стороженка й інші (задля недостатчі драматичних творів гал. руских), опісля твори Івана Гушалеви́ча ¹⁾, Ільницького, Воробкевича й ин. або перерібки з європейських літератур приладжені для театру Кс. Климковичем, Остапом Левицьким й ин. Театр будив тим способом у ширших верствах суспільства народну свідомість.

До змагань молодих письменників (званих „вечерниками“ і „метниками“), оживлених бистрою струєю сучасного літературного руху на Придніпрянщині пристав **Павлин Свенці́кий**, родом Поляк (що належав до київських „хлопоманів“) і поміщував під прибраним іменем Павло Свій поезії, повісти, драми (оригінальні і переклади) в українських часописах а в польських переклади з Шевченка, Вовчка і Федьковича. До сеї спільної роботи стають також старші люди: історики **Василь Ільницький** ²⁾ та **Ізидор Шараневич** ³⁾, з давнійших письменників відзиває ся у виданнях народовців Микола Устиянович а на Буковині появляють ся нові таланти, (побіч Федьковича) поет **Ізидор Воробкевич** (Данило Млака). **Осередком** літературного руху в **Наддністрянщині** був **Львів**, але також у **Перемишлі** і **Коломиї** появляють ся деякі українські видання.

Успіхи народовців спонукали і старших письменників більше дбати про нарід. Появляють ся популярні часописи і книжочки писані доволі чистою народною мовою ⁴⁾.

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 352.

²⁾ Чит. д. приг. кл. ст. 177. Чит. д. I р. стор. 129. Чит. д. II р. стор. 87, 90.

³⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 121. Ч. д. II р. стор. 75.

⁴⁾ Дідицький видає *Листи до Громад*, популярний додаток до „Слова“, *Попель* часопись Неділя, Іван Наумович дрібні книжочки популярні, Сев. Шехович — *Письмо до Громад і Народні Читанки*.

Однак старші наддністрянські письменники старалися писати народною мовою лише для простого народу, а для освіченої верстви суспільства намагалися витворити „общеруский літературний язык“ і зблизити наше письменство до московського. Се було приводом до суперечок з молодими письменниками, що в своїх виданнях придержувалися чистонародної мови, а до того вернули в правописи до засади поставленої М. Шашкевичем та за прикладом придніпрянських письменників прийняли т. зв. „кулішівку“, щоби і з того боку забезпечити окремішність і самостійність української мови. Почалася завзята суперечка по часописах, як звичайно говорено, „за букви і правопис“, але в дійсності розходилося тут о засаду, о самостійний розвиток української мови й літератури на народних основах.

Сі два напрями проявилися виразно на загальних зборах Галицько-руської Матиці, скликаних по 14-літнім застою (1864 і 1865). Народовці під проводом Степана Качали домагалися у виданнях Матиці введення народної мови і фонетичної правописи, коли тимчасом професор української літератури в університеті, Головацький, недвозначно висловив потребу зближення до московської мови і літератури, так само як і в своїх університетських викладах послуговувався мовою сумішкою і тим знеохотив українську молодіж, що перестала вчати на його лекції.

З того часу почала „Галицько-руська Матиця“ (що за сім літ не видала ні одної книжечки) видавати чвертьрічник „Науковий Сборникъ“ (перемінений опісля на „Литературный Сборникъ“) при головній участі Головацького, Дідицького, Петрушевича, М. Устияновича, Гушалеви́ча й інших мовою зближеною до московщини. Окрім згаданих видань служив сему „объединительному“ напрямові тижневик „Боянь“. В підмогу тим виданням ішли засновані у Відні Ливчаком „Золотая Грамота“ (з Страхопудом, гумористичним листком) і „Славянская Заря“, видаваних майже чистою московщиною, а до їх редакції заманено навіть Кс. Климковича.

Се „объединительне“ змагання тих видань проявилось як раз тоді, коли славний письменник Тургенєв переложив московською мовою оповідання Вовчка, а Гербель, Полонський і інші перекладали Шевченкові твори і тим показали, в яку помилку попали „передові люди“ зпоміж старших галицьких письменників що до становища і задач української мови і літератури.

Объединительна маніфестація в „Слові“ з 1866 р. спонукала Русинів-народовців заснувати свій орган „Правда“,

що став осередком літературного життя не лише австрійських Русинів, але й Придніпрянців. З придніпрянських письменників крім **Ол. Кониського** ¹⁾, **Михайла Старицького** (Гетьманця) ²⁾, **Івана Левицького** (Нечуя) й інших ³⁾, брав вельми живу участь в „Правді“ Куліш, помішуючи там поезії, повісти, історичні, педагогічні і критичні розвідки та переклади з сьв. Письма і здобув собі великий вплив на народовців у Галичині. Університетська молодіж кинула ся з жаром до літературної праці, а побіч давнійших робітників на письменній ниві **Ан. Вахнянина**, **Д. Танячкевича**, **Омеляна Партицького** ⁴⁾, (видавця Нїм. руск. Словаря, Методичної Граматики, опісля Газети шкільної і Зорі), **Корнила Устияновича** ⁵⁾, (сина Миколи, автора історичних драм і поем) з часів Вечерниць і Мети, станули також університетські студенти до спільної праці ⁶⁾. Сею спільною працею підготовлено пізнійше видане Руско-нїм. Словаря Желехівського та Історичних пісень виданих Антоновичем і Драгомановом у Києві (1874). Зближенєм до народу для етнографічних цілей віпевнила ся молодіж про потребу всенародної просьвіти в тій цілі оснувала із старшими народовцями товариство „Просьвіту“ у Львові 1868 р.

Омелян Огоновский, занявши катедру історії української літератури в львівськїм університеті по Головацкім ⁷⁾, звернув бачність на потребу пильних дослідів рідної мови у самого жерела ⁸⁾. Їго виклади новочасної літератури ⁹⁾ вказали молодези дорогу до праці для культурного розвитку українського народу і внесли поміж неї нове житє, нового духа.

¹⁾ Вибір стор. 410—447. ²⁾ Чит. д. І р. стор. 227.

³⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 88, 89, 95. Чит. д. І р. стор. 16. Чит. д. II р. стор. 149, 157. Вибір стор. 480—508.

⁴⁾ Чит. д. І р. стор. 134. ⁶⁾ Чит. д. І р. стор. 190.

⁵⁾ Між иншими **Евгеній Желехівский**, опісля автор Руско-нїм. словаря, **Болод. Навроцкий**, що писав розвідки економічні, етнографічні й ин., автор правничих розвідок, **Осип, Олександр і Володимир Барвінський** (Осип автор істор. драми „Полуботок“ (Чит. д. II р. стор. 261—271), перекладав сербські думи; Олександр видав першу популярну Історію Руси, видавав Руску Істор. Бібліотеку, шкільні підручники для науки укр. мови й літератури і т. ин.), **Іван Верхратський** (Чит. д. II р. стор. 169), (писав природничі, язикові і критичні розвідки, поезії, опісля природописні підручники шкільні, видавав час. „Денниця“).

⁷⁾ Для зазначеня „обединительного“ напрям уїїхав Головацкий на етнографічну виставу в Москві (1867), а відтак спенсіонований переселив ся до Росії, де мав до смерті (1888) посаду президента Комісії для видаваня істор. актів у Вільні.

⁸⁾ Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache і Граматика Руского язика.

⁹⁾ „Істория рускої літератури“ в IV. томах а 7 частях (недокінчена).

До того літературні взаємини й особисті зносини поміж наддністрянськими і придніпряньськими письменниками витворили тіснійшу звязь духову поміж австрійськими Русинами а Придніпряньщиною, що не могло остати без обопільного користного впливу. Все те причинило ся, що народовці пильною працею в наддністрянській Україні витворили літературу з виразним національним напрямом, а протягом 14-літнього видавання „Правди“ проявив ся значний поступ в порівнанню з добою „Вечерниць“ і що до змісту поетичних творів, і що до виробленої форми, і що до чистоти і краси мови та що до порушуваних наукових питань.

Народні відродини Буковинських (Надпрутських) Русинів. Федькович і Воробкевич. З давних часів¹⁾ відірвана від українського племені Б у к о в и н а, пробудила ся найпізнійше з усіх українських земель до нового умового життя. Яко частина молдавського господарства була Буковина під турецькою зверхністю в страшній умовій темряві і нужді. Не було там шкіл, лише по монастирях учили черці церковної грамоти, отже й буковинське духовенство було мало освічене. Та й боярські діти вмiли ледви читати і писати. За темнотою, що залягла весь край, ішов і умовий упадок людности.

З прилукою Буковини до Австрії (1775 р.) блиснув промінь надії на красшу будучину. Цісар Йосиф II зніс підданство, велів закладати народні школи, однак сї школи мали ширити науку німецької мови, а при тім не занедбувати волоскої. Про Русинів на Буковині правительство мабуть і не знало, вважаючи їх після релігійного ісповідання Волохами. По прилуці Буковини до Галичини (1786) перейшли народні школи під догляд львівської латинської консисторії, і в тім згляді Буковина аж до відлуки (1848) ділила у великій часті свою долю з Галичиною. Окрім німецької мови вчили там ще й польської, але про науку рускої мови ніхто не думав.

Аж державний закон шкільний з 25. мая 1768 р., котрим управу народних шкіл передано державним властям, довів до виховання в новочасній школі молодого покоління, свідомого користи з науки і підвалини для всенародної просвіти, розкриваючи популярній літературі приступ у ширші верстви народні.

Цісар Йосиф II положив також перші підвалини до освіти буковинського духовенства заснованем духовної

¹⁾ Буковина враз з Молдавією належала до XII ст. до Галицького князівства, в половині XIII ст. попала під татарську владу, в половині XIV ст. забрали сей край Волохи, а 1775 р. прилучена до Австрії.

школи, перетвореної опісля в богословський інститут, що остояв ся до засновання університету в Чернівцях (1875), а для ширшої освіти інтелігенції основано гімназію в Чернівцях. Однак там не могла виховати ся свідомо українська інтелігенція (учено там латинською і німецькою, а відтак і волоскою мовою). Для того Буковина не проявила більше як 60 літ від злуки з Австрією народного українського твору, хоч уже з початком XIX ст. пробудила ся народна свідомість між австрійськими Слов'янами, а в сусідній і з Буковиною адміністративно злученій Галичині вже в 30-их роках положено підвалини до розвитку народної української літератури. Правда, під кінець 40-их років появляють ся і на Буковині книжні рускі віршованя, однак і змістом, і мовою, і складом були вони чужі українському народові і не могли розбудити народної свідомости ані життя в українськiм суспільстві.

Промінь, що розбудив нове життя і свідомість між Русинами буковинськими, вийшов не з тамошніх наукових інституцій, а зпосеред самого народу: на літературній ниві виступив **Осип Юрій Гординський-Федькович**, що промовив зразу рідною своїм землякам мовою¹⁾. Образований в німецькій душі, пізнав також інші європейські літератури (іспанську), запізнав ся з Ан. Кобилянським а через него з українськими творами і приляг до них цілою горячою душею. Проявилась в нїм, як нераз в історії нашого письменства, утаєна могуча сила живої душі нашого народу. На жаль не було кому допомогти Федьковичеві піти тою дорогою, якою в Австрії ішли хоч би Grillparzer, Anzengruber і ин. в німецькій, Асник, Конопніцка, Прус, Сінкевич й інші в польській, або Тургенєв, Некрасов, Гончаров, Толстой у московській літературі, він змарнів серед дрібного розладу нашого народного життя. Поетичні єго твори і повісти, до яких черпав теми або з рідних споминів або з найближшого оточення і з жовнярського життя, виявили неперечний талант і реально зображали пережиту поетом у горю і бідности сирітську та жовнярську долю і народний побит Гуцулів. Не широкий виднокруг розкривав ся на народне життя в творах Федьковича, однак в усіх бачимо не видумане а дійсне життя; відчуваємо, що поет все написане передумав і переболів за себе і за близьких єму людей своїм чутливим серцем. Велика заслуга Федьковича в тім, що він перший на Буковині свідомо переняв ся ідеєю — писати про широкі верстви народу єго рідною мовою, чер-

¹⁾ Чит. д. приг. кн. стор. 292, 326. Чит. д. I р. стор. 7. Чит. д. II р. стор. 242. Вибір стор 377—410.

пати поетичні мотиви з народного життя і се додало крил єго талантови.

Ізидор Воробкевич¹⁾ (прибране імя Данило Млака), другий буковинський поет, виступив майже сучасно (бо в 1863 р.), а хоч перейшов семінарське вихованє (де всего учено по волоски), звернув ся зразу до народної мови, яку вивчив з народних пісень та казок. Тимто і вспів він у ліричних, епічних і драматичних творах зобразити вдачу буковинсько-руського народу і єго побит, а в історичних думах оспівати видатніші події нашої минувшини, хоч не довів до такої сили слова і виробленої форми, як Федькович.

Григорій Воробкевич, третій буковинський поет (молодший брат Ізидора, що виступив під псевдонімом Наум Шрам, 1868 р.) заповідав гарні надії, однак за рано зійшов з сего сьвіта (1884), полишивши незначну літературну спадщину.

Перші твори Федьковича і Данила Млаки носять на собі сліди впливу народної пісні. Опісля відбив ся на них вплив могутого Шевченкового ґенія, а особливо підляг єму Федькович, не зумівши розвинути дальше і повнійше єго думок, а єго пізнійші твори були у великій часті переспівами Шевченкових; лише в повістях, яких перед ним не видавала наддністрянська ні надпрутська Україна, остав оригінальним і самостійним творцем. Примір Федьковича вказує як не можна ліпше з одного боку на те, що не вистарчить і могутий талант, правдива поетична вдача, наколи не піддержує єї усильна праця над науковим утворенєм і саморозвитком та співділанєм суспільства.

Народна нива була одначе там так занедбана, а на, родна сьвідомість тамошнього українського суспільства так слаба, та до того ще затемнена об'єднательними змаганнями, що там мало хто знав про Федьковича і Млаку навіть тоді, коли їх літературні заслуги були добре відомі і в інших українських землях. Минуло нових 25 літ від їх виступленя, поки Буковина зуміла їх належно оцінити.

Вплив наддністрянських і надпрутських відродин на Придніпрянщину. Київ знов осередком умового і літературного життя. Умове житє, розбуджене наддністрянськими письменниками, особливож Федьковичем, проявило ся не лише тут у суспільних відносинах, але найшло живий відгомін у нових літературних змаганнях на Придніпрянщині. Живіший умовий рух на Придніпрянщині появил ся передусім лі-

¹⁾ Чит. д. вриг. кл. стор. 271, 282, 314, 354. Чит. д. І р. стор. 202, 218. Чит. д. II р. стор. 207, 238.

тературною взаємністю ¹⁾ і громадною участію придніпрянських письменників в заснованій українською молодезєю у Львові часописи „Правда“.

Київ став знов головним осередком наукових і літературних змагань та умового життя, особливо коли там (1873) відкрито югозападний відділ географічного товариства під проводом українського вельможі Галагана. Наукову роботу вели там, як і в археографічній комісії українські учені і письменники (між ними кількох професорів київського університету), збираючи материяли до історії й етнографії українського народу, а головна робота була в руках проф. **Володимира Антоновича**. Також австрійські Русини-народовці достарчували київському відділові чимало етнографічного материялу з Галичини і Буковини і тим способом піддержувала ся літературно-наукова взаємність між Придніпрянщиною й австрійськими Русинами. Добутком сеї роботи були два томи „Записокъ (1874—75), в котрих поміщено також етнографічні й економічні розвідки **Олександра Русова**, **Миколи Лисенка**, **Михайла Драгоманова**, **Константина Михальчука**, **Федора Вовчка** й ин. Сучасно появляють ся також окремі етнографічні збірники, н. пр. „Историческія пѣсни малорускаго народа“ Антоновича і Драгоманова з цінними поясненнями, „Малорусскія народныя преданія и рассказы“ Драгоманова, а також його „Політичні пісні українського народу XVIII і XIX в. (дві часті) і „Нові українські пісні про громадські справи“. Крім того Драгоманів у численних розвідках заняв ся порівняльними дослідями українських етнографічних материялів у звязи із словянськими, західно-європейськими і східними.

Сей живий інтерес для українського народовідання проявив ся ще видатнійше на III-ім археологічнім зїзді в Києві (1874 р.), де не тільки українські учені виступили з цінними рефератами з обсягу етнографії, історії, археології і мистецтва України, але й московські учені в своїх рефератах звернули ся до українських питань і предметів (пор. зїзд т. зв. руских учених 1848 р. у Львові).

Рівнобіжно з тими науковими змаганнями київського відділу географічного товариства довершено силами українських учених і письменників монументальної праці на полі українського народовідання. Іменно виправив ся **Павло Чубинський** на Придніпрянщину задля збирання етнографічних і статистичних материялів і дослідів. Добутком сеї

¹⁾ Добутком сеї літературної взаємности було збірне видане Повістий Федьковича з розвідкою Драгоманова „Про галицко-руське письменство“.

проїздки Чубинського було монументальне видане семи великих томів під доглядом Костомарова і Гільтебранда п. з. Труды етнографічно-статистичної експедиції в Птб. 1872—77. В Трудах Чубинського поміщені народні повір'я, забобони, загадки і прислів'я, казки, пісні, звичаї, статистика, розвідки про сільський побит і мову та племена, що заселяють Придніпрянщину, з картами польського і жидівського населення і картою українських говорів.

Робота на ниві українського народовіданя розбудила на Україні новий літературний рух. Появляють ся не лише нові видання давніших письменників, але й нові твори молодих письменників українських, що ранше вже виступали в Правді, як Івана Левицького (Нечуя), Олександра Кониського і Старицького (прибране ім'я Гетьманець). Кониський у творах печатаних головню в Галичині зображає прояви суспільного і національного життя а особливо в невеликих образках з сільського життя визначив ся живістю і драматичністю зображення. Коли Старицький заходив ся найбільше коло перекладів з інших літератур ¹⁾, побіч своїх оригінальних (инколи грішить доволі штучними висловами), то Левицький-Нечуй окрім популярних писань з історії України розвинув багату творчість повістярську й наукову. В повістях живописує він не тільки ідилічні картини народного побиту, але й суспільні обставини народу, відносини освічених і полусвічених верств суспільства, міщан, духовенства, шляхти, професорів, студентів, племінні відносини до Поляків і Москалів, чого доси не тикали українські повістярі, хоч головну бачність звертає він у своїх повістях на життя простолюда і фабричних робітників, а зображення в его повістях виходять плястичні і живі, закрашені гумором. Поетичні описи природи, гарна мова, вірне зображене життя приєднали для его творів усе суспільство в усіх українських землях. Тим способом став Левицький творцем українського роману. На жаль повісти его (а так само Кониського і Бориса Грінченка) гублять ся часто в ніби національній суперечці дієвих осіб про самостійність народу, як колиб нею можна переконати тих, що не глядають добра і будучини свого народу в дальшій его розвитку. Лише зображуване дійсних обставин та інтересів життя і боротьби, може спонукати до національного освідомлення чи одиниць чи ширших кругів суспільних. Попу-

¹⁾ він видав Сербські думи й пісні, Шекспірового Гамлета, Казки Андерсена, переклади деяких творів Міцкевича, Сирокомлі, Крилова, Байрона, Пушкіна, Лермонтова й ин.

лярними книжечками з історії України намагався Левицький розбудити національну свідомість у ширших верствах народу, а науковою розвідкою про сьогочасне прямування в українсько-руській літературі (Вибір стор. 496), поставив ясно і виразно справу розвитку окремішнього і самостійного письменства на народних основах і тим рішучо відпер неясні і хибні погляди деяких українських письменників, що признавали лише можливість популярної української літератури „для домашнього обиходу“. Побіч Нечуя-Левицького виступає великий епічний талант **Панас Мирний** (дійсне ім'я Опанас Рудченко)¹⁾ (Вибір ст. 531), представник Задніпрянщини з її степами, слободами і хуторами і взірцевою мовою. Живими плястичними зображеннями та глибокими психологічними помічуваннями здобув собі перворядне становище в літературі своїми оповіданнями і повістями.

Заборона українського письменства в Росії. Сі прояви на полі українського народовіданя й письменства та зацікавлене культурним розвитком австрійських Русинів, викликали нові напасти московських часописів на т. зв. український сепаратизм; наслідком тих нападів закрито київський відділ географічного товариства (1876), а відтак появилася (18/30 мая 1876) указ із заборонаю української літератури. Видання в українській мові заборонено з заграниці впускати в Росію без дозволу головної цензури; заборонено печатання оригінальних і перекладених українською мовою творів (окрім істор. документів); заборонено сценічні вистави і відчитати в українській мові і сьпіву українських пісень. Сей масвий указ прибив майже всяку роботу і духове життя на Придніпрянщині. Протест піднесений проти того Драгомановом на літературнім конгресі в Парижі (1878) і домагання чернігівського та інших земств о заведення української мови в народних школах мали невеликий успіх. Земства не діждалися ніякої відповіді, а українській літературі дано таку пільгу, що дозволено печатати словарі, народні пісні, казки і деякі белетристичні твори урядовою московскою правописю (замість Кулішевої) і призволено на українські театральні вистави (але лише поруч з московськими) і сьпіву. Хоч цензура від часу до часу випускала деякі навіть цінніші твори, масового указу не знесено а доповнено ще деякими тайними розпорядками, що налягали важкими путами українську думку, українське слово і духове життя.

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 115, 124, 132.

Українське слово не здобуло собі там приступу навіть до церкви (в проповіді і молитві) і до народної школи, а не то в уряді і прилюднім життю, хоч Кониський звертав ся з письменною просьбою в сій справі до царя, а Петербурска Академія також виступала за самостійність української мови й літератури. Навіть на археологічній зїзді в Києві (1899) не дозволено читати наукових рефератів в українській мові. Зате найшло собі українське слово пристановище і поле до свободнішого розвитку і розросту в конституційній Австрії.

Львів головним осередком українського життя і письменства.

Українська мова в школах і в урядах. Українська мова осягнула в колишній Галичині і Буковині не тільки свободу в прилюднім життю і в церкві та в автономічних репрезентаціях (в громадських радах і в соймі), але й доступ до судів і державних урядів, а крім того основу до нового розвитку від початкової народної школи аж до університету.

Систематичну організацію народних шкіл почала галицька Рада шк. кр. з виданєм австрійського державного закону шкільного (25. мая 1868). В східній Галичині заведено науку в переважній частині сільських шкіл в українській мові, (а польська мова була там предметом обовязкової науки), а в тих сільських і міських школах, де викладною була мова польська або німецька, була українська мова предметом обовязкової науки.

Мужеским семінаріям учительським у східній Галичині¹⁾ надано утравістичний устрій²⁾, а науку української мови й літератури введено яко обовязковий предмет для всіх кандидатів. Утравістичний устрій надано в частині також женським семінаріям у Львові, Перемишлі і в Бережанах, а в семінаріях у західній Галичині заведено надобовязкову науку української мови. При мужеских семінаріях східної Галичини і при женській у Львові і Перемишлі основано 4-класові взірцеві школи вправ з українською викладною мовою побіч польських.

¹⁾ в Тернополі, Станиславові, Львові, Сокалі, Самборі, Заліщиках і Чорткові.

²⁾ арифметику, геометрію, історію природну і науку господарства подавано українською, а педагогію, історію, географію і фізику польською мовою. Кандидати мали в обидвох языках краєвих набувати вправи, висловлювати ся поправно і обанакомлювати ся з науковими висловами в обидвох мовах.

Гімназії з українською викладною мовою основано у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі і Станиславові (приватні в Яворові, в Рогатині, в Чорткові, в Городенці і в Долині¹⁾). Заведення української мови як викладної в народних школах, семінаріях і гімназіях причинило ся чимало до розвитку української наукової і шкільної літератури. Нині є вже поважне число шкільних книжок, зладжених відповідно вимогам новійшої педагогії і дидактики. Заведення народної правописи фонетично-етимологічної на основах поданих Маркіяном Шашкевичем, на місце давньої званої хибно етимологічною, є немалої ваги (її заведено і в урядах). Сеї правописи, що розвинула ся історично на народній основі і є найвідповіднішою одежею української мови, уживають всі українські письменники.

Українська мова найшла також доступ і до університету. Окрім катедри української мови й літератури, заснованої давнійше у Львові, повстала друга така катедра з уособливим узглядненем церковно-слов'янського язика і письменства, а також в університетах у Чернівцях і в Кракові відкрито катедри української мови й літератури. Сі катедри чимало пособляють розвиткові українського письменства й науки. Великою підмогою для розвитку наукового письменства і скріплення народної свідомости стала заснована (з 1895 р.) в львівській університеті українська катедра всесвітньої історії з особливим оглядом на історію України-Руси.

Крім того на правничім виділі основано три а на богословськім дві катедри з українською викладною мовою.

Народні товариства й інститути. Ширшою основою і міцною підоймою задля розбудження народної свідомости і духового життя, успішного розвитку української мови й літератури та розповсюдження всенародної просвіти є неперечно народні товариства та інститути. Коли давні інститути, як Ставропигійський Інститут, Народний Дім і Галицько-руська Матиця, не справили надій на них покладаних і не станули виразно на основі народної самостійности й окремішности, подбали Русини-народовці про заснованя окремих просвітних і наукових товариств та інститутів з народним напрямом. „Просвіта“ (заснована 1868) приняла на себе задачу просвіти народу й економічного подвигнення селянства

¹⁾ у Чернівцях заведено (1896) гімназію українсько-німецьку утравістичну, в котрій двох предметів учили по українськи, інших по німецьки, а у Вижниці і Кіцмані українські гімназії (однак ще не повні).

і міщанства¹⁾. Осередком літературного і наукового руху в Наукове Товариство ім. Шевченка (засн. 1873, переіменене заходами К. Ониського й Ол. Барвіньського в наукове на взір академії наук 1893), а Українське Товариство педагогічне (засн. 1881) приняло на себе справу прилюдного і домашнього виховання на основі матерньої мови української і займає ся головно народними школами і учительськими семінаріями, а справами середних шкіл займає ся „Учительська Громада“.

На Буковині осередком літературного руху і духового життя стала „Руська Бесіда“ (видає популярні книжки). Народний Дім і учительське товариство ім. Скороди в Чернівцях.

Вплив заборони українського письменства в Росії на літературний рух у Наддністріянині. Мавший указ з 1876 р. згнобив весь умовий і літературний рух на Придніпрянщині мало що не так, як після розбиття Кирило-Методіївського Братства в 40-их роках. Тим живіший рух проявив ся з того часу в Наддністріянині, де наслідком діяльності товариства „Просвіта“ народна свідомість почала будити ся в широких верствах суспільства. Народовці, що вже в 60-их роках літературними творами промостили дорогу до самостійного й окремішнього культурного і національного розвитку Русинів, розширюють свої змагання на поле дневникарства. Літературно-наукова „Правда“, видавана Володимиром Барвіньским²⁾, подавала твори галицьких, буковинських і придніпрянських письменників. Побіч „Правди“ виходила літературно-наукова часопись „Зоря“, заснована Ом. Партицьким, коло котрої громадаєть ся сучасні письменники головно з Галичини; для люду видавав часопись „Батьківщина“ Ю. Романчук; крім того заснував Вол. Барвіньський політичну часопись „Діло“, котра мала українську інтелігенцію утвердити в ідеї національної самостійности й окремішности. Вчасна смерть Володимира Барвіньського (1883) була великою втратою для народовства.

Новіші струї в українськім письменстві. З кінцем 70-их і початком 80-их років проявляє ся в українськім письменстві намагання до розкриття ширшого овиду, до позитивної, зорганізованої роботи для освідомлення і подвиження широких верств народних. Сучасно з тим проявляє ся також особливо поміж молодежю переімена в розуміню

¹⁾ Супроти „Просвіти“ заснував (1874) Наумович „Общество им. М. Качовского“ з „обединительными“ змаганнями, котрого видання писані сумішкою.

²⁾ Чит. д. I р. 154. Вибір стор. 509—531.

національного життя, переміна в політично-суспільних поглядах під впливом західно-європейських суспільно-демократичних ідей. Відкриване народних хиб і недостач, критичне оцінюванє всіх змагань національно-культурних, суспільних і літературних, змаганє до нових дослідів, гляданє нових доріг доводить неперечно до поступу, до направи хиб і недостач. Однак сї змагання молодого покоління вироджували ся нераз в їдку критику, звернену проти ідеалістичного національного одушевлення Русин в-народовців, проти т. зв. народних „святотців“. Сей крайній напрям, званий радикалізмом, посував ся до недоцінюваня національності і національної свідомости, вказуючи всесвітній космополітизм яко підвалину до розвитку українського народу. В письменстві напрям сей проявив ся яскравим зображуванєм подій з людского життя, живописуванєм картин чорними красками, з яких віяла безвиглядність та зневіра і викликувала зневірливий настрій.

Великий вплив на молоде покоління в Галичині здобув собі професор київського університету **Михайло Драгоманів**¹⁾. За різку критику шкільної системи в Росії втратив він професуру і приневолений був покинути Київ та виїхати за границю. Історичними, етнографічними, критичними і публицистичними розвідками (гл. висше), надіхованими основною ученостю (в українських і заграничних європейських виданнях), причинив ся він вельми до проясненя української справи й літератури в широкому світі і до розвитку українського письменства. Перенятий замолоду західно-європейськими суспільно-демократичними поглядами, виступав він різко і пристрасно проти зверхнього етнографічного націоналізму австрійських і придніпрянських народовців, вважаючи єго поверховним і вузкоглядним, та намагав ся оперти розвиток українського народу на підставі загально-людської освіти. При тім з політично-державного становища здавалась єму пригідною для українського народу вільна спілка, на основі національної федерації російського царства при найширшій свободі горожан. Змаганє до передових європейських думок, до всесвітнього поступового руху зближало Драгоманова до національно-

¹⁾ Михайло Драгоманів (1841—1895) вельми визначив ся своїми розвідками і виданнями на ниві народовіданя, в котрім впровадив порівняльну методу. Родом з Гадяча, в Полтавщині, із старожозацької семі, був професором всесвітньої історії в київському університеті, але переслідований за українство, переселив ся до Женєви, звідки покликано єго 1889 р. на професора висшої школи в Софії (в Болгарії) і на тім становищі оставав до смерті 1895 р. Написав також чимало літературно-історичних і критичних розвідок, котрі мали великий вплив на розвиток новішого українського письменства.

демократичного табору і межинародного (інтернаціонального) космополітизму.

Зустрівши ся з українською молодежю у Львові і у Відні, заохочував він її до научної, критичної і поступової праці, до ознайомлення з європейським поступовим суспільним і літературним рухом, а також до ознайомлення з найновітшими творами московського письменства. Се змагання української молодези під впливом Драгоманова видало деякі гарні овочі, звернуло її до пильнішого і точнішого вивчення народу і його душі, але деколи критика задля недовстачі відповідного підготовлення і научної основи у молодезі прибирала напрям їдкою критикованя, на що і сам Драгоманів доволі виразно вказував у своїх розвідках.

В 1890 р. виступає утворений під впливом Драгоманова кружок яко окреме українсько-руське радикальне сторонництво в Галичині, а найвиднішими представниками сего сторонництва були тоді Іван Франко, Михайло Павлик і Остап Терлецький (прибр. імя Заневич). На полі письменства проявив Іван Франко¹⁾ незвичайну плодovitість і різнородність і здобув собі імя не лише в українськiм письменстві, але й в Словянщині і в західній Європі, особливо оповіданнями і повістями з життя робітничих верств народу.

На творах Франка відбив ся неперечно вплив новішого реалістичного і натуралістичного письменства московського і західно-європейського і тому реалізм доведений до самих „верхів“, а у многих його творах, повних нераз кровавих подій, звучить нераз нута про „розбиті надії“, виявляють ся сумніви і зневіра до сучасного сьвіта, що дармо булоб шукати „в сiм сьвітi правди й розуму“, хоч знов надходять хвилини, що поет сподіває ся здійснення бажаних ідеалів у далекій будучині.

Окрім поезий, оповідань, повістей і драматичних творів, а також оповідань і казок для дітей („Коли ще зьвірі говорили і т. п.) оповістив Франко дуже багато розвідок літературно-історичних, етнографічних, суспільно-господарських, критичних а також переложених наукових розвідок з инших європейських язиків.

Сучасно майже з Франком виступає Степан Ковалів²⁾ (прибр. імя Степан Пятка, селяньський син, а з заводу народний учитель) з оповіданнями з бориславського життя, котрі можна вважати доповненням Франкових образів бориславського побиту. Хоч і Ковалів живописує яскравими красками

¹⁾ Чит. д. приг. кк. стор. 47, 293. Чит. д. I р. стор. 219. Чит. д. II р. стор. 32, 57, 210, 225, 228. Вибір стор. 543—577.

²⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 73. Чит. д. I р. стор. 35.

селянське життя і бідовань („Галицька Каліфорнія“, „Перехрестник“, „Дезертир“) і визискування селян громадською старшиною („Громадські промисловці“), то від тих сумних картин звертає ся також до дитячих споминів і в „Завіщаню“, в „Сільських звіздарях“ подає нам погідні, ясні і спокійні образки з дитячих споминів, написані з добрим розумінням дитячої психології, хоч в сих оповіданнях автор не ставить так широкої задачі і не надає їм такого артистичного викінчення, як Франко. До сего радикального напрямку в літературі прилучила ся також письменниця **Наталя Кобринська**, котра від романтично-сентиментального оповідання („За ддя кусника хліба“) перейшла до питавь реального життя і виступила за еманципацию жіноцтва. В „Пані Шуминській“ виявила справдішні радикальні погляди, а в оповіданню „Ядзя і Катруся“ зобразила життя жінчини з середньої верстви суспільної (учительки, жінки і доньки сьвященика і селянки) у відносинах до двора. В змаганню до суспільної рівності уявляє собі однак Кобринська поступ якоюсь невогмонною, неперепертою, все руйнуючою силою, котра перше мусить все зруйнувати, поки що поставити“.

З иншого боку й инакше освітлюють народний побит, а іменно відносини і положенє широких верств народних, письменники найновішої доби, майже сучасники попередних крайно-реалістичних.

Осип Маковей¹⁾ (виступив у перше 1885 р.) окрім поезій написав чимало оповідань, новель і повістий, в котрих зобразив не тільки селянське життя з єго горем і радощами, безпросьвітною темнотою і непорадністю, але звернув ся головню до міщанського життя (сам вийшов з міщанської родини в Яворові) і в оповіданню „Клопоты Савчихи“ представив змаганя міщанських кругів до вищої просьвіти, дав вірний образ вояцкого життя в „Офермі“ (назва неповоротливого жовняря); в оповіданню „Весняні бурі“ подав картину внутрішньої боротьби гімназіяста під впливом західно-європейських суспільно-демократичних змагань, мимо котрих він таки позбуває ся зневіри і сумнівів що до правдивости релігійної науки; в повісти більших розмірів „Залісе“ живописує образки вічних матеріальних клопотів і журби за незабезпечену родину українського духовенства в Галичині, а з „Ярошенку“ дає нам історичну повість з часів Хотинської війни. Хоч Маковей доторкує ся не раз також болючих сторін суспільного й народного

¹⁾ директор учит. семінарії в Заліщиках. Чит. д. приг. кл. стор. 403, 406, 412, 414. Чит. д. I р. стор. 29, 36.

життя, не пробиває ся у него нігде безнадійність і зневіра, а цікавим, живим, погідним і легким способом оповідання, головню в невеликих побитових образках, умів він реально представити сьвітлі і темні сторони нашого народного життя, а многі его картини написані із справдішним гумором. — Окрім того і критичними розвідками з обсягу історії літератури (Житє О. Ю. Федьковича) збогатив Маковей літературно-наукову ниву нашу.

Подібно і **Тимотей Бордуляк**¹⁾ що вийшов зпід сільської стріхи, веде нас у своїх звичайним ладом написаних оповіданнях між селян з їх радощами і важкою працею та нуждою, яку він сам глибоко відчуває, та виявляє і сьвітлі сторони навіть найбільш ледачих людей, котрі по довгих літах доходять до отями. З погідним гумором живописує Бордуляк мимо злиденного життя селян їх побит, вдоволенє бідних дітий, що довгий час „не виділи ложки молока“ (в оповіданю „Дай, Бо же, з здоровля корові“), радість малої робітниці Парані, що могла із старшими жати в полі (в опов. „Перший раз“), або виводить сумний і яскравий образ в оповіданю „Бідний жидок Ратиця“, яке викликає для него щире і тепле спочуванє задля страшного бідованя. Звертаючись до бразилійских тем, які обрабляв також Франко, („Ось куди ми підемо, небого“, „Бузьки“, „Іван Бразилієць“) подає сумний образ бразилійского нещастя і знищеня надій на красшу будучину і щасливіше житє в далекій стороні. В своїх оповіданнях представляє ся Бордуляк реалістом з тихою, спокійною і зрівноваженою поетичною вдачею, котра відбила ся ясною і спокійною закраскою в его творах.

Тугою і сумом навіяні поезії й оповідання **Богдана Лепкого**²⁾, що вийшов із сьвященичої семі і мав тому доволі нагоди зблизка придивити ся селянському житю і горю, якого жерелом головню безпросьвітна темнота, забобони і заціпеніість у віковичних пересудах. Він живописує в своїх творах якраз сю умову темноту селян, їх забобонність і неохоту до просьвіти, до читальні, до часописий, до нових поглядів („В глухім куті“), проти чого виступають у нерівній боротьбі розумні одиниці, котрих порад і поривів щирих загал не розуміє („Іван Медвідь“). Основою своїх оповідань кладе він звичайно економічне положенє селян, ріжниць між нуждарями а богатирами,

¹⁾ сьвященик у Тернопільщині (родом з Бордуляків у Брідщині). Чит. д. II р. стор. 28.

²⁾ в учителем гімназій. Чит. д. приг. кл. стор. 52, 228, 290, 300, 318, 328, 318, 328. 328, 345, 364, 379, 402, 404, 406, 410, 412, 413. Чит. д. I. р. стор. 144. Чит. д. II р. стор. 9, 97, 197, 236, 241, 249, 295.

або невідрадни відносини нещасного подружжя (в оповіданню „Кара“), гірке бідоване з нелюбим чоловіком („Настя“) і жаль над сирітською долею (в оповіданню „Мати“). Але сими сумними оповіданнями, призначеними головню до популярних видань, намагався автор неперечно вплинути на поправу тих невідрадних відносин ним зображених з великою ніжністю і спочуванем для того горя наших селян. Житє самого поета, не без горя і важкої боротьби, витиснуло таке сумне пятно на єго поетичних творах, однак деколи також, як соняшний промінь зза хмари, блисне щирий гумор (як в „Оповіданню дяка“, що думав держатись панських звичаїв і справив собі сурдут, але після сьмішної пригоди вернув до селянської свити, або в оповіданню „На послуханє до Відня“, навіянім сьміхом і горем).

З иншої зовсім суспільної верстви від попередних письменників, іменно з т. зв. „ходачкової шляхти“ вийшов **Андрій Чайковский**¹⁾ і з иншого становища освітлює він вельми правдиво і нераз з гумором житєві відносини (хоч перед ним і Франко і Ковалів в оповіданнях, а **Григорій Цеглиньский** у драматичнім творі давали картини з тої суспільної верстви). В „Олюньці“ бачимо сумну долю сиротидівчини, що із значною спадщиною по родичах попала в опіку ненаситної ходачкової шляхти, жадібної землі. „В чужім гнізді“ бажав Чайковский виказати шкідний вплив чужого гнізда (двора) на шляхотску дитину, випещену в дворі, що приневолена була опісля вертати у відносини сільської „ходачкової шляхти“. В „Образі гонору“ зображає він причини зубожєня селян, до чого доводить їх привичка до правованя і визиск покутних писарів та лихварів, а в оповіданню „Бразилійський рай“ намагаєся подати осторогу селянам перед еміґрацією і єї звичайно сумними наслідками. В прегарнім оповіданню „З ласки родини“ умів Чайковский відмінно від „Перехрестних стежок“ Франка (де бачимо тільки одні майже заміри) подати образ діяльности додатної, витревалої, з повним пожертвованєм для гарної ціли і то поперед усього в найблизшій крузі діланя головної особи, до якого чоловік є призований і обовязаний (як у Шевченковій „Наймичці“).

Небавом після тих письменників видала Буковина значний талант, виплеканий на німецькім письменстві і німецькій філософії (головню Нічше), **Ольгу Кобилянську** (гл. Вибір стор. 638), котра виступила яко проповідниця самостійного в житю становища жєнщини, здобуваного освітою (подібно як Кобринська, але з більшою силою, глибокою поезією і справдешним артистичним хистом). В Ца-

¹⁾ адвокат в Коломиї.

рівні бачимо дуже гарно зображене змагане такої молоді, ніжної а рішучої душі до світла і долі. На жаль в інших своїх творах („Земля“, „В неділю рано зілля копала“) губить ся письменниця надто вже в новітніх недосказаних почуваннях та „настроях“, що томлять читача, не подаючи часто нічого ні цікавого, ні нового. Описуючи в „Землі“ жадобу поля, не визначає зовсім, чи се з чисто особистої жадоби, чи з глибших причин, вказаних змаганнями до яких ідеальних цілей (як н. пр. у Пруса, Родзевичівної й ин.), походить отся жадоба, радше особиста, та лишає нас наостанку холодними і рівнодушними. Житє губить ся вправді часто в марних, низких настроях і змаганнях, але мистецтво і література повинні глядати ідеалу і вести нас до него.

В Галичині сї змагання висловлює у віршованих творах **Уляна Кравченко**, вказуючи українському жіноцтву „нові шляхи“, гарні картини з життя живописує **Катря Гриневичева** і **Константина Малицка** (прибр. імя Віра Лебедова)¹⁾.

Оживлене літературного руху на Придніпрянщині. Під кінець XIX і з почином XX століття мимо указу з 1876 р. злагідніла цензура в Росії, а се стало понукою до значного оживлення літературного руху на Придніпрянщині. Появляє ся вибір творів письменників з усіх земель українських, від Котляревського почавши, в 3-х томах у Києві ч. з. „Вік“, чим зазначено спільність і одноцілість всего українського письменства. Появляють ся збірні видання повістей і оповідань Кониського, Нечуя-Левицького і т. ин., а головню цензура пільга пособляла розвиткову популярного письменства для широких народних верств в українській мові. На сїм полі визначились іменно запонадливою працею **Борис Грінченко**, (також яко знаменитий повістяр), **Марія Загірня**, **Чикаленко** й ин., а їх заходами появляють ся численні популярні видання не тільки в Києві, але сей рух переносить ся і до Чернигова, Харкова, Одеси, Черкас, а в Петербурзі забирає ся до видання популярних книжок „Благотворительное Общество общепользных и дешевых книг“ українською мовою. Сї видання розходять ся в сотнях тисяч примірників, а се стає певним доказом, як український нарід відчуває потребу просвіти в рідній мові. Так само і між освіченою верствою літературні видання розходили ся дуже скоро. Все те вказує на значне оживлене народної свідомости в ширших верствах на Придніпрянщині з одного боку, а з другого також на поступ що до літературної та ідейної ровени і різnorodности письменства.

¹⁾ гл. Чит. д. приг. кл. стор. 337.

Український театр. До оживлення літературного руху (іменно драматургії) і народного почуття причинилися також чимало українські театральні вистави. Вже з почином 80-их років XIX ст. заходом Михайла Старицького і талановитих артистів та драматичних письменників Марка Кропивницького та трох братів **Тобилевичів** (**Карпенка-Карого**, (гл. Вибір стор. 599), **Садовського** і **Саксаганського**) зложила ся на Україні перша театральна дружина, однак цензура згодила ся на вистави лише з тим услівем, щоби з українською драмою була разом виставлена також якась московська. Мимо тих перепон мали українські вистави великий успіх, хоч спершу не дозволено українській дружині грати в Києві й інших більших містах по Україні. Однак українська дружина вивела на виднó відразу оригінальні, щиронародні твори Кропивницького, Старицького, Тобилевича, Панаса Мирного й ині здобула собі признане навіть у Москві і в Петербурзі. Перегородом цензурне обмежене української драматургії до тісного народно-людового обсягу, з виключенем інтелігентних верств суспільства, показало ся некорисним для розвитку і поступу української драми, котра не виходила поза обсяг сільського житя. Змаганя Кропивницького і Тобилевичів причинили ся також до розвитку українського народного театру в Галичині, де побіч творів придніпрянських драматургів почали виставляти на видні також самостійні драматичні твори **Григорія Цеглиньського** (комедія „Ходачкова шляхта“), **Франка** („Учитель“ після Анценґрубєрового „Der Pfarrer von Kirchfeld“) і т. п.

Нові письменники на Придніпрянщині. Виданя невідомих творів давнійших письменників. На полі суспільної повісти (роману) побіч Кониського, Івана Нечуя-Левицького і Панаса Мирного дав нам більші повісти письменник **Борис Грінченко**¹⁾ „Соняшний промінь“, „На розпуті“, „Під тихими вербами“ й ин., в котрих йде ще шляхом попередників. Сі давнійші письменники вважали своєю задачею зобразити суспільні, народно-господарські або національні відносини і для сего зображеня виводили такі типи і характери, які розвивали ся серед зображуваних ними відносин. Вони живописували більше зверхні обставини природи, давали широкі образи, викінчені у всіх подробицях і тонкостях, виводили перед наші очі суспільні, народно-господарські або національно-політичні обставини і з підмогою тих образів намагали ся зробити для нас зро-

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 196, 201, 203, 221, 225, 232, 235—240. Чит. д. II р. стор. 232, 234, 237, 243, 251. Вибір стор. 577—598.

зумілими сі постати й характери осіб, їх думки, слова і змаганя, їх психічний настрій, їх душу.

Найновіші письменники, котрі виступають в 90-их роках ХІХ ст. або з початком ХХ-го, кладуть собі иншу мету. В західно-європейській літературі убила в новітших часах розвельможена політика давні благородні пориви романтичної доби, весни людства і народів. Ся література відкликує ся аж надто часто до найнижших поривів людської душі, затуплюючи всякі людські і суспільні почутя, і дошукує ся, якоїсь надзвичайної сензації, а навіть богатирства. Лише мала їх часть дала твори більше вартні. Вони ніби то головно звертають бачність на людську душу, її настрої і стан у ріжних обставинах, які її оточують, і відповідно до настрою людської душі, веселого чи сумного, освічують сі обставини довколо неї. Давніші письменники-повістярі (як Кониський, Левицький-Нечуй, Мирний, або й Грінченко) а навіть драматурги (як Тобилевич), більше з епічним спокоєм живописували образи, постати і характери серед оточення даними обставинами. Тимчасом найновіші письменники, головно новелісти, зображують нам зворушення душі, які викликають пряму участь, чутя і в них самих і у читачів, і тому в них більше нахилу до психологічної аналізи і до ліризму, але ліризму об'єктивного, так що оповідачі висувають нам перед очі зображувані ними постати і характери та спонукують нас глядіти на світ і людей очима сих постатей.

Між тими письменниками молодого покоління вибив ся на перше місце викінченням своїх творів, живим, свіжим і мистецким живописуванням, ніжним ліризмом і зрівноваженим талантом **Михайло Коцюбинський** ¹⁾, найхарактеристичніший представник новітнього письменства українського. Мимо глибокого і нераз вельми трагічного реалізму, з яким він подає нам психологічну аналізу людей і життя, національні його твори незвичайною сердешністю, простотою і ніжністю. З молодого покоління письменників на Україні виявили справдешній поетичний талант у віршах і оповіданнях **Надія Кибальчич**, („Смутна пісня“ з життя учительки, „Засуджені“ і в драмі „Катерина Чайківна“), та **Дніпрова Чайка** ²⁾ і ніжністю зображування та чудовою мовою і саморідним складом підходять до Коцюбинського.

Зате **Агафангел Кримський** (у віршах і оповіданнях „Пальмове гиле“ й ин.) вносить взагалі сумний хоробливий

¹⁾ Чит. д. приг. кл. ст. 312. Чит. д. II р. ст. 21. Вибір ст. 618.

²⁾ Чит. д. приг. кл. ст. 320, 335. Чит. д. I р. стор. 239. Чит. д. II р. стор. 65.

настрій, живописує вельми подрібно і плястично психічний настрій нервово хорих людей і „виходить поза межі артистичного оброблення реального життя“; **Любов Яновска** подає в картинах „розбитих надій і обманених почувань“ яскраве зображене попутаних понять про родинне життя („Ідеальний батько“ й ин.) навіть в освічених верствах суспільства; **Микола Чернявский**¹⁾, крім віршів („Зорі“) націхованих гарною мовою, щирим і теплим чутем та великою живописністю, дає в настроєвих нарисах вдатні картини людських почувань („Товариші“, „Огонь життя“, „Нещастє“ й ин.), хоч також впадає деколи в крайний натуралізм²⁾. А вжеж до самої крайности довів у сім напрямі талановитий **Володимир Винниченко** (в драмах і оповіданнях з робітничого, тюремного, студентського життя і т. п.), так, що до отвертости і жорстокости зображування не має собі рівного в українськiм письменстві.

Глибоким реалістом являє ся найвизначніший представник галицьких новелістів молодого покоління, **Василь Стефаник**³⁾ („Синя книжечка“, „Дорога“, „Кам'яний хрест“ і ин.), котрий звичайно живописує кількома не раз сьміливо киненими чертами яскраві, часто не викінчені і не вповні оброблені картини страшного народно-господарського положення або гіркий і важкий настрій душі народу з південно-східної Галичини (і послугує ся тамошнім місцевим говором, сам походить із Снятинщини). В тих яскравих картинах зображує він не раз „страшне звиродненє і здичілість людности“, яко вплив безвихідного народно-господарського положення і тому сї картини викликають розпуку і зневіру в можливість поправи своєї долі. Такі картини виходять у користь одних хиба очайдушних змагань, що не глядають освідомлення широких верств народних, їх організації і праці, всяке в найближшiм крузі свого діланя („З ласки родини“), але гублять ся коли не в розпуці і злобі, то хиба в надіях на якусь чужу поміч або на чуда.

В крайно-реалістичнім напрямі посуненім до натуралізму пішов **Михайло Яцків**, котрий глядів пристановища в ріжних заводах і зазнав чимало горя, але й мав нагоду приглянути ся всесторонно людському життю. Отже хоч з письменським хистом зображує се життя, але майже всюди

¹⁾ Чит. д. приг. кл. ст. 315, 325. Чит. д. II р. ст. 243, 244, 250.

²⁾ Змаганє до вірного, правдивого зображування життя виродило ся в найновіших часах у крайність, яка спонукувала тих письменників найкрайніші і найогидливіші теми, зачерпнені в самім багвиню, втягати в обсяг творчости. Сей крайний напрям звано натуралізмом.

³⁾ Чит. д. II р. стор. 17.

слідно велику пересаду, жаль ёго до сьвіта і людей, в котрих бачить стілько зьвірячих збочень душі і звироднення, а в суспільнім устрою стілько гнили, що сей жаль переходить у ненависть до людей і до суспільного ладу. Особливож крайно пересадно намагався зобразити в оповіданю більших розмірів „Огні горять“ жите української інтелігентної молодіжї.

В подібнім напрямі, хоч не так яскраво, але всеж з острою іронією і їдким гумором живописує **Лесь Мартович** (з Городеньщини) головнo положенє селян серед сучасних урядових відносин („Іван Рило“, „Нечитальник“, „Війт Панько“, „Мужицка Смерть“ і т. п.), **Денис Лукиянович** безвиглядну боротьбу селянина за забрану дідичем громадску землю („За Кадилю“) а **Антін Крушельницький** повні глибокої зневіри картини життя вибрані саме з неприродних відносин („Пролетарі“, „Буденний хліб“, „Герої“, „Зятї“, „Семчишин“ і ин.).

Сей натуралізм обчислений у своїм впливі на нервовість читача, навіяний хоробливим настроєм, грішить проти справдешнього реалізму і не зможе видати одноцілого зрівноваженого мистецкого твору. Сьвітло і тїнь, поезія і дійсна правда повинні бути зєдинені і відповідно розміщені в справдешнім мистецкім творі, а де одної з тих прикмет недостає, повстане лише уривок (фрагмент) або обломок (торзо). Живописуванє таких яскравих зьвірячих збочень і звироднення людської душі з найрізкіїшими подробицями може бути психольогічним мистецтвом у натуралістичнім розуміню, однак не є прислужою для суспільства, бо зневіра у власні сили до підєму і поправи долі, чорна розпука і хороблива їдь може впливати лише шкідливо на суспільство, може вправді бути причинком до культурної історії заблукань людства, може авторови принести славу знаменитого психольога, але не вчинить ёго реалістичним безсмертним поетом, який міг би стати під пару з Шекспіром і ёму подібними.

Крім оповіданя (новелістики) розвинула ся також багато і різнородно лірична поезія. Визначне місце здобула собі і на тім полі **Лєся Українка**¹⁾ (прибране імє), котрої твори навіяні не тільки тугою і сумом, але й рішучістю до боротьби за здійсненє вказаних нею ідеалів („Русалка“, „Дебора“, „Самсон“, „Подоріж до моря“ 1887 і 1888 писані в романтичнім напрямі, відтак „Кримські спогади“ 1890, „На крилах пісень“ 1892 р., в котрих вї ліричний талант доходить до зрілости й обективізму).

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 54. Чит. д. II стор. 248. Вибір ст. 651.

Удатні вірші і переклади (крім того драматичні нарисы й історичну повість „Перед бурею“) дала **Людмила Старицка-Черняхівска**.

Саморідним талантом визначає ся **Володимир Самійленко** ¹⁾ з Полтавщини (прибр. ім'я Сивенький) особливо яко сатирик влучним, невимущеним гумором, гарно обробленою формою і мовою. Окрім оригінальних творів („Поезії“, „Україні 1903 р.“), перекладав Гомера (Іліяду), Молієра, Данта Божествену Комедію і т. ин. Крім згаданих уже ліриків Кримського і Чернявського, померший на заслання в Іркутську **Павло Грабовський (Граб)** ²⁾ писав ліричні поезії, навіяні безвідрадною тугою за рідним краєм, і перекладав багато, між иншим з билин. **Мусій Кононенко (Школиченко)** ³⁾ писав ліричні поезії й оповідання, **Іван Стешенко** крім ліричних поезій і перекладу Овідієвих *Метаморфоз*, визначив ся літературно-історичними розвідками, **Евгеній Тимченко** переложив фінську поему „Калевала“ (видав також двотомовий Українсько-російський словар і Граматику української мови Часть I).

Петро Ніщинський (прибр. ім'я Байда) ⁴⁾, дав гарний, хоч доволі свобідний переклад Софоклевої *Антигони* (1883) і вірцевий переклад Гомерової *Одисеї* (1890—1892). Наслідком неприхильних політичних і цензурних відносин твори деяких давнійших поетів, котрі писали їх нишком, не виявляючи ся перед світом, появили ся аж у найновіших часах (н. пр. Ст. Руданьського, видані аж по смерті), а твори деяких, що дали себе пізнати небагатьма давнійше вже оповіщеними, ще й доси остають в рукописах (н. пр. **Василя Мови** ⁵⁾, відомого під прибраним іменем *Лиманьського*, або **Олександра Навроцького** ⁶⁾, члена Кирило-Методіївського Братства, відомого з перекладу Міцкевичевого *Фариса*). До таких належить також Яків Щоголів (згаданий вже в горі), що виступив на літературнім полі вже в 40-их роках XIX ст., але відтак затих після пригоди з Кирило-Метод. Братством і аж у 80-их роках видав два збірники з талантом написаних творів, головню ліричних („Ворскло“ і „Слобожанщина“), й **Іван Манджура** ⁷⁾ етнограф і поет („Степові мотиви“).

¹⁾ Чит. д. I ст. 244. Чит. д. II. ст. 255.

²⁾ Чит. д. II р. ст. 232.

³⁾ Чит. д. II р. стор. 247, 254.

⁴⁾ Чит. д. I р. стор. 172. Чит. д. II р. стор. 233.

⁵⁾ Чит. д. I р. стор. 222.

⁶⁾ Чит. д. I р. стор. 226.

⁷⁾ Чит. д. II р. стор. 223.

З галицьких поетів годить ся згадати, крім уже названих (Маковея і Лепкого), **Василя Щурата**¹⁾, що крім самостійних творів ліричних і лірично-епічних, помітних викінченою формою, дав гарний переклад Слова о Полку, Од Горация і з сучасних поетів європейських, а з старо-французького „Пісню про Ролянда“; **Василя Пачовського**, що крім любовних віршів („Розсипані перли“), в котрих подекуди в натуралізмі сходить аж до баговиня (н. пр. „На стоїї гір“), намагав ся дати драматичний віршований твір „Сон української ночі“ за приводом Виспянського і виказати змагання молодого покоління Українців до виховання „золотого вінця“ волі України серед змагань загалу Українців до заспокоєння власних почестий (видав також „Сфінкс Європи“). Однак автор не звертає уваги на се, що не мрії та звучні оклики, а лише невтомна праця над освідомленням народу, кожного на своїм становищі, може сплести сей золотий вінець для України в крузі культурних народів. Побіч тих виступив цілий кружок поетів в „Молодій Музі“ (Карманський, Стефан Чарнецький, Сидір Твердохліб і ин.).

Заране конституційної весни в Росії і вплив на літературний і просвітний рух на Придніпрянщині. В 1905 р. після погрому Росії Японцями на далекому Сході видав цар Миколай II. конституційний маніфест, котрий мав Росію впровадити поміж конституційні європейські держави, а толеранційний указ мав забезпечити свободу віроісповідань. Вибори до державної думи розбудили національну свідомість. Вибір українських послів і утворення в петербурзькій думі української громади (клубу), котра виписала на своїм прапорі яко мету — змагання до самоуправи України, розбудили, поглибили і поширили приспаний народний рух. Вправді на перше місце висунули ся хліборобські, земельні і суспільні питання, що довели до революційного перевороту а по його згнобленню до розв'язання першої, відтак і другої думи і значного обмеження конституції, але задля недостаті основних прав громадянських і личних та задля обмеження права зборів і товариств стала конституція лише тінію. Всеж таки і в умовах і в письменському розвитку можна після того додати певний поступ.

Головним осередком стає знов Київ (хоч і в Полтаві, в Чернігові, в Харкові, в Одесі і по інших більших і менших містах проявляє ся нове українське життя). На лад львівського товариства заснують ся на Придніпрянщині „Просвіти“ і видають популярні книжочки для всена-

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 187, 189. Чит. д. II р. стор. 218.

родної освіти. Для розповсюдження науки українською мовою у верствах української інтелігенції повстають видавництва „Вік“, „Час“, „Лан“ і ин., котрі видають оригінальні твори і переклади з європейських літератур. До сих змагань пристає також народне учительство, щоби на педагогічнім полі вести свою роботу. Появляються заходом видавництва „Український Учитель“ Граматки (букварі) і Читанки, шкільна Граматика Шерстюка в 2-х частих, Залозного і Тимченка часть І. і ин. (крім того А. Кримський почав видавати московскою мовою науково-історичну Українську Граматику доси 3 части) й ин. шкільні книжки та педагогічні видання. Розповсюджуванню сих видань пособляють „Українські книгарні“ позасновувані в Києві і деяких інших містах.

Нові відносини і цензурні пільги помогли зродити ся на Придніпрянщині дневникарству в українській мові (доси цензура не дозволяла видавати навіть популярних часописий українською мовою). Правда, цензура заставляла видане українських дневників і часописий небавом після їх появи, коли лише троха сьміливійше промавляли і домагали ся своїх народних прав і тому вони були приневолені або змінювати наголовки або переносити ся до інших міст, де оцінювано їх писання лагіднійше. Але всеж таки при всїх перепонах дневникарство почало і там розвивати ся і сповняти свою задачу народного осьвідомлювання.

Потребам української науки довгий час вдовольав заснований у Києві (1382 р.) місячник „Кіевская Старина“, видаваний московскою мовою, де українські учені подавали розвідки з обсягу історії, археології, етнографії, літератури і народного життя. Сей місячник був неначе продовженєм давньої петербурскої „Основи“ і представником української наукової і літературної праці, поки не явили ся видання Наук. Товариства ім. Шевченка.

В останних роках подавала „Кіев. Старина“ деякі поезії, повісті і драми українською мовою (в 1907 перемінила ся в місячник „Україна“ видаваний українською мовою, але на сїм році застановило ся дальше єї видаванє) Велику прислугу науці зробила „Кіевск. Старина“ виданєм „Словаря української мови“ (українсько-московський) в 4-х томах (1907—08), уложеного Б. Грінченком з материялів зібраних редакцією і ним доповнених, наділеного нагородою з фонду Костомарова в Петерб. Академії Наук. Новим огнищем, около котрого громадають ся українські учені стало засноване в Києві „Українське Наукове Товариство“ (на лад львівського Наук. Товари-

ства ім. Шевченка), котре видає „Записки“ з науковими розвідками українською мовою.

Українська мова виступає отже не тільки на ниві популярного і шкільного письменства, але здобуває собі щораз ширший обсяг на науковій ниві і входить уже й на церковне поле (згаданий вже в горі український переклад євангелістів, „Проповіді малоруського народу на його рідній мові“ сьвящ. Ксеноф. Ванькевича в Кам'янці-Подільській 1898 і ин.).

Національно-культурні взаємини поміж українськими землями. Поширення просвітної і наукової роботи. Зломане самодержавного ладу в Росії і розбуджене народної свідомості на Придніпрянщині довело до обнови і скріплення взаємин в українських землях, а се виявило ся всеукраїнським торжеством з нагоди відкриття пам'ятника Ів. Котляревському в Полтаві (1903), в котрім взяли участь Русини з Галичини й Буковини, а відтак на першій всеукраїнській зїзді з нагоди сороклітнього вствовання товариства „Просвіта“ у Львові (1908 р.), на котрім явили ся відпоручники з різних сторін Придніпрянщини і на першій народно-господарській виставі в Стрию (1909), котра дала образ народно-господарської роботи українського народу. Сему поширенню просвіти і народно-господарської роботи пособляли крім тов. „Просвіта“ уже заводські часописи „Господарська Часопись“, „Промішленник“, „Економіст“ і ин.

Розвинула ся в останніх роках значно також наукова робота в Наук. Товаристві ім. Шевченка, котре з часів нової організації видало більш 100 томів Записок, а крім того окремі збірники материялів і наукових розвідок. Згадати годить ся із збірників фільольогічної секції Кониського Житєпись Шевченка в 2-томах, Кореспонденцію Я. Головацького з розвідками Д-ра К. Студинського (2 томи), І. Верхратського Материяли до українських говорів; з історичних збірників Історію України-Руси проф. М. Грушевського (перше систематично на основі багатого жерельного материялу написане діло, доси 8 томів, до половини XVII століття). Етнографічна комісія товариства видала більш 40 томів „Етногр. Збірника“ з материялами зібраними В. Гнатюком, Ос. Роздольським, Філ. Колесою, Хв. Вовком і ин. а також кілька томів „Материялів до етнології України“ (до народознавства) Хв. Вовка і замітну працю „Гуцульщина“ В. Шухевича в 4-х томах. „Археографічна комісія“ видала кілька томів „Пам'ятників укр. руск. мови й літератури“ (між тими Апокрифи Дра Франка, Пам'ятники полемічної літератури Дра К. Студинського) і кілька

томів „Жерел до Історії України-Руси“ з розвідками Дра Ст. То м а ш і в ського. Окрім старших письменників бере участь у науковій роботі Товариства чимало молодших сил.

Тільки Закарпатська Україна вкрита була темрявою, скрізь котру починає вже також пробирати ся соняшний промінь народної свідомости, хоч вона ще не дала свого вкладу в народну літературу. Так само й в Америці, де значне число (до $\frac{1}{2}$ міл.) переселенців розмістило ся в Канаді, в півн. Зєдинених Державах і в Бразилії та почали заводити церкви, школи, товариства, часописи, видавати дрібні просвітні і белетристичні книжочки, не вийшли тамошні Русини ще поза перші почини культурних змагань.

Головні прикмети і напрями української літератури XIX столітя. В першій добі українське письменство розвивало ся на зруцєнім церковно-словянським язичі, що в деяких старших памятниках (як Руска Правда, Слово о Полку Ігорєвім, почасти в літописях) виявляв прикмети живого староруского язика. В другій добі витворило ся руске письменство в книжнім (словенсько-руським) язичі з примішкою південноруских і білоруских прикмет і польської мови. Але переходом щораз більше живе слово виступає в повістях, легендах і поетичних творах та зближає ся до народної словесности в живій мові народній.

Українські письменники нової доби (Котляревський на Україні з кінцем XVIII ст., Маркіян Шашкевич в Галичині в першій половині XIX ст., а Федькович на Буковині з почином другої половини XIX ст.) звертають ся до властивого жерела, до творів устної літератури народної і починають писати живою народною мовою українською.

Першою отже і найголовнішою прикметою нової доби в історії української літератури єсть — жива народна мова.

Жива мова народна звернула відразу бачність українських письменників на нарід, що зберіг під сільською стріхою сю віками понехану і забуту мову і витворив у ній високу поезию. Народна мова довела українських письменників до зрозуміння національної окремішности українського народу серед словянських народів, до національної самовіжи і свідомости. Хоч спершу доволі невиразні виходять сі прояви національної свідомости в творах перших письменників українських (в Енеїді Котляревського, в повістях Квітки-Основ'яненка), але виразнійше національна свідомість проявляє ся в змаганнях Кирило-Методіївського Братства і в творах Кирило-Методіївської літературної трійці, а іменно в Шевченкових творах.

В літературних творах письменників наддністрянської України проявляє ся з виступленем Маркіяна Шашкевича і його товаришів національна свідомість, а хоч протинародні змагання нераз намагали ся ту свідомість затемнити, переняв ся нею загал українського суспільства і після шістьдесятих років видно зовсім виразну і ясну національну свідомість літературних творів наслідком безперервних літературних взаємин між усіма українськими землями.

Другою прикметою нової доби в історії української літератури єсть отже — національна свідомість і народність.

Українське письменство в своїм розвитку не задержало ся на становищі людової словесности, а з самого почину шукало ширшої основи, яку їй могла дати європейська цивілізація. З європейської цивілізації і з європейських літератур черпала українська література повною жменею, беручи звідтам вироблені форми, а іноді і зміст творів. Се не зменшувало вартости української літератури, бо народний дух умів на всіх тих живлах витиснути своє знамя і зляти та стопити їх з народними живлами.

Третьою прикметою української літератури єсть отже тісна звязь єї з сучасною європейською, не забавляючи єї однак ціхи оригінальности і самостійности.

Твори українських письменників ХІХ ст. визначають ся двома питомими українському народови прикметами, що творять єго вроджену вдачу, а іменно гумором і чутливістю (природною сентиментальністю), прикметами, які лише декуди проявляють ся в творах двох попередних діб. В злучі обидвох сих природних прикмет проявляє ся вираз справдішньої вдачі, питомого характеру українського народу, а се бачимо не тільки у Котляревського, Квітки, Гребінки, але й у пізнійших письменників: Стороженка, Глібова, Нечуя-Левицького, Руданського, Воробкевича, Маковея й ин. Так отже четвертою прикметою української літератури єсть гумор, сполучений із чутливістю (природною сентиментальністю).

В новочасній добі української літератури бачимо певні на прямі, що зміняють ся відповідно сучасним впливам обставин і всесвітних літературних струй.

1. **Романтизм**, що віродив усі європейські літератури в другій половині ХVІІІ ст. і відбив ся також на двох українському народови найблизших літературах — польській і московській — могучим впливом, не міг обминути й української літератури. Із західно-європейською освітою відбив ся вплив романтизму також на українських письменниках. Богатим жерелом сеї ідеалістичної романтики

була також устна народна поезія. Однак в українськiм письменствi XIX ст. не находимо такої школи романтичного напрямку, яка тодi панувала в європейських лiтературах, але тут появляють ся случайно твори на основi свого народного романтизму (п. пр. Квiтчин „Мертвецький Великдень“, Шевченкова „Тополя“, „Причинна“ й „Утоплена“, Кулiшева „Орися“, Вовчковi „Чари“ i дещо ин.). В переважнiй частинi своїх творiв українськi письменники до шiстдесятих рокiв XIX ст. звертають ся до народу з практичними житєвими змаганнями i подають у них справдiшне зображенє дiйсного життя та виявляють реалiстичний напрям, хоч з iдеалiстичною основою. Навiть в Енеїдi Котляревського, хоч вона не має в собi реального житєвого змiсту, бачимо реалнi особи селян i селянок з проявами народного гумору, а герої, Греки i Латинцi, виступають українськими селянами або козаками. Отже письменники нової доби придержують ся в своїх творах головнo реалiстичного напрямку, що виринув в українськiм письменствi сам по собi природною стежкою, а не лише наслiдком теоретичного погляду та дослiджування i впливiв сучасних лiтератур. Українськi письменники вже в самих починах оперли ся на устнiй словесности народнiй, обернули ся до живої мови народної, брали змiст до своїх творiв з живого народного побиту i задлятого головнo прийняли живий напрям реалiстичний, що сам їм насував ся.

Таким способом проявляв ся в першiй половинi народної лiтератури української XIX ст. романтизм i з значним нахилом до реалiстичного напрямку.

2. Реалiзм, націоналізм i демократизм. По 1861 р. (з вiзволенєм селян з крeпaцтва в Росiї, а з наданєм конституцiї в Австрiї) почав ся в суспiльнiм житю живiйший рух, виринула справа — просвiтити селян. На Приднiпряньщинi й Бiлiй Руси дозволено було пiсля знесеня крeпaцтва вчити нарiд єго мовою, складати книжки для народних шкiл українською i бiлорускою мовою. Се спонукало тодiшних народовцiв (демократiв-хлопоманiв) ще бiльше зблизити ся до простолюда, помічувати, дослiджувати й зображувати народний побит, як він у дiйснiм житю представляє ся. Тимто письменники по шiстдесятих роках продовжують мистецьке зображуванє народного життя, але з бiльше рiшучим реалiстичним напрямом у поезiї, повiсти i драмi. Основа лiтературних творiв була національна i демократична, хоч се бачимо i в давнiйших творах, почавши з Котляревським, тiлько, що вiд 60-их рокiв XIX ст. ся основа виступає яснiйше i виразнiйше.

По шістьдесятих роках проявив ся отже в українській літературі народній рішучо реалістичний напрям, з національною демократичною основою.

3. Натуралізм, модернізм, декадентизм і символізм. Історія всіх літератур виявляє ненастанні зміни в напрямках творчості, боротьбу новітніх (модерних) ідей і напрямів з давнішими. В 60-их роках XIX-го століття проявляє ся в західно-європейській мистецтві і в літературі різка критика пересадного ідеалізму і домагає ся переміни мистецтва і письменства на крайню реалістичній основі. Не краса, лише правда мала бути ціллю зображування в мистецтві і в літературі. Критики домагали ся отже безумовного повороту до природи, живописування з природи. Змагане, що вийшло з Франції, мало бути звернене на схоплюване вражіння, настрою (імресії, звідси й назва імпресионізму, імпресионістів), які викликає певний предмет на око. Живописець мав дбати про виражене всіх тих тонів, які виступають і зливають ся під впливом змінчивого освітлення¹⁾. Сей імпресионізм вплинув також на літературну творчість, а тих новітніх поетів, що намагають ся зобразити вражіння і настрої життя зовсім вірно природі таким ладом, що відносимо фізичне вражіння предмету, називають натуралістами й імпресионістами, декадентами. Сю останню назву можна надати лише одній частині новітніх поетів-натуралістів, котрі намагають ся посеред частини нинішнього нервового, зостарілого суспільства завмираючі або завмерші здорові і природні чувства розбудити незвичайним подражнюванем. Декадентизм досліджує і зображує чоловіка пересиченого, розстрозного й утомленого рафінованою новітною культурою, потопаючого в неправості, в упадку (звідси й назва декаденції), щоби свідомостю і зрозумінням зла й упадку спонукати его до морального відродження (пор. Сєнкевич: *Bez dogmatu*, Будзиновский: *Стрімголов*, Яцків: *Огні горять*, Винниченко й ин. З більше мистецким викінченням проявляє ся сей напрям у деяких новелях Кобилянської і Коцюбинського; добачають его і в деяких творах Франка, хоч він рішучо застерегав ся проти сего).

Побіч декадентизму, котрий аналізує глибини людської душі і розкриває її внутро, виступає ще другий напрям символізм, що досліджує єство і значіння життя, синтетично будує свій життєвий ідеал, в яким добачує символ вічності. Декадентизм, сходячи до глибини чуття, є перевершеним натуралізмом, а символічна поезія, піднімаючи

¹⁾ сей напрям є головною прикметою новітньої умілості з живописуванню, званої сєцєсїєю.

людський ум до високопарних, надзміслових вишин світа, є перевершеним ідеалізмом. Всі отсі новітні напрями, на скільки в них є частина природної, здорової основи, проявлялися з давен-давна в літературах усіх віків і народів. Натуралізм н. пр. є в літописнім оповіданю про осліплене Василька Теремовельського, в думі про Козака Голоту, в Енеїді, навіть у Квітки і ин. Декадентизм і натуралізм разом можна добачити в апокрифічнім зображуваню страшного суду, мертвяків, опирів. Деякі подібні мотиви можна доглянути в поетично безнадійних зазивах старих наших проповідників, навіть у деяких творах польських месіяністів особливо у Словацького, також у Шевченка. Символізм є в Слові о полку (зловіщі знаки, сон кн. Святослава), але є він там тільки поетичною окрасою, (пор. Grillparzer: Die Ahnfrau, Hauptmann: Die versunkene Glocke і єго Hanele (Гануся), Виспяньського Wesele, в „Украденім Щастю“ Франка (дія I. вісуюча непереможено сумним настроєм великі нещастя). Однак новітні письменники дійшли при тім, глядаючи нових жерел правдивого натхнення, до великої односторонности і пересади.

Обидва напрями відбігають від дійсности, від національних і суспільних змагань, а переносять тяжище до внутра. Бажаючи як найвірнійше зобразити внутрішній психічний стан і викликати по змозі подібні чувства і зворушення в душі інших людей, настроєві поети намагаються викликувати штучні ефекти головню з підмогою символів, складних речень і вишуканих висловів, так що многі поети попадають у мрачну неясність і незрозумілість (н. пр. у бельгійського поета Метерлінка).

Сей напрям і сї змагання в мистецтві й літературі, викликані незвичайним розвитком і поступом природних наук та дослідів і тих змін, які в житєвих відносинах спричинив розвиток техніки. Ідеальне вдоволенє уступило місця практичним і материяльним поглядам і змаганням, а суспільна боротьба між висшими і низшими верствами суспільства спричинила зміни давних патріярхальних відносин. Наука німецького філософа Фридриха Ніцше про беззглядне самолюбство, про свободне і необмежене уживанє „надчочовіка“, поставленого поза межами добра і зла, відбило ся шкідним впливом на молодім поколінняю. Повісти французького письменника Еміля Золя, в котрих він сходить на саме дно людської мерзости і неправости, а не менше московських письменників, головню Федора Достоєвського, котрі навперейми йдуть в зображуваню суспільних суперечностей, фотографічно вірних картин нужди і горя, неправости й огидливости, відбило ся відємним впливом

в усіх європейських літературах а не минуло її української.

Головні форми і зміст української літератури XIX ст. Починаючи з Котляревського і Шашкевича, українські письменники виразно виявляють змагання, вирабляти самостійну, питому літературу для всего народу, отже й для освіченої верстви суспільства. Крім того звертають вже перші письменники нової доби бачність також на просвітні потреби низших верств суспільства (Квітчині Листи до любезних земляків і Коротка сьв. історія, М. Шашкевича Читанка і т. ин.). Однак погляди на потреби і задачі питомої і самостійної літератури української були до шістьдесятих років не так ще ясні, виразні і свідомі.

До шістьдесятих років форма і зміст української літератури нової доби обмежає ся отже майже виключно до красного письменства (белетристики) і визначає ся певною односторонністю.

Письменники зображають у творах красного письменства майже лише прояви сільського життя головню з етнографічного боку; стрічаємо також артистичні твори історичного змісту („Переяславська ніч“ і „Сава Чалий“ драматичні твори Галки-Костомарова; „Гайдамаки“ і „Назар Стодоля“ Шевченка; „Чорна Рада“ Куліша), переклади дрібних творів поетичних з інших літератур, перші проби популярних писань, а лише в Галичині перші почини наукових розвідок. На Придніпрянщині до шістьдесятих років ніхто не бере ся українською мовою написати якої небудь наукової розвідки.

Почавши з шістьдесятих років, бачимо в літературній творчості значний зворот: обсяг і зміст красного літератури ширшає, у формі проявляє ся різнородність, виробляє ся наукова література в українській мові.

Головну увагу звертають вправді письменники і до шістьдесятих роках на життя сільського народу, але починають зображувати також інші верстви суспільства: дворян (шляхту), духовних, міщан, семінарське, бурсацьке і робітниче життя всяких заводів промислових і т. и., а також черпають теми з життя інших народностей, зображують постаті всяких народовців і їх кружки, що виступають розповсюдниками національних і демократичних засновків і готовлять ся до народного діла¹⁾.

¹⁾ Н. пр. Степан у повісті Вол. Барвіньського „Скошений Цвѣт“, Павло Радюк у повісті Нечуя-Левицького „Хмари“, Віктор Кюмашко в йогож повісті „Над Чорним Морем“, Марко Кравченко в повісті Чайченка „Соняшний промінь“.

Хоч тодішні народовці-націонали, спочуваючи народи, іноді його ідеалізували, то однак не робили з нього ідолу, не ставили народного життя у всіх його проявах ідеалом для всего суспільства. Українські народовці-націонали держалися поступового напрямку і бажали на свою національну основу пересаджувати всі найновіші придбання європейської культури й просвіти і старалися підняти до вищого поступу в просвітних, правних і народно-господарських услівях. Але бували іноді й поміж українськими народовцями-демократами неприродні прояви спочування народи ¹⁾.

На полі поезії не появився по шістьдесятих роках ні один поет тої міри як Шевченко або Федькович. Поетичні твори пізніших поетів се переважно переспіви й наслідування, а навіть Федькович у пізніших творах не в силі був опертися на могутню впливову Шевченкову музи. З найновіших помітні талантом Борис Грінченко (Чайченко), **Леся Українка** (Ляриса Косачівна Квітка), Франко, Василь Щурат, Микола Чернявський, **Олесь** ²⁾ (псевдонім), Богдан Лепкий і ин. гарною викінченою формою поетичною.

В оповіданню й повісти появилосься без міри більше самостійних і поважних талантів, що надали свої форми літературній більше й ширше значіння (до 60-их років Кониський, Нечуй-Левицький, Федькович, Мирний), Грінченко, Франко, розширили поле української белетристики і витворили суспільний роман, хоч їх талант особливо гарно й живо виявлявся в дрібніших оповіданнях або картинах з народного життя. В найновіших часах визначилися на тім полі з українських письменників Михайло Коцюбинський, Надія Кибальчич, Дніпрова Чайка, з галицьких Осип Маковей, Богдан Лепкий, Василь Стефаник, Тимотей Бордуляк, Степан Ковалів, Андрій Чайковський а з буковинських Ольга Кобилянська.

На полі драми бачимо значно слабші прояви літературної творчості. Драматична творчість оставала головно під впливом давнішого етнографічно-зображаючого напрямку і подавала картини народного життя і звичаїв сільського народу або історичні драми з національним напрямом.

¹⁾ В драмі Старицького „Не судилося“ сватає студент університету сільську дівчину — се нагадує дійсне сватання Шевченка з наймичкою Харитою, з Ликерією, — студент медицини, Демид Гайдено, в повісти Чайченка „На розпутьї“, веде зимою науку в сільській школі, а літом стає справдішним хліборобом, ходить за плугом, молотить...

²⁾ Чит. д. приг. кн. стор. 344.

мом. Тільки найновітші письменники переходять від давних традицій до новочасної реалістичної драми, хоч сей реалізм иноді переходить межі природности й мистецтва і вироджує ся в крайній натуралізм. Драматичні твори Кропивницького, Старицького, Мирного, Григорія Григорієвича (Гр. Цеглиньського), Івана Тобілевича (Карпенка Карого) та деяких інших, були виставлювані на сценах по всіх українських землях.

Недостачі саморідного красного письменства доповняють переклади творів з інших європейських літератур і на тім полі бачимо по шістьдесятих роках живий рух. Кулішеві переклади Пятикнижя, Псалтиря, Іова, Нового завіту, Шекспірових і Байронових творів, Ніщинського Гомерової Одисеї і Софоклевої Антигони, Руданьського Гомерової Іліяди, Франка переклади Софоклевого Едипа царя і Фавста Гетого, Бориса Грінченка (Чайченка) Шилерового Вільгельма Теля і Марії Стюарт, і творів шведського драматурга Ібзена, переклади поезій Гайного, Самійленка Дангової Божественної Комедії, Старицького Шекспірового Гамлета, Сердешного Метаморфоз Овідієвих, Тимченка фінських рун Калевала, переклади Сербських дум Старицького і Нетяги (Осипа Барвіньського), В. Щурата переклад „Ролянда“ і т. и. виявили великий поступ у розвитку української мови і показали її спосібність до найвищого зросту.

Наукове письменство. Практичні житєві потреби викликали справу народної просвіти і спонукали українських письменників вийти поза межі красного письменства та звернути ся до народу. Добутком сего були почини популярно-просвітних писань (на Придніпрянщині Квітка, в Галичині М. Шашкевич, відтак Галицько-руська Матиця, хоч її видання писані язиково мішаниною). Сі змагання почали здійснювати ся аж у шістьдесятих роках на Придніпрянщині, коли заходом Костомарова почали письменники видавати після певного енциклопедичного пляну, хоч доволі ще вузкого, просвітні книжечки для простолюда під назвою „метеликів“, в сїмдесятих роках із значно розширеною програмою, а в Галичині з заснованєм товариства „Просвіта“. Роботу в сїм напрямі значно поширили засновані на Придніпрянщині товариства „Просвіти“ (особливо київська) а на Буковині „Руска Бесіда“.

Ширше поле для наукового розвитку української мови розкрило ся з видавництвом у рідній мові книжок для шкіл народних і недільних на Придніпрянщині в шістьдесятих роках (Граматики й ин. шкільні книжки) а ще більше після

1905 р. і для гімназій, семінарій та народних шкіл у Галичині і на Буковині.

Наукове письменство в дійснім розуміню слова почало розвивати ся в українській мові тільки з шістьдесятих років, а обмежає ся головнo до історіографії, етнографії, етнології (народознавства), історії літератури і лінгвістики (язикознавства); в інших галузях науки бачимо або недостачі або почини.

Українська історіографія має за собою дуже давну традицію, однак значний поступ осягнула вона під впливом європейської науки.

З історичних творів XIX ст. великий вплив мала на українське суспільство „Історія Руссовъ або Малої Россіи“, написана перед 1825 р. і приписувана довгий час хибно архієпископи Юрію Кониському. Вона широко розійшла ся в рукописах поміж українським суспільством (видана печатно аж 1846 р.), вплинула і на історіографію і красну літературу (іменно на літературну творчість М. Гоголя, Костомарова і Шевченка) Наповнена видумками найбуйнішої фантазії, надіхованими релігійним фанатизмом, навіть фальшивими документами, вона здобула собі популярність мистецьким виконанєм, українським патризмом, яким була перенята, а також змаганєм до самоуправи України в душі української задніпрянської шляхти, серед якої найбільше розійшла ся; писана московскою мовою, але з значним впливом і примішкою українських висловів. Автором єї був неперечно Григорій Полетика, оден з українських козацко-шляхотських вільнодумців, противників крeпaцтвa. З давнішого покоління українських учених багато зробив для розвитку наукової історії Михайло Максимович. З тридцятих років вдає ся він у історію літератури й лінгвістику України-Руси, вносить здорову критику, не дає ширших розправ, але приспособляє, як сам казав, цеглу для будови української історії і приспособляє добре. Деякі єго розвідки не втратили наукового значіння і доси. Послужив немало єї справі з тих часів ще Осип Бодяньський, випечатавши багато жерел до історії України яко редактор „Чтеній“, видаваних Московским товариством історичним.

З галицьких історичних праць замітні Шараневича Історія Гал. Вол. князівства і багато інших монографій, Юліяна Целевича Скит Манявський і ин.

З українських новітших істориків найзамітніші Костомарів, Антонович і Куліш, хоч два попередні все писали московскою (дещо з того переложено українскою мовою в Руск. Істор. Бібліотеці Ол. Барвіньського (т. II—XV), а останній лише дещо українскою мовою.

Історичні твори Костомарова дають оповідане про історичні події й особи, написане живо і з великим мистецтвом. Се одинокий історик-мистець в українській істориографії.

Антонович вибрав головним предметом своїх розвідок польско-українські відносини особливо що до громадского устрою. Вони написані незвичайно стисненим, простим складом і мають більше наукове значінє, як праці Костомарова, хоч не мають тої популярности. Крім сего заслужив ся Антонович яко перворядний археолог. Цінні его „Бесіди про часи козацкі на Україні“ видані українською мовою з его викладів (Чернівці 1897).

Куліш присвятив обемисті праці історії України в добі козаччини і відносивам єї до Польщі й Московщини, але в них односторонно зображає боротьбу козаччини з Польщею і Московщиною, хоч деякі его помічення справедливі й важні над громадским житєм українського народу отверезили істориографію з сентиментального романтизму.

В Києві витворив Антонович цілу історичну школу, а заступники сеї школи обробили систематично історію поодиноких українських земель. Із сеї школи вийшов професор львівського університету **Михайло Грушевський**¹⁾ (автор історії Київської землі), що почав видавати українською мовою систематично і критично написану Історію України-Руси (доси 8 обемистих томів), а крім того видав ілюстровану „Історію України“. Важною проломовою працею є розвідка Доманицкого „Козаччина на переломі“, в котрій вперше правдиво вказана є вірна історична генеза козаччини яко явища економічної (торгово-промислової колонізації) степів вільним у привілейованим королівським населенєм пограничних українських земель. Як видно се із Чорної Ради Куліша, одинокої доси дійсно історичної повісти, козаччина на жаль держалась часто аж надто о сторонь селян. Крім того згромадив Грушевський у Науковім Товаристві ім. Шевченка кружок молодих істориків, що подібно обрабляють поодинокі частини нашої бувальщини.

Новіjšа істориографія звертає переважно увагу на історію народу, его бажання, боротьбу і на обставини, в яких він живе. Зверхня політична історія займає другорядне значінє, а на перше місце виступає внутрішня історія громадского устрою, просвіти, економічного побиту й т. ин. До значного розвитку причинили ся історичні товариства наукові, видавництва і часописи.

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 102.

Етнографія¹⁾. По перших пробах Цертелева, Ходаковського, Максимовича, Куліша, Костомарова, що положили перші підвалини народовідання на Придніпрянщині (Шашкевич, Вагилевич а особливо Головацкий 4-томовим збірником пісень у Наддністрянщині), почав київський відділ Географічного Товариства систематичну наукову роботу етнографічну (н. пр. Історичні пісні з поясненнями Антоновича і Драгоманова й ин.). Рівнобіжно з тими змаганнями довершено заходами українських учених і письменників монументальної праці етнографічної виданєм 7 обемистих томів п. з. Труди етнографічно-статистичної експедиції, під доглядом Костомарова, котру довершив **Павло Чубинський** по Придніпрянщині (поміщені там народні повіря, казки, пісні, загадки, прислів'я, статистика, розвідки про сільський побит і мову та племена, що заселяють українські землі). Дальшу роботу на полі українського народовідання веде тепер Етнографічна комісія в Науковім товаристві ім. Шевченка, що видає Етнографічний Збірник (в тім систематично упорядкований збірник приповідок Дра Франка), а також Етнологічний збірник і Гуцульщину в 4-х томах В. Шухевича.

Українська література дожидає ще критичного історика. Поки що цінні розвідки подали Максимович, Костомарів, Куліш, Кониський, Драгоманів, Житецкий, Дашкевич, Вол. Перетц і ин., а з Галичан Я. Головацкий, Др. Коцовский, Др. Франко, Др. Колеса, Др. Студинський і ин. Богдан Лепкий, С. Єфремів, Олександр Барвіньский і Михайло Возняк видали підручники Історії літератури, а розпочата Дром Ом. Огоновским Істория рускої літератури визначає ся богатим і сумлінно зібраним історично-літературним матеріалом, до котрого мусить звернути ся кождий історик української літератури. Появилось також чимало цінних історично-літературних монографій.

Язикознавство виказує значне число робітників, що своїми працями науково розслідили українську мову і виказали її окремішність і самостійність серед інших слов'янських. Максимович, Потебня, Житецкий, Михальчук, Науменко, Тимченко, Кримский на Придніпрянщині, Я. Головацкий, Ом. Огоновский, Партицкий, Верхратский у Наддністрянщині Стоцкий в надпругській Україні дали цінні розвідки,

¹⁾ фольклор (чужий вислів), народовіданє, записи і досліди творів устної словесности.

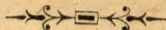
материяли і граматики а що йно тепер Др. Сімович цінну Граматику української мови.

Словарне багатство української мови мимо цінних починів на тім полі дожидає ще дальших повних видань і наукової обрібки. Годить ся згадати Желехівського Руско-німецький Словар у 2 томах, Б. Грінченка Словар української мови (укр. росс.) в 4-х томах, Уманця Російско-український словар, Ом. Поповича Руско-німецький і Партицкого Німецько-русский словарь.

Красомовна і церковна проза вирабляє ся в принагідних промовах і посланнях н. пр. промови Володимира Барвіньського в Шевченкові роковини, замітні ясною свідомістю національною як і добірною мовою, проповіді Данила Т а н я ч к е в и ч а, деякі навіяні містицизмом, іменно політичні, в котрих з християнського становища вказує на народні обовязки як і гріхи проти рідному краєви і народови, послання митроп. Шептицького, між тими одногуцульским говором до Гуцулів.

З обсягу інших наук (природничо - математичних, правничих, лікарських і т. ин.) почало Наукове Товариство ім. Шевченка видавати розвідки в збірниках секцій а видання сї стають певним доказом; що українська мова і на тих полях виповнює помалу дотеперішні прогалини й недостачі і стає поруч інших словянських.

(Хто бажає основнійше познакомити ся з українським письменством, сему поручаємо отсі книжки: Ол. Барвіньський: Історія української літератури Ч. I. і II. і Війми з української народної літератури (Ч. I—III) для середних шкіл).

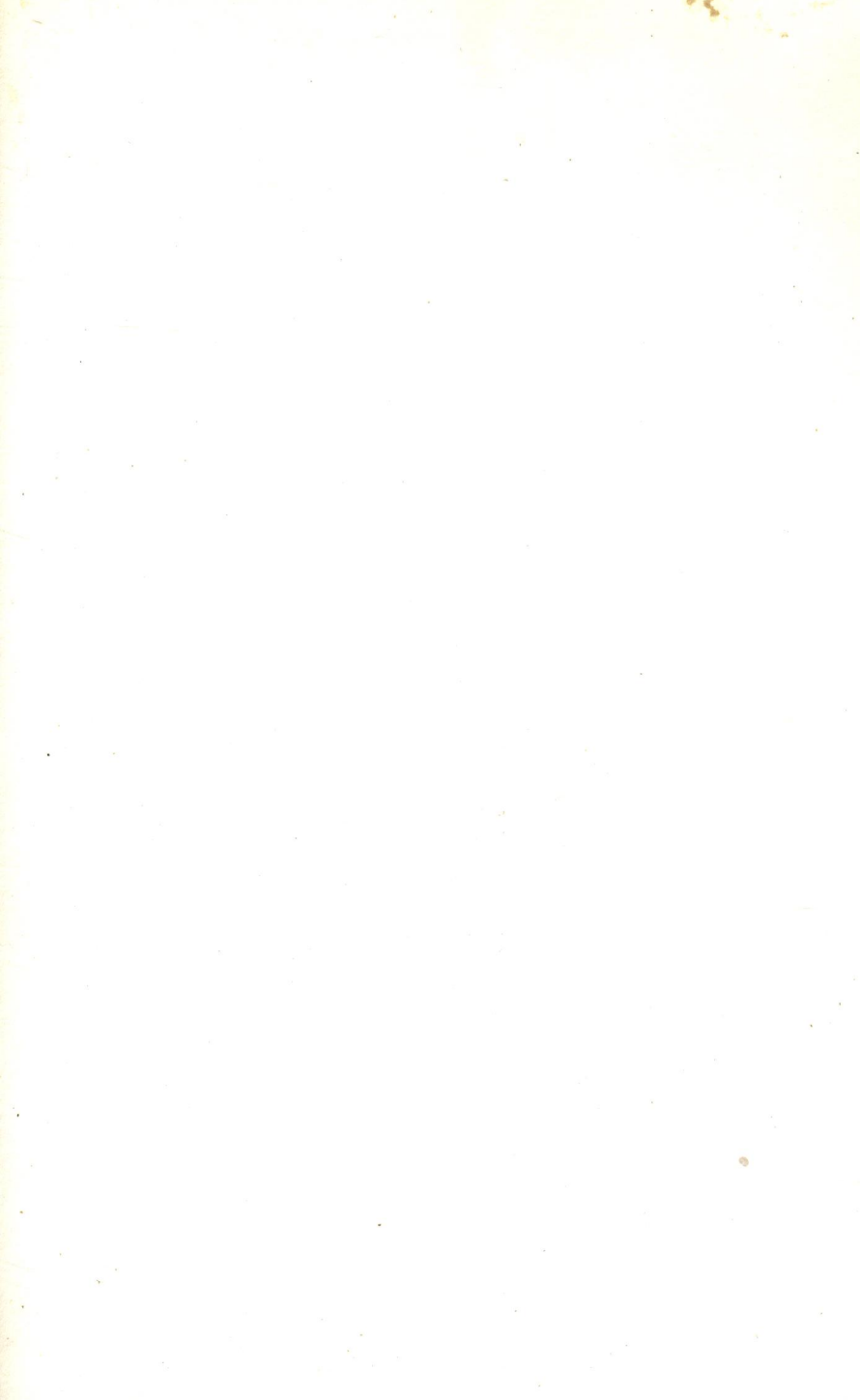

214

4 pyb 71 non
(1986)

(175)

345

РЛ

214

у

О. Барвінський

Огляд історії

укр. літ.